KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

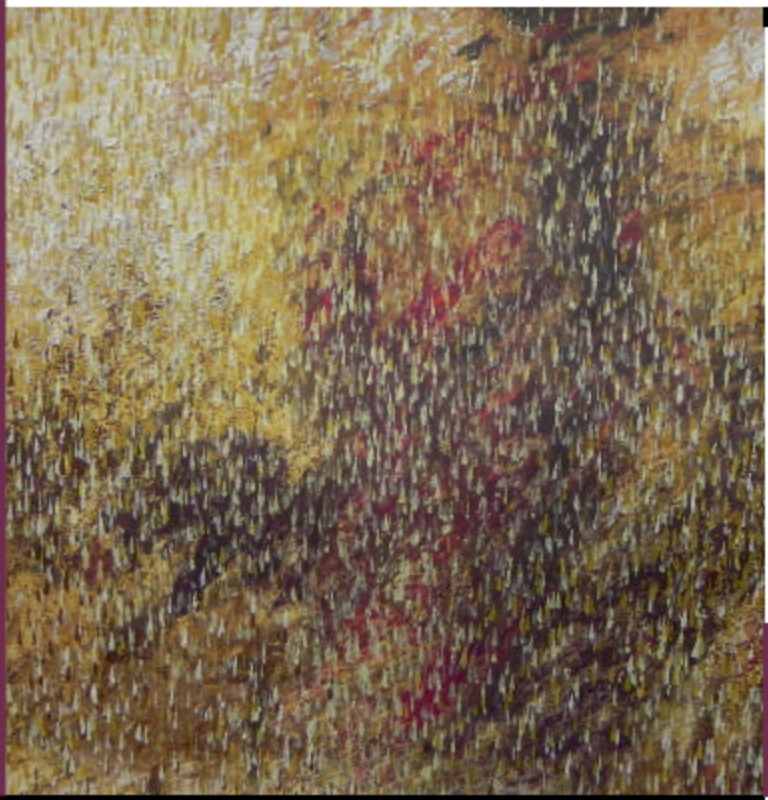

AMEDEO DI FRANCESCO
CSILLAG ISTVÁN
GÖMÖRI GYÖRGY
HERMANN GUSZTÁV M.
HORN ILDIKÓ
KASZA PÉTER
KORPA TAMÁS
KOVÁCS KISS GYÖNGY
MARKÓ BÉLA
OBORNI TERÉZ
POMOGÁTS BÉLA
ROMSICS IGNÁC
ISAAC ROSENBERG
SZÁSZ ZOLTÁN
SZEGEDY-M. MIHÁLY
EDWARD THOMAS
VESZPRÉMI LÁSZLÓ
CLIVE WILMER
ZSOLDOS ATTILA

8

III. FOLYAM
2015.
AUGUSZTUS

TÖRTÉNELEM – (TÖRTÉNELMI) REGÉNY

KORUNK
FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY
HARMADIK FOLYAM • XXVI/8. • 2015. AUGUSZTUS

TARTALOM

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY • Történelem és/vagy regény 3
VESZPRÉMY LÁSZLÓ • Fikció és valóság István korában.
Kós Károly: *Az országépítő* 13
ZSOLDOS ATTILA • Táltosok és királyok 22
MARKÓ BÉLA • Kolozsvári fantázia.
Fadrusz János szobrának restaurálása után (*vers*) 29
KASZA PÉTER • Magyarország 1526-ban. Krúdy királyregényei 30
OBORNI TERÉZ • „Summáját írom Egör várának…”
Történeti adalékok Gárdonyi regényhőseiről 39
HORN ILDIKÓ • Móricz Zsigmond, a műkedvelő történész 46
HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY • Jókai Mór esete a csíki székely krónikával
(Történet a tényfeltárás és fikció határán) 55
SZÁSZ ZOLTÁN • Bánffy Miklós erdélyi Magyar Története 63

ELSŐ VILÁGHÁBORÚS ANGOL VERSEK (*Gömöri György fordításai*)
EDWARD THOMAS • Eső (*vers*) 71
ISAAC ROSENBERG • Hajnal a lövészárokban (*vers*) 72
CLIVE WILMER • Gaudier-Brzeska a lövészárokban (*vers*) 73

POMOGÁTS BÉLA • Erdélyi krónikás. Wass Albert munkásságáról 74
ROMSICS IGNÁC • A *Hollóidő* üzenete 85
KORPA TAMÁS • Metapillanat XXVII., Metapillanat XXVIII. (*versek*) 90
AMEDEO DI FRANCESCO • Egy garabonciás Nápolyban: Márai Sándor 92
VASZILIJ BOGDANOV • Ricardo Reis Szibériában. A költői verseny III. (*vers*) 95

■ **TOLL**
VARGA GÁBOR • Európa peremén 98

■ **MŰ ÉS VILÁGA**
VESZPRÉMY LÁSZLÓ •Vajai Szabolcs Anonymus-képe és Anonymus-énje 101
DANI ERZSÉBET • Kisebbségi sors és identitásmenedzselés
Balázs Ferenc *A rög alatt* című művében 105

■ **TÉKA**
LÁSZLÓ SZABOLCS • Beszakad tőle az ember mellkasa
(Egy, vagyis inkább két amerikai íróról) 112
KOVÁCS KISS GYÖNGY • A múlt arcai és a jelen harcai 115
FODOR JÁNOS • Újabb búvópatakokat feltáró mélyfúrások 117
BODONYI BETTINA • Egy új Klebelsberg-monográfiáról 121

■ **TALLÓ**
GÖMÖRI GYÖRGY • Járt-e Pósaházi János Angliában? 124
MESTER BÉLA • Válasz Gömöri Györgynek 125

■ **ABSTRACTS** 126

■ **KÉP**
CSILLAG ISTVÁN

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Susţinem
CLUJ-NAPOCA 2021
Capitală Culturală Europeană
oraş candidat

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Elnök: KÁNTOR LAJOS ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem) ■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), RIGÁN LÓRÁND (filozófia, a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)
■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT ■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON
■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, EGYED PÉTER, ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR
■ A megjelenéshez támogatást nyújt a bukaresti Művelődési Minisztérium, a Bethlen Gábor Alap, a Kolozsvári Városi Tanács, a Kolozs Megyei Tanács, a Nemzeti Kulturális Alap, a Román Kulturális Alap, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség és a Communitas Alapítvány, az Új Budapest Filmstúdió.
■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.
Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;
Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org
■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407
■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés 50, félévi előfizetés díja 26 RON.
A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi; a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 0036-709-429-332, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.
■ Proiect realizat cu sprijinul Primăriei – Consiliului Local Cluj-Napoca
Proiectul susţine candidatura oraşului Cluj-Napoca la titlul de Capitală Culturală Europeană 2021.
■ Proiect editorial co-finanţat de Administraţia Fondului Cultural Naţional; Proiectul nu reprezintă în mod necesar poziţia Administraţiei Fondului Cultural Naţional. AFCN nu este responsabilă de conţinutul proiectului sau de modul în care rezultatele proiectului pot fi folosite. Acestea sunt în întregime responsabilitatea beneficiarului finanţării.
■ Revistă editată de Asociaţia de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.;
Cod fiscal 5149284) ■ ISSN: 1222-8338 Ára 5 RON

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

TÖRTÉNELEM ÉS/VAGY REGÉNY

Hayden White *Metahistory* (1973) című könyve korántsem volt előzmény nélküli, sokan mégis e könyv hatásának is tulajdonítják, hogy történetírás és szépirodalminak nevezett elbeszélés közeli rokonságba került egymással a legutóbbi fél évszázadban.

A huszadik század elején egészen más vélemény számított irányadónak. „A »történelmi« regény számomra […] *olcsóságra* van kárhoztatva, egyszerűen azért, mert rendkívüli föladatot jelent." Henry James írta ezt 1901-ben (James 1987. 332.). Véleményének különös súlyt ad az a tény, hogy arról a nyelvterületről származik, amelyet a magyar közvélemény – igaz, helytelenül – e műfajváltozat keletkezésével társit. Nem kevésbé határozott elutasítás található abban a nagy hatású könyvben, amely az angol regényolvasó közönség elemzését kezdeményezte a két világháború között. Szerzője a következőképpen érvelt: „mindennek a föláldozásával egyértelmű, ha valaki félreteszi a jelenkori beszédmód ritmusát és a múlt nyelvéhez tér vissza. A kritikus ezért nem veheti komolyan a történelmi regényeket." (Leavis 1965. 262.)

Hasonló vélemény Magyarországon is megfogalmazódott. Kemény Zsigmond már 1852-ben érzékeltette, milyen kísértéssel kell szemben állnia az általa is képviselt műfajváltozat szerzőjének: „Voltak, kik azon kor nyelvét utánozták, melyről meséltek. / De az ily kísérlet, ha sikerülne is – mi eddig nem történt – a művészettől annyi áldozatot kívánna, mit megadni nem szabad." (Kemény 1971, 172.) Két évvel később másféle – talán még súlyosabb – kifogást fogalmazott meg, amidőn olyan művekkel szemben éreztette fönntartását,

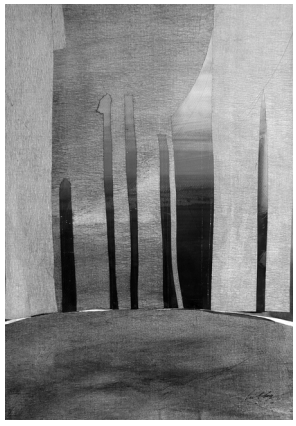

Annyi bizonyos, hogy a jelenkori történelmi regény nem kapcsolható egyértelműen a posztmodernséghez. Az irodalomtörténet nem támasztja alá a föltevést, amely szerint „a holokauszt és a Gulag […] nyitotta meg az utat a »posztmodern« történelmi regény előtt"…

amelyekben a „képzelődést zsibbasztotta az ismert tények terhe" (Kemény 1971. 356.). A huszadik században élesebben érvelt olyan szerző, aki *Német maszlag, török áfium* (1918) címmel maga is kísérletezett történelmi regénnyel. Laczkó Géza 1937-ben így fogalmazott a *Nyugat* hasábjain: „Történelmi regény tulajdonképpen nincs, illetve minden regény, amely az író korától pár évtizedre nyúlik vissza, már történelmi […] / »Történelmi regény« kényelmes és tévútra vezető irodalomtörténeti skatulyázás, mert teszem Flaubert híres történelmi regénye, a »Salammbô« rokonabb a »Madame Bovary«-val, mint az ugyancsak történelmi s megjelenésében vele egy idős (1862) Victor Hugo-féle »Misérables«-lal. […] »A csehek Magyarországban« […] inkább a Scott-regényekkel, mint a »Zord idő«-vel tart tárgyi és műfaji rokonságot, mert Kemény Zsigmond történelmi regényei valóban Scotti ellenművek, mind megannyi méltóságos s igazi példamutató tiltakozás a Jósika- és Jókai-féle történelmi locsogás ellen." (Laczkó 1937. 239.)

Társadalomtudós véleményére is lehet hivatkozni, mégpedig a közelmúltból. „A legtöbb történelmi regény nem kifinomultsága és magasrendű esztétikai minősége révén vonzza olvasóit – állította a lélektan közelmúltban elhunyt kiváló művelője –, hanem azáltal, hogy játszóteret kínál a történelem átélésére." (László 2005. 203.) Nyilvánvaló, hogy a történelmi regények döntően járultak hozzá a nemzeti azonosságok megteremtéséhez, különösen viszonylag későn polgárosuló közösségek esetében, amelyektől nem állt távol a fenyegetettség érzése. A tizenkilencedik században, sőt még az első világháború után is közéjük tartozott a magyar. Miként képes fönntartani és megőrizni önazonosságát a nagyhatalmaknak kiszolgáltatott kis nemzet: ez foglalkoztatta a *Gyulai Pál* és a *Zord idő*, az *Erdély aranykora* és a *Fráter György* szerzőjét, sőt utóbb a *Tündérkert* szerzőjét is. Több közép-európai nemzedék felfogását összegezte 1861-ben Kemény Zsigmond, amidőn úgy fogalmazott: „A nemzeti érzést leginkább táplálja és szilárdítja a kifejlett irodalom." (Kemény 2014. 224.)

Mivel magyarázhatók az idézett erős fönntartások? Többségük egyrészt arra vezethető vissza, hogy a szóban forgó műfajváltozatban erős a kísértés arra, hogy az idegenek csakis előnytelen színben tűnjenek föl – *A kőszívű ember fiai*ban „a nem magyar szereplők (Palvitzot kivéve) csak negatív értékű cselekvésekkel szerepelnek" (László 2005, 211) –, másrészt egymástól eltérő létformához tartozó szereplők érintkeznek egymással: Pierre Kutuzovval beszélget a borogyinói csata előestéjén, és Napóleon néhány szót intéz a sebesült Andrej herceghez az austerlitzi ütközet után. Kutuzov és Napóleon megítélésekor az olvasó előzetes ismeretei latba esnek, Bezuhov és Bolkonszkij esetében ilyennel aligha kell számolni.

Lukács György Sir Walter Scott műveivel indította a történelmi regényről írt könyvét, és még újabb magyar szakíró is „műfajalapító"-nak nevezte a *Waverley* íróját (Bényei 2007. 62.). Az összehasonlító irodalomtörténészek szerint e föltevés egyértelműen hibás. Még az angol szakirodalom is a tizenhetedik század második felének francia szerzőitől eredezteti a történelmi regény kialakulását, amikor „a reneszánsz humanizmus tudós hagyományára támaszkodva, komoly hatású értekezők hangsúlyozni kezdték a távolságot történeti és regényszerű művek között" (Maxwell 2009. 11.). A történelmi regény már a francia „nagy század"-ban a nemzeti azonosság tudatát erősítette. A kezdeményezők közé olyan kiváló szerző tartozott, mint Madame de La Fayette, aki *L'histoire de la Princesse de Montpensier* (1662) címmel a Szent Bertalan-éj elbeszélésére vállalkozott. E művében a katolikus hitre áttérő Chabanes gróf az egyetlen „kitalált" főszereplő. Felekezeti háborúság jelenik meg a háttérben, míg szerelmi történet játszódik az előtérben. Az elmondottak „regénynek" minősülnek. A kulcsszó a féltékenység. A jelenkor távlatából a lélektani árnyaltság számíthat a mű fő erényének. Amikor Montpensier herceg megpillantja Chabanes gróf holttestét: „Először a szánalomra méltó látvány megdöbbenéssel töltötte el; azu-

tán fölébredt benne a barátság, és fájdalmat érzett, de a vélt sértettség miatt végül öröm lett úrrá rajta, kellemes hatású volt azt látnia, hogy a sors keze bosszút állt." (La Fayette 1956. 30, 31, 50.) La Fayette későbbi alkotása, a *La Princesse de Clèves* (1678) lényegesen hosszabb terjedelme miatt is a legkorábbi történelmi regények egyikének tekinthető. II. Henrik udvarának bemutatásával kezdődik, ám a címszereplő ezúttal már kitalált személy.

César de Saint-Réal „nouvelle historique" alcímmel beszélte el *Don Carlos* (1672) sorsát, és jegyzeteivel azt sugallta, hogy ténylegesen megtörtént eseményekkel foglalkozott. Ezt a mintát követte utóbb Stéphanie-Félicité du Crest (comtesse de Genlis), amikor *La Duchesse de La Vallière* (1804) címmel adta közre a Napkirály egyik szeretőjének történetét, „roman historique"-ként, szintén jegyzetekkel. Valószínű, hogy Walter Scotthoz hasonlóan Jósika Miklós, különösen pedig Eötvös József, aki nagyon sok francia művet olvasott, ilyen példákat követett a „Korrajz első Mátyás király idejéből" alcímű *A csehek Magyarországban* (1839), illetve a *Magyarország 1514-ben* (1847) megírásakor. Kemény Zsigmond első nyomtatásban megjelent, *Gyulai Pál* (1847) című regényében már mellőzte a kései 16. századra vonatkozó forrásainak állandó megjelölését, ily módon távolodva a „korrajz" eszményétől s közelítve az öntörvényű világot teremtő műalkotáséhoz. Ha szabad Ricoeur egyik szembeállításához folyamodni (Ricoeur 2000. 32.), a múlt fölidézésének (évocation) háttérbe szorításával a történelem kutatását (recherche) állította előtérbe. Így kapott mélységet a címszereplő jelleme. Ugyanez érvényes Martinuzzi és Turgovics alakjának megformálására a *Zord idő*ben (1857–62): az *ő* személyiségük szintén történés; változó jellemvonásaikat az olvasónak kell időről időre újra összerakni.

Franciaországban a történelmi regény a tizennyolcadik században már intézményesült műfajnak számított, annak is köszönhetően, hogy néhány évtized alatt körülbelül kétszáz olyan regény jelent meg, amely vagy emlékirat alapján készült, vagy emlékiratnak tüntette föl magát. Philippe Lejeune és mások munkái nyomán kétségbe is vonható az egyértelmű szembeállítás önéletírás és regény között, hiszen mindkettőben óhatatlanul is szóhoz jut a kitaláltság (fikcionalitás). *A három testőr* (1844) előszavának első mondata szerint ez a mű a *Mémoires de M. d'Artagnan* (1700) alapján készült. Dumas elhallgatta, hogy ennek az „emlékezésregény"-nek Gabien Courtilz de Sandras (1644–1712) a szerzője. 1746–47-ben Nicolas Lengler du Fresnoy nyolc kötetben gyűjtötte össze az addig írt legjelentősebb alkotásokat *Recueil de romans historiques* címmel.

Ismeretes, hogy a műfajok elmélete és története nem ismer egységes szaknyelvet. Scott a romance elnevezést használta, részint emlékeztetve arra, hogy fiatalkorában verses elbeszéléseket írt, részben utalva a romance és novel megkülönböztetésére, melyet Clara Reeve *The progress of romance through times, countries, and manners* (1785) című könyvében körvonalazott. Francia, sőt magyar irodalmárok is kísérleteztek e szembeállítás meghonosításával, ám szakíróink többsége nem követte az angolszászok példáját, akik az idősb Dumas könyveit is a „historical romance" megjelöléssel emlegetik (Dos Passos 1968. 25, 32.).

Noha a történelmi regénynek nevezhető alkotások szerepe lényegesen változott az idők során, meglepő bizonyos szerkezeti elemek ismétlődése. Számottevő részüknek cselekménye *valamely ostrom vagy csata köré szerveződik*. Ennek korai példája Madame de Scudéry *Le Grand Cyrus* (1649–53) című, Sardis ostromáról írt könyve, melyből Scott sokat kölcsönzött. *A három testőr* központi eseménye La Rochelle ostroma, Eötvös említett regényében Telegdi István kerti lakának bevételéről, Gárdonyi Géza népszerű könyvében, az *Egri csillagok*ban (1899) a címben szereplő vár 1552. évi török ostromának kudarcáról olvashatunk. A sok 19. századi példával meglepő folytonosságot mutatnak a második világháború utáni regények: Claude Simon mű-

ve, a *La Bataille de Pharsale* (1969) már címével is Julius Caesar és Pompeius K. e. 48. augusztus 9-én lezajlott csatájára, José Saramago művei közül a *História do Cerco de Lisboa* (1989) a portugál főváros 1147-ben vívott ostromára utal, Esterházy Péter *Harmonia caelestis* (2000) című kötetében minduntalan visszatérő elem a törökök és magyarok között 1652-ben vívott vezekényi csata, Georg Maximilian Sebald könyve, az *Austerlitz* (2001) Antwerpen 1832-ben lezajlott francia ostromával foglalkozik. Kemény Zsigmond utolsó regényének (*Zord idő*) eredetiségét bizonyítja, hogy Buda 1841-ben végrehajtott török elfoglalását a város főbírójának látószögéből ostrom elmaradásaként (paródiaként) jeleníti meg. A regény központi eseménye, a folytonosság megszakadása hiányként jelenik meg. Nem ez az egyetlen jellegzetesség, amely ellentmond annak a föltevésnek, amely szerint „Kemény Zsigmond regényei követik a scotti mintát" (Bényei 2007, 327.).

Az is folytonosságot képvisel a történelmi regény sorsában, hogy az ilyen mű mindig *a fölidézett történeti korszaknál későbbi időre, olykor a megírás jelenére is vonatkoztat*. *A nagy Cyrus* főhőse XIV. Lajos kiváló hadvezérének, a „Nagy Condé" hercegnek (1621–1686) hasonmása. Ez a hagyomány érzékelhető abban, hogy Herczeg Ferenc „elbeszélése", *Az élet kapuja* (1919) Bakócz Tamás 1513-ban pápaválasztásra tett sikertelen kísérletének megjelenítése áthallásokkal, burkoltan utal Magyarország első világháborús vereségére, Spiró György regénye, *Az Ikszek* (1981) a Kádár-korszakként ismert magyarországi politikai helyzetre céloz. Márai kései művei közül az *Erősítő* (1975) az inkvizícióval foglalkozik, ám egyik lábjegyzete Alexander Dubčeket idézi. Márton László *Jacob Wunschwitz igaz története* (1997) című regényének cselekménye a tizenhetedik század elején játszódik, de a 152. lap a Spartacus-fölkelés egyik kezdeményezőjéhez, a 153. pedig az 1950-es évek elejének egyik keletnémet vezetőjéhez kapcsolja a főszereplő nevét. Péterfy Gergely legújabb könyve, a Kazinczy sorsát megelevenítő *Kitömött barbár* (2014) a jelenre is céloz, amidőn azt sugallja, hogy a politikai hatalom és a parlagiság együttes erővel lehetetlenné teszi a független szellemi életet.

A későbbi időszakra vonatkoztató, allegorikus értelmezés mindazonáltal a jelentést eltorzító kisajátítás veszélyét is magában rejti. Ennek jellegzetes példája Salamon Ferenc egykorú méltatása a *Zord idő*ről, amely szerint „a regény végén sejteti és megjósoltatja, hogy a köpönyegforgatás magában hordja büntetését" (Salamon 1907, 2: 468.). Hasonló időszerűsítésre példa Mark Twain minősítése 1883-ból, amely szerint az *Ivanhoe* „rang és kaszt iránti tisztelet"-re nevel, olyan szemléletre, amely az Egyesült Államok déli részén élt ültetvényeseket jellemezte, és 1861-ben polgárháborúhoz vezetett (Twain 1982. 500–501.). Nem kevésbé volt torzító Heller Ágnes magyarázata *A véres költő*ről (1921), amely Nero császár alakját Szabó Dezső jellemképeként tüntette föl. A *Tündérkert*ről (1921) tudtommal először Laczkó Géza állította, hogy „nagyon is a háború előtti irodalmi Magyarország, melynek költő-fejedelme megengedhette magának maga- és faja-tépését" (Laczkó 1922. 1259.), azt sejtetve, hogy Móricz Zsigmond Ady Endre személyisége alapján mintázta meg a szertelen látnok Báthory Gábor alakját, és ebből arra lehetett következtetni, hogy a gyakorlatias Bethlen Gábor Móricz hasonmása. Az alkotás folyamatának távlatából ítélve bizonyára „érdekes az író személyes életének és Bethlennek mint regényhősnek összevetése" (Szilágyi 2013. 299.), a *Tündérkert* a mai olvasó számára mégis több lehet kulcsregénynél. Tóth Gyula figyelmeztetése, mely szerint „[n]incs bizonyítéka annak a feltételezésnek, hogy a *Zord idő* Werbőczijét Kossuthtal kellene azonosítanunk" (Tóth 1968. 489.), szintén indokolt, ha a regény hatása foglalkoztat bennünket. Ilyen nézőpontból „Kemény azon általánosabb törekvésével" sem kell számolni, „hogy Pécsi ábrándkergetésével, puhaságával, könnyelműségével a Kossuth (szerinte) megfontolatlan, elbizakodott tevékenységét bélyegezze meg" (Imre 1996. 283.).

Egy évtizeddel ezelőtt Hites Sándor nyíltan a *Zord idő* „példázatos olvasásának gyakorlatá”-hoz kapcsolódva, a *Forradalom után* (1850) és a *Még egy szó a forradalom után* (1851) távlatából értelmezte ezt a regényt, szinte értekező műként olvasva az említett két röpiratnál évekkel későbbi elbeszélő alkotást. „Formálisan talán nincs is sok különbség köztük” – állította (Hites 2004. 94, 88). A történetmondás költészettani (poétikai), szerkezeti sajátosságaitól hasonló módon eltekintett Bényei Péter, amidőn „amorális”-nak minősítette Martinuzzi György magatartását, aki egy fő alatt kívánta egyesíteni Szent István országát (Bényei 2007. 403.). A történelmi regény példázatszerű, erkölcsi tanításként olvasása nagyon szívós örökség, végső soron a „Historia est magistra vitae” ókori eszményére vezethető vissza. Ennek a szemléletnek a képviselői alapvetően monologikusnak tekintik a történelmi regényeket, így végső soron nem állnak távol attól a felfogástól, amely e műfajváltozatot az ifjúsági irodalom körébe utalja. Barta János nem alaptalanul észrevételezte, hogy a *Zord idő* egyes részei lehetővé teszik a példázatos megközelítést: „Kemény Frangepán Orbán szájába adva, lefesti a korabeli európai korképet is” (Barta 1985. 16.), ám ez annyit jelent, hogy ennek a szereplőnek egysíkú jellemzése ellentétben áll Martinuzzi vagy Turgovics személyiségének összetett megformálásával.

Harmadik gyakori sajátosságként említhető, hogy a történelmi regény szerzője sokszor valamely *történetinek minősített elbeszélés átírására vállalkozik*. Az *Erdély aranykorá*ban Jókai olykor szó szerint idézi a székely Cserei Mihály (1669–1756) 1853-ban Kazinczy Gábor által megjelentetett *História*ját, Kemény Zsigmond művei közül a *Két boldog* (1852) és az *Özvegy és leánya* (1855–57) a Szalárdi János (1601–1666) által írt *Siralmas magyar krónika*nak fölhasználásával készült (amelyet Kemény adott ki 1853-ban), ahogyan Dickens második történelmi regénye, a Bastille ostromát és a jakobinus rémuralmat fölidéző *Két város története* (1859) kitalált eseményeinek hátterét is Carlyle *A francia forradalom története* (1837) című munkája ösztönözte. Kosztolányi Tacitus és Suetonius munkája, Móricz Kemény János tatár fogsága alatt készült önéletírása és más források alapján írta *A véres költő*t, illetve a *Tündérkert*et. Mészöly Miklós a *Fakó foszlányok nagy idők évadján* (1983) írásakor Wesselényi István kora tizennyolcadik századi naplójából, Márton László a háromrészes *Testvériség*ben (2001–2003) Mészáros Ignác német szöveg(ek) alapján készült *Kártigám*jából (1772) merített. Az *Egyszerű történet vessző száz oldal – a kardozós változat* – (2013) lapjain Esterházy Péter olvasója a történész Szekfű Gyulára, Kosáry Domokosra és Szűcs Jenőre, sőt a levéltáros Iványi Emma egyik forráskiadványára is találhat hivatkozást (Esterházy 2013. 68, 75.). Kemény Zsigmondról először 1989-ben megjelent könyvemben igyekeztem hangsúlyozni annak a jelentőségét, hogy a *Zord idő* írásakor e szerző nemcsak 16. századi forrásra, de 19. századi történészek, Szalay László és Horváth Mihály munkájára is támaszkodott. Jókai kései regénye, a *Fráter György* (1893) bizonyíthatja, mennyire különböző történelmi regényeket lehet írni ugyanazoknak a forrásoknak alapján. Kemény a múlt többféle értelmezésének lehetőségét sugallja, Jókai elbeszélőjét viszont „az egyetlen helyes értelmezés eszménye vezérli” (Szegedy-Maszák 2011. 212.). E két szemlélet közül az előbbi lényegében „annak beismerése, hogy egyes (korlátozott) nézőpontok szerint férhetünk *csupán* hozzá a jelenben a múlthoz (ami a történeti megismerés – megértés – viszonylagosság tudatosítását követeli meg tőlünk)” (Gyáni 2010. 191.), és így közelebb áll a legutóbbi évtizedek műveihez, ahhoz a felfogáshoz, amelyet Grendel Lajos első regénye, a kitalált történeti okmányokat értelmező *Éleslövészet* (1981) így körvonalaz: „Ahány forrás, annyi nézőpont. Ami az elbeszélőt lépten-nyomon zavarja, az az el nem hanyagolható körülmény, hogy a különféle felületek között hiányoznak az érintkezési pontok, mintha mindenki *más* történetet írna, s nem ugyanazt a történetet írná *másképpen*.” (Grendel 1981. 25.) A *Jacob Wunschwitz igaz története* – mely-

ről Kálmán C. György elismeréssel írta, hogy „sokszor végigolvasható, mindig újraértelmezhető” (Kálmán 2002. 108.) – megcáfolja a címét, hiszen ugyanazt az eseményt egymással feleselő változatokban beszéli el, például egy gyilkosság „elbeszélésének nagyjából hét variációjá”-t tartalmazza (Bengi 2000. 120.). A címszereplő halálát is többféle módon hozza az olvasó tudomására, majd az utolsó lapon arról tudósít, hogy „páncélba öltözött férfiak” egyike baltával „készül lesújtani” Wunschwitzre. „De ha kiolthatta is a valóságban a kelmefestő életét, erre történetünkben aligha lesz már módja, mert ebben az utolsó pillanatban / véget ér / JACOB WUNSCHWITZ IGAZ TÖRTÉNETE.” (Márton 1997. 234.) „Aki jogot formál az Igazságra, azt az Igazság elhagyja” – így fogalmaz Pynchon történeti regényének egyik szereplője (Pynchon 1997. 350.).

Az átírásnak mértéke és módja nagyon különböző lehet. Kemény Zsigmond még a cselekmény szintjén is mindig erősen átalakította a kölcsönzött anyagot. Szalárdi krónikájában „a Mikesek brutális nőrablók és a panaszt tevő Tarnóczynének van igaza, Sára és János titkolt szerelme tehát Kemény kitalálása” (Imre 1996. 277.). Krúdy viszont sokszor átalakítás nélkül másolt a királyregényeihez használt szövegekből. Ez is oka annak, hogy e műveiben „nem tudta érvényesíteni sem atmoszférateremtő erejét, sem látomásos prózája mélységeit” (Márton 1997. 224.). Előfordul, hogy az időszerkezet megváltozására vezethető vissza az átalakítás. Janet Lewis *The Trial of Sören Quist* (1947) című regénye egy jogi eseteket tárgyaló gyűjtemény alapján készült. Előszavában az amerikai írónő azt állítja, hogy az évszázadokkal ezelőtti történet „fő tényei, sok részlete, sőt a főbb szereplők szavainak egy része inkább történelem, mint regény” (Lewis 1959. 2.). A regényszerűség főként a történetmondás időrendjéből származik. A könyv elején hosszú távollét után falujába visszatérő dán paraszt értetlenül tapasztalja, hogy mindenki elfordul tőle. A múlt utólagos elbeszéléséből tudja meg az olvasó, hogy távollétében az ő meggyilkolásával meggyanúsították, majd kivégezték a falu lelkészét.

A Scott előtti szerzők átmeneti háttérbe szorulását e szerző alkotásainak rendkívüli sikerével is lehet magyarázni. Hatásuk elválaszthatatlan attól az értékőrző (Tory) felfogástól, amely szerint az idézetekkel minduntalan szereplő múlt (a latin ókor, a kelta örökség, a szóbeliség) magasabb rendű, s ennek megfelelően a szerző „kitalált (fictitious) elbeszélések sorát” adja az olvasó kezébe, „amelyek Skócia szokásait (manners) három különböző korszakban kívánják szemléltetni; a WAVERLEY apáink korát, a GUY MANNERING saját fiatalságunkat, A RÉGISÉGBÚVÁR (The Antiquary) a kitalált tizennyolcadik század utolsó évtizedét idézi föl”. A sorozat első köteteinek az ajánlója (Scott 1998. 3.) arra figyelmeztet, hogy Scott eleinte – sőt legjobb műveiben (*Old Mortality* 1816, *The Heart of Mid-Lothian* 1818) később is – a viszonylag közelebbi múlttal foglalkozott. A korábbi évszázadokról írt könyvei minduntalan ellentmondásba keveredtek a történetírással. Az *Ivanhoe* (1819) például alaptalanul állította, hogy Oroszlánszívű Richard „beszélt volna angolul, nem is szólva arról, hogy e nyelven balladát írt volna.” „Az *Ivanhoe* legkirívóbb történeti »pontatlansága« az, hogy még I. Richárd korában is erősen érzékelhető lett volna a faji megosztottság hódítók és meghódítottak között” (Scott 1986. 561, XXV.).

A történeti hiteltelenség okozta Scott népszerűségének hanyatlását a megbízható adatolást követelő pozitivista történetírás terjedésével, a tizenkilencedik század második felében. George Eliot *Middlemarch* (1871–72) című regényében lehet olyan részletet találni, mely szerint egy gyerek „hangosan olvasott attól a szeretett írótól, aki oly sok fiatal boldogságához járult hozzá jelentős mértékben” (Eliot 1965. 616–617.). Hélène, Zola hősnője (*Une page d’amour* 1878) az *Ivanhoe-t* olvasva hiteltelennek találja Torquilstone ostromának leírását, a *The Adventures of Huckleberry Finn* (1884) pedig egyenesen „roncsnak” (wreck) minősíti Scott műveit (Twain 1954. 247.).

A pozitivista távlat magának a történelmi regénynek a létjogosultságát is kétségbe vonta. Sainte-Beuve megrótta Flaubert-t, amiért „ostromot akart létrehozni (faire)" a *Salammbô* (1862) írásakor, és Flaubert így védekezett: „nem teljes mértékig kitaláltam, csak egy kissé eltúloztam (chargé)" (Flaubert 1893. 560.). Ilyen kifogás manapság szinte nevetségesnek számíthat, mert a valóságot a kitalálttól (fikciótól) elválasztó határvonal kérdésessé vált, és egyre több figyelem terelődött a különbségre a történeti és a természettudományokban érvényes tapasztalati (empirikus) tény között. Magyar vonatkozásban is igaz lehet, hogy „amit egykor írói gyengeségként tapasztaltak, az mára poétikai teljesítménnyé lett". Hites Sándor joggal állapította meg, hogy az utóbbi egy-két évtized irodalmárai azt tekintik a jelenkori történelmi regények erényének, amit a 19. században fogyatékosságnak minősítettek, hiszen Jósika Miklós *Sziklarózsá*jában (1864) „a címből kibomló képi hálózat nem kevésbé összetett", mint Háy János többek által méltatott regényében, a *Dzsigerdilen*ben (1996), s ezt csakis azért nem ismerik föl, mert „meglehetősen kevesen olvassák a műfaj 19. századi darabjait". Talán még azt sem erős túlzás állítani, hogy „az új regények nem lépnek »túl« a műfaj »tulajdonképpeni«, romantikus változatán" (Hites 2004. 118–119, 124.). Annyi bizonyos, hogy a közelmúlt s a jelen regényeinek távlatából a múlt is átminősül, és immáron nem eléggé megalapozott az olyan általánosítás, mely szerint „Jósika Miklós, Eötvös József, Jókai Mór és Kemény Zsigmond regényeiben a múltreprezentáció szorosan összekapcsolódott a tanító példázatossággal" (Szirák 2005. 50.), mert nagyon különböző műveket hoz közös nevezőre. Jogos az álláspont, amely kétségbe vonja „annak a belátásnak az érvényesíthetőségét" (Török 2012. 110–111.), amely szerint „az új történelmi regény el akar szabadulni irodalomtörténeti elődjétől" (Kulcsár-Szabó 1999. 1292.).

Annyi bizonyos, hogy a jelenkori történelmi regény nem kapcsolható egyértelműen a posztmodernséghez. Az irodalomtörténet nem támasztja alá a föltevést, amely szerint „a holokauszt és a Gulag […] nyitotta meg az utat a »posztmodern« történelmi regény előtt", és az első ilyen mű Umberto Eco *Il nome della rosa* című regénye (1980) lett volna. Az eseményeket elmondó művek története annak is ellentmond, hogy „a mindent tudó elbeszélő kirekesztése" volna a jelenkori történelmi regény megkülönböztető sajátossága (Heller 2010. 28, 61, 66.), mert ilyen elbeszélő nincs a tizennyolcadik századi levélregényekben, és a tizenkilencedikben is meglehetősen gyakran fordult elő, hogy a több elbeszélő kizárta a mindentudást – Kleist említett művére vagy Emily Brontë 1847-ben megjelent regényére éppúgy lehet hivatkozni, mint Kemény Zsigmond *Ködképek a kedély láthatárán* (1853) című „beszélyfüzér"-ére, melynek cselekményében egyébként fontos szerepet játszik az 1789-ben kitört francia forradalom. Henry James munkásságában köztudottan döntő tényező a különböző, sőt egymást cáfoló nézőpontok feszültsége, a *The Sacred Fount* (1901) első személyű történetmondója pedig hangsúlyozottan megbízhatatlan.

A Joyce-nál tíz évvel idősebb J. C. Powys *Porius A Romance of the Dark Age* (1951) című alkotását, amelynek cselekménye 499-ben játszódik, joggal nevezték „metahistorical novel"-nek (Maxwell 2009. 273.), és e minősítés az író némely korábbi könyvére is illik. Mennyiben történelmi regény kifordítása Raymond Queneau művei közül a *Les fleurs bleues* (1965)? Az első fejezet Duc d'Auge 1264. szeptember 25-én viselt dolgairól tudósít, míg a 3. főszereplője, Cidrolin a „jelenkorban" él. A múltról és jelenről szóló részek váltakoznak, ám a múlt egyre közelebbi lesz. Az olvasó arra következtethet, hogy az említett szereplők kölcsönösen álmodnak egymásról, a regény vége felé viszont találkoznak. Az amerikai John Hawkes művei közül a *Virginie: Her Two Lives* (1982) tizenegy éves lány naplóját tartalmazza. Az első fejezet szerint Virginie párizsi bérkocsis (taxis) húga. Egy tűzeset korábbi életének hasonló eseményét juttatja eszébe. Az 1945-ben játszódó ese-

mények után a második fejezet története 1740-be vezet vissza, mikor Virginie egy előkelő úr szobalánya. A két korszak végig egymást váltja; az író szüntelenül idéz korabeli művekből. Nem kevésbé játszik döntő szerepet a szövegközöttiség a *The French Lieutenant's Woman* lapjain. Fowles alaposan ismerte a XIX. századi Angliát, hiszen évekig tanította a Viktória-kort. Mozgóképpé alakítva is sikert aratott könyve az akkor írt angol regények jellegzetességeit idézi föl, gyakran kigúnyolva őket. Három egymástól eltérő befejezése arra emlékeztet, hogy Dickens is megváltoztatta a *Great Expectations* (1860–3) zárlatát. Az elbeszélő sűrűn utal későbbi eseményekre, és semlegesíti a hatást kitalált és való között: a 36. fejezet szerint a hősnő által vásárolt kancsót „egy vagy két évvel ezelőtt" a történet elmondója vette meg (Fowles 1970. 241.). A 13. fejezet második mondata így hangzik: „Az általam elmondott történet egésze elképzelt" (85.). Pynchon Charles Mason (1728–1786) és Jeremiah Dixon (1733–1779) brit földmérőkről írt regényében Samuel Johnson, Benjamin Franklin, George Washington és Thomas Jefferson is szerepel. „Count Paradicsom" (Pynchon 1959) viszont nyilvánvalóan kitalált személy.

Magyar regényekben is különböző módokon vált kétségessé a határ tényszerű és kitalált múlt között. Szilágyi István *Hollóidő* (2001) című könyvének cselekménye a török hódoltság idejére vonatkoztat. A színhely eleinte a Délvidék lehet, de a legtöbb helynév kitalált. A térképen megtalálható földrajzi név – mint a Szamos folyó, Temesvár vagy Máramaros (Szilágyi 2001. 131, 240, 401.) – csak elvétve szerepel, és az időpont sincs közelebbről meghatározva, noha szó esik „az öreg császár" idejéről (40.), amely talán az 1566-ban elhunyt I. Szulejmán korát jelentheti. Többször is utal a szöveg erdélyi fejedelemre, de mindössze egyszer említődik „János fia" (355), aki minden bizonnyal János Zsigmond. Rakovszky Zsuzsa első regényében, *A kígyó árnyéká*ban (2002) a képzelet teremtette Ursula Lehmann 1666-ban veti papírra saját élettörténetét, amely jórészt Lőcsén és Sopronban játszódik, és olykor megtörtént eseményről is szót ejt.

A közelebbi múltban is hangoztatott vélemény, mely szerint „a történelem – szemben a fiktív irodalommal – mindig valamilyen szövegen *kívülire* utal, a valódi múltra" (Lorenz 2000. 140.), a pozitivizmus korának Rankétől származó, 1857-ben Gyulai Pál által is megfogalmazott eszményét ismétli meg, amely szerint „[a] történetíró […] megtörtént eseményeket beszél el és úgy a mint megtörténtek" (Gyulai 1908. 249.). Bahtyin állítása, hogy „a múlt valóban objektív ábrázolása csak a regényben lehetséges" (Bahtyin 1997. 56.) is kétséget ébreszt, hiszen valódinak nevezhető múlt és tárgyilagosnak minősített megközelítés vitatható fogalom. „Az általam ismert adatok alapján nem volt olyan konszenzus, amelynek létét – minden bizonyíték nélkül – Bényei állítja" (Szilágyi 2004. 440.). Szilágyi Mártonnak a Dózsa György vezette és Eötvös említett regényében megjelenített parasztfelkelésre vonatkozó helyes észrevételét legföljebb annyival lehet kiegészíteni, hogy 1514 magyarországi eseményeiről nemcsak 1847-ben nem létezett, de alighanem ma sincs közmegegyezés.

Talán még olyan közbülső megoldás sem lehet kielégítő, mely szerint a történeti elbeszélés a „story/discourse" kettősségnek „utalás"-ként (reference) említhető harmadik elemmel kiegészítését igényli (Cohn 1999. 112.). Az sem okvetlenül igaz, hogy „a kitalált elbeszélések megkövetelik, a történetiek viszont kizárják, hogy különbséget tegyünk elbeszélő (narrator) és szerző között" (Hernadi 1976. 252.), mert nem alkotói döntésről van szó. A „teremtett múlt" (Bényei 2007. 120.) előzetes ismereteket tételezhet föl, amelyek különböző olvasók esetében nagyon eltérhetnek egymástól. „Nem létezik olyan szövegszerű, mondat- vagy jelentéstani tulajdonság, amelynek alapján egy szöveg a képzelet műveként (as a work of fiction) azonosítható" (Searle 1975. 325.). Az irodalomtörténésznek számolnia kell azzal a lehetőséggel, hogy ugyanannak a szövegnek helyzete megváltozhat az idők folyamán, vagyis fog-

lalkoznia kell azzal, hogy „egy saját korát tárgyazó regény miként válik fogadtatástörténetében historikussá” (Hites 2004. 19.). „Minden jelenben játszódó regény hamarosan történelmivé lesz. Csak várni kell” – állítja egy kiváló amerikai regényíró és értekező (Gass 1985. 63.). Háy János a saját alkotói munkájából vonta le a következtetést, hogy „[e]gy idő után esetleg minden regény történelmi regény” (Háy 2005. 63.). Más szóval, „tisztán nyelvi alkotásként történetírói művek és regények nem különböztethetők meg egymástól” (White 1978. 122.). A történelmi regényt tehát végső soron talán leginkább olvasási módként lehet meghatározni. Természetesen erre leginkább a cselekmény és az olvasó ideje közötti távolság ad lehetőséget.

■ HIVATKOZÁSOK

Bahtyin, Mihail: *„Az eposz és a regény”*. Ford. Hetesi István. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei*. III. Janus Pannonius Tudományegyetem – Jelenkor, Pécs, 1997. 27–68.

Barta János: *A pálya ívei: Kemény Zsigmond két regényéről*. Akadémiai, Bp., 1985.

Bengi László: *Az elbeszélés kihívása*. Fiatal Írók Szövetsége, Bp., 2000.

Bényei Péter: *A történelem és a tragikum vonzásában: A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007.

Cohn, Dorrit: *The Distinction of Fiction*. Baltimore, MD & London, UK: The Johns Hopkins University Press,1999.

Dos Passos, John: *The Best Times: An Informal Memoir*. The New American Library, New York, NY, 1968.

Eliot, George: *Middlemarch*. Edited by W. J. Harvey. Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1965.

Esterházy Péter: *Egyszerű történet vesszővel száz oldal – a kardozós változat*. Magvető, Bp., 2013.

Flaubert, Gustave: (1893) *Salammbô*. Édition définitive avec les documents nouveaux. G. Charpentier et E. Fasquelle, Paris, 1893.

Fowles, John: *The French Lieutenants's Woman*. Panther Books, Frogmore, St Albans, Herts, 1970.

Gass, William H.: *Habitations of the Word: Essays*. Simon and Schuster, New York, 1985.

Grendel Lajos: *Éleslövészet: Nem(zetiségi) antiregény*. Madách, Bratislava, 1981.

Gyáni Gábor: *Az elveszthető múlt: A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Nyitott Könyvműhely. Bp., 2010.

Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok 1854–1861*. Franklin-Társulat, Bp., 1908.

Háy János: *„Törtregény”*. Alföld 2005. 56. évf., 3. sz. 62–64.

Heller Ágnes: *A mai történelmi regény*. Múlt és Jövő, Bp., 2010.

Hernadi, Paul :(1976) *Clio's Cousins: Historiography as Translation, Fiction and Criticism*. New Literary History 1976. 8. sz. 247–257.

Hites Sándor: *A múltnak kútja: Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*. Ulpius-ház, Bp., 2004.

Imre László: *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996.

James, Henry: *Selected Letters*. Edited by Leon Edel. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA – London, England, 1987.

Kálmán C. György: *Mű- és valódi élvezetek*. Jelenkor, Pécs, 2002.

Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom: Tanulmányok*. Szerk., utószó és jegyz.: Tóth Gyula. Szépirodalmi, Bp., 1971.

Kemény Zsigmond: *Eszmék és jámbor óhajtások: Válogatott publicisztikai írások*. A kötetet összeállította és a bevezetőt írta Filep Tamás Gusztáv. Kriterion, Kvár, 2014.

Kulcsár-Szabó Zoltán: (1999) *Az ellenszegülő múlt. Láng Zsolt: Bestiárium Transylvanae*. Jelenkor 1999. 42. sz. 1286–1292.

Laczkó Géza: *A történelmi regény és Móricz Zsigmond*. Nyugat 1922. 5. sz. 1255–1260.

Laczkó Géza: (1937) *A történelmi regény: Elvi tanulmány mulatságos és elszomorító példákkal*. Nyugat 1937. 30. II 239–257.

La Fayette, Madame de: *La Pricesse de Montpensier*. In: *Les vingt meilleures Nouvelles françaises*. Textes choisis et présentés par Alain Bosquet. Seghers, Paris, 1956. 23–51.

László János: *A történetek tudománya: Bevezetés a narratív pszichológiába*. Új Mandátum, Bp., 2005.

Leavis, Q. D.: *Fiction and the Reading Public*. Chatto & Windus, London, 1965.

Lewis, Janet: *The Trial of Sören Quist*. Alan Swallow, Denver, CO, 1959.

Lorenz, Chris: *Lehetnek-e igazi történetek? Narrativizmus, pozitivizmus és a „metaforikus fordulat”*. Ford. Kiss Gábor Zoltán. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4: A történelem poétikája*. Kijárat, Bp., 2000. 121–146.

Márton László: *Jacob Wunschwitz igaz története*. Jelenkor, Pécs, 1997.

Maxwell, Richard: *The Historical Novel in Europe, 1650-1950*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009.

Nietzsche, Friedrich: *Sämtliche Werke. Nachgelassane Fragmente 1875-1879: Kritische Studienausgabe 8*, Hrsg. von Giorgio Colli und Mazzino Montinari, 8, Walter de Gruyter, München–Berlin–New York, 1988.

Ricoeur, Paul: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Seuil, Paris, 2000.

Salamon Ferenc: *Dramaturgiai dolgozatok*. Franklin-Társulat, Bp., 1907.

Searle, John: *The Logical Status of Fictional Discourse*. New Literary History 1975. 6. sz. 319–332.

Scott, Walter: *Ivanhoe*. Edited with an Introduction and Notes by A. N. Wilson. Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1986.

Scott, Walter: (1998) *The Antiquary*. Edited by David Hewitt with an Introduction by David Punter. Penguin Books, London, 1998.

Szegedy-Maszák Mihály: *Az újraolvasás kényszere*. Kalligram, Pozsony, 2011.

Szilágyi István: *Hollóidő*. Magvető, Bp., 2001.
Szilágyi Márton: (2004) *Megváltás és katasztrófa (Eötvös József: Magyarország 1514-ben)*. Irodalomtörténet 2004. 83. 433–453.
Szilágyi Zsófia: *Móricz Zsigmond*. Kalligram, Pozsony, 2013.
Szirák Péter: *Történelem nem volt, hanem lesz: A kortárs magyar történelmi regény változatairól*. Alföld 2005. 56. évf., 3. sz. 48–53.
Tóth Gyula: *Utószó*. In: Kemény Zsigmond: *Zord idő*. Szépirodalmi, Bp., 1968.
Török Lajos: *Textus Viator: Irodalomtörténeti tanulmányok*. Napkút, Bp., 2012.
Twain, Mark: *Tom Sawyer* & *Huckleberry Finn*. Introduction by Christopher Morley. J. M. Dent & Sons – E. P. Dutton & Co., London–New York, 1954.
Twain, Mark: *A Life on the Missisipi; Mississipi Writings*. The Library of America, New York, 1982.
White, Hayden: (1978) *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. The John Hopkins University Press, Baltimore, MD 1978.

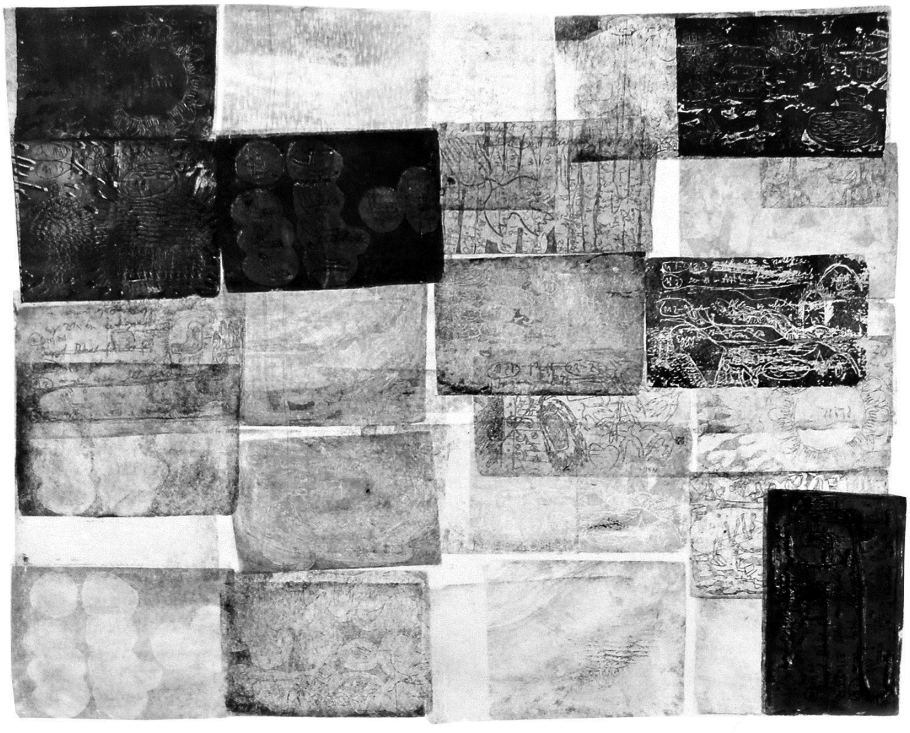

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

FIKCIÓ ÉS VALÓSÁG ISTVÁN KORÁBAN

Kós Károly: *Az országépítő*

■ „A történelem előadása szerint Szent István inkább epikai alaknak tűnik fel: hősnek, aki egy óriási feladatot sikerrel hajt végre. Mégis az irodalom újabb és újabb erőfeszítéseket tesz arra, hogy tragikai hőst csináljon belőle" – kezdi Schöpflin Aladár még a megjelenés évében, a *Nyugat*ban megjelent ismertetőjét Kós Károly regényéről.[1] Persze igaza van, az irodalomnak ez a dolga, a történeti regény elsősorban regény, s csak másodsorban történeti mű. Valóban, nem kis merészség Szent Istvánnak már a 11. század végére ikonná merevedett alakjához nyúlni, legyen a vállalkozó akár irodalmár, akár történész. Ennek tudatában valóban csak a legnagyobbak vagy a veszélyt nem érzékelő középszerű alkotók próbálkoztak a feladattal megbirkózni. Nem meglepő módon az előbbiek közé soroljuk jelen írás tárgyát képező mű szerzőjét, Kós Károlyt, miképpen már a korabeli kritika is, bizonyos fenntartásai mellett, elismeréssel adózott az alkotó és műve kvalitásainak.[2]

Mindig izgató volt a kérdés, hogy a nagy politikai teljesítmények mögött mennyi tapintható ki István és kortársai jelleméről? A szépirodalmi alkotások számára e kérdés értelemszerűen megkerülhetetlen volt, hiszen e nélkül hősüket nem tudják beszéltetni és feszültséget generáló konfliktusokba vezetni. Goethe nyomán a középkori császárok életírója, Werner Goez is úgy tartja, hogy a költők által megálmodott hősökkel szemben a történelmi alakok sápadtak és vérszegények, és mintegy kísérteties holdfénybe burkolóznak.[3] Nem véletlen, hogy Kós könyvét is éppen a vélt korhűség

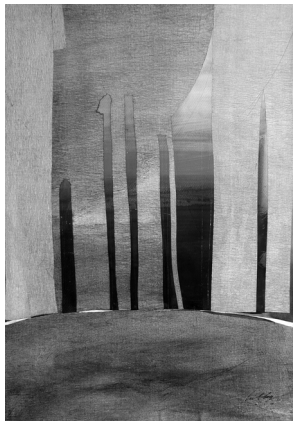

...mennyiben kellett már életében szentnek lennie a királynak, miként viszonyulhatott a „pogány" nemzeti múlthoz, az erőszakhoz, ami bizonyíthatóan végigkísérte uralkodását? Hol végződik a nemzeti hősök iránti tisztelet, s hol kezdődik a gyalázkodás?

Történeti regény. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh és Révai, Bp., 1934.

kérdésében fogadta a legtöbb értetlenkedés: mennyiben kellett már életében szentnek lennie a királynak, miként viszonyulhatott a „pogány" nemzeti múlthoz, az erőszakhoz,[4] ami bizonyíthatóan végigkísérte uralkodását? Hol végződik a nemzeti hősök iránti tisztelet, s hol kezdődik a gyalázkodás?

A középkori uralkodók arcképének a megrajzolásához általában kevés a támpontunk, s ez még inkább igaz a szentté avatottakra, akiknek életútját haláluk után a szent ideálhoz igazították legendáik szerzői. Istvánról felelősséggel nem állapítható meg sokkal több annál, mint amit Zsoldos Attila fogalmazott meg: szívós kitartás és következetesség, jó helyzetfelismerés jellemzi, hiszen mindig ő az, aki támad.[5] Hasonlóképpen figyelemre méltó momentum, s ezt a kortárs Merseburgi Thietmar sem mulasztja el elismerni, hogy a legyőzöttekkel sokszor kegyesen viselkedett, megkímélte azok asszonyait, családtagjait, a Gyulák és Vazul esetében az életüket is. Ez utóbbiban minden bizonnyal tetten érhető az uralkodó dinasztia karizmájába vetett hit, a német földön is jól ismert egyfajta „*Geblütsheiligkeit*", ami a dinasztia tagjainak az életét a végsőkig védte, behódolásuk (*deditio*) esetén meg is kímélte, megfordítva: a királlyá választhatók köre is évszázadokig e rokoni körre korlátozódott. A hagyományos szemlélet azonban ennél sokkal merevebb, elég, ha Karácsonyi Jánost idézzük: „Szent István lelke, magaviselete először is ment volt minden olyan erkölcsi fogyatkozástól, amely a tőle terjesztett keresztény vallással éles ellentétben állott volna."[6] Sőt mindazt elhiszi, amit a legendák toposzai mondanak: ritkán nevető, komoly beszédű és magaviseletű férfiú volt. Persze van, amit biztos elhihetünk a toposzok közül is. A forrásokban és Kósnál is olvassuk, hogy élete vége felé a lába fájt, ami szintén Suetoniusra visszamenő, később Nagy Károly életírásában is hasznosított megállapítás. Ezt persze semmi jogunk sincsen kétségbe vonni, az öregség testi fájdalmakkal járt nála is, mint azóta is szinte mindenkinél. Anakronizmusok persze vannak a műben, elég, ha a csöbörsisakos lovagokra, az erdélyi székelyekre, Bécs szerepére vagy Tonuzóba élve eltemetésére utalunk, de mindezeknek a történeti hangulat megfestésében fontos szerepük volt, az átlagolvasót pedig akár még ma sem zavarják. Annál inkább megütköztek a korabeli kritikusok Géza pogányságának a hangsúlyozásán, pedig a pogánysággal összevegyült keresztény vallás Querfurti Brunónak (†1009) Géza udvaráról írott, kivételesen egykorú szavai szerint is rosszabb a barbárságnál.

Ha a korszak forrásaira tekintünk, igen csalóka eredménnyel szembesülünk. Látszatra rengeteg a híradás, de valóban a szent király korából származók s a királyra vonatkozók aránya eltörpül a későbbiekkel szemben, különösen, ha a Törvényeket és az Intelmeket különválasztjuk. A válasz roppant egyszerű: a korban senki nem gondolta, hogy a 990-es évek végén hatalomra került magyar uralkodó, fejedelem, majd király egy évszázadokon át sikeres és európai középhatalommá izmosodó királyságnak veti meg az alapját. Persze jóleső érzéssel regisztrálták, hogy 1018-ban megnyitotta a Szentföld felé vezető zarándokutat, sőt a történetíró Rodulfus Glaber szerint nemcsak megnyitotta, hanem a zarándokokat melegen fogadta és bőséges ajándékokkal bocsátotta útjukra. Rögzítették a megélénkülő egyházi kapcsolatok dokumentumait, papok, latin kéziratok és ereklyék mozgását, sőt még a királlyá avatás garanciáját jelentő császári és pápai támogatás tényét is, miként azt is, hogy István felesége a korábbi bajor herceg, 1002-től német-római császár, II. Henrik testvére lett. A korszakra vonatkozóan becses emlékeink a Szent István-, a Szent Imre- és a Szent Gellért-legenda, nem kevésbé a későbbi magyar krónikában fennmaradt, bizonyos elemeiben kétségkívül 11. századi feljegyzésekre visszamenő fejezetek. Ezekről azonban bebizonyosodott, hogy olyan komoly későbbi átszerkesztésen estek át, hogy egyikük esetében sem lehet az ott olvasottakban a korabeli valóságot egy az egyben megpillantani. Amit történetileg megörökítenek, azok adják a regény vázát is: a nagy

hadjáratok Koppány, Keán, Ajtony, Gyula, a bolgárok és a német császár ellen. Mindez nem áll távol Kós összegzésétől, amit István szájába ad: „Véres építést parancsoltál nekem, Uramisten, s én nem irgalmaztam."

Valójában irodalmár és történész egyaránt merész rekonstrukcióra kényszerül, ha első királyunk alakjához és uralkodásához akar nyúlni. Így tett az eddigi összes történetíró, legutóbb pedig Györffy György,[7] aki több száz oldalas magisztrális munkájában valójában morzsákból, leginkább helységnevekből és kortárs analógiákból építette fel azt a koherensnek látszó képet, ami azóta szinte minden vonatkozásában sokat módosult, és mindmáig változik, bizonyos részei pedig teljes átírásra szorulnak. Nem kevésbé hipotetikus és ingatag a Hóman Bálint-féle István-kori németbarátság vizionálása. Amint Hóman írta „a magyarok karakter és műveltség tekintetében sokkal közelebb álltak a bajorokhoz, mint bármely más szomszédjukhoz… II. Henrik egészséges kormányzati rendszere megbecsülést válthatott ki […] a magyar fejedelemből."[8] Bizony Hóman szavainál sokkal valószerűbbnek tűnnek a Kós regényében megrajzolt, ellentmondásos, hol irigyelt, hol gyűlölt német figurák, akiknek feltűnése egy 1930-as évekbeli regényben nem a véletlen műve. Ugyanakkor érdekes, hogy Kós miért nem rajzolja meg erőteljesebben Gizella portréját, amivel valódi feszültséggel tudta volna telíteni István és az erdélyi Gyula feleségének viszonyát.

Mindezek alapján logikus a kérdés: ha az írott forrásokkal dolgozó történész ilyen képlékeny és megbízhatatlan anyaggal dolgozik, felvethető-e egyáltalán a fikció és valóság, lehetséges (*Möglichkeitssinn*) és valóságos (*Wahrheitssinn*) viszonyát firtató kérdés az írókkal szemben? Könnyen lehet, hogy egy alkotó a történeti forráskritika szabályaitól vagy éppen a szakmai, politikai elvárásoktól nem zavartatva egy sokkal valószerűbb, empatikusabb – és tegyük hozzá maradandóbb – királyképet tud és mer megrajzolni.

A legutóbbi millecentenáriumi hivatalos állami ünnepségek 2001. augusztus 20-án érték el a csúcspontot. Ekkorra készült el a Budát és Pestet legelőször összekötő Lánchídon a magyar Szent Korona monumentális másolata. Sőt az ünnepnapon szállították az eredeti koronát hajón Esztergomba, hogy ott az ország prímás érseke azt ismét Szűz Máriának ajánlja fel, miként a hagyomány szerint első királyunk tette. A történelmi tabló teljes és pontos, akár egy 18. századi történelemkönyvben vagy festményen, amikor még pontosan tudni vélték, hogy a magyar királyságot megalapozó aktusra hol és mikor került sor; s amikor még egy cseppnyi kétely sem merült fel – legalábbis a katolikusok részéről – a korona eredetiségét és az ország Szűz Máriának való felajánlását illetően. A politikusok mindig is szerették a történelmi folyamatokat néhány eseménybe sűríteni: íme, itt volt a lehetőség, hogy a magyar államalapítás folyamatát egy-egy pillanatfelvétellel ünnepeljék meg.

A legutóbbi ünnepségek felidézése a középkorral foglalkozók számára azért is tanulságos, mert közvetlen bepillantást enged a történelmi emlékezet alakulásába és alakításába. Nem kétséges, hogy a mindenkori államhatalom hasonlóképpen viszonyul a múlt ráhagyományozott képéhez, s mindig készek voltak arra, hogy a lehetségest a bizonyosság szintjére emeljék. A kétségek pedig egyre szaporodtak. Éppen 1896-ra, az első nagy millenniumi ünnepségek idejére a történelmi kritika és forráspublikáció már komoly kételyeket keltett a fennmaradt középkori források szavahihetőségét, forrásértékét illetően. Ezek megítélése persze máig vitatott, illetve velük kapcsolatban bizonyos ciklikusság figyelhető meg. Igaz, a nagy évfordulók körüli esztendőkben nemcsak a közvélemény, hanem maguk a kutatók is inkább hajlanak arra, hogy megengedőbbek, elnézőbbek legyenek forrásaik iránt. Ilyenkor, pl. az 1938-as, 1998-as Szent István-évben komoly érvekkel próbálják valószínűsíteni, hogy Szent Istvánt mikor és ki keresztelte meg, hol és mivel koronázták meg, s az

emelkedett pillanatokban már-már magunk is elhisszük, hogy a király ráérő idejében fiának, Szent Imrének szánt atyai „Intelmek" latin szövegének a megformálásán töprengett. Ebben a kontextusban sokkolónak tűnhettek Kós szavai Imre hercegről, akit – miután megtanítottak a keresztény erkölcsi normákra – szembesítettek a politika azzal mindenben ellenkező elvárásaival: miként Gellért mondja Imréről: „megtanítottam, hogy testvérül szeressen minden emberfiát; most meg kell tanulnia kegyelem nélkül megtiporni és elpusztítani az embereket, nemzeteket és birodalmakat". Talán hiányolhatjuk Imre többek szerint bizánci házasságára – vagy annak hipotézisére – vonatkozó utalást a műben, hiszen tudnivaló, hogy a szüzesség motívuma majd csak a Szent (II.) Henrik-legendák hatására kerül be az Imre-legendába. Sőt Imréről azt is tudjuk, hogy a magyarországi ruszok vezére (*dux Ruizorum*) volt, ami minden bizonnyal kapcsolatba hozható a királyi udvar mellett szolgáló varég csapatokkal s az „oroszi" típusú korai helynevekkel.

Az persze csak a nagyközönség számára tűnhet meghökkentőnek, hogy a történelmi rekonstrukció semmivel sem könnyebb a művészettörténetinél vagy a régészetinél.[9] Az utóbbiak esetében talán könnyebben felismerhető, hogy legkorábbi emlékeink későbbi átalakítások, átépítések nyomát őrzik, s csak közvetve vagy éppen semmilyen módon nem kapcsolódnak első királyaink személyéhez vagy korához. Elég, ha a máig vitatott eredetű Szent Koronára, Szent István erszényére, a Szent István-szarkofágra, a prágai és bécsi Szent István-kardra és szablyára gondolunk. Nem lehet alaptalan az a feltevés, hogy a korona maga is őrizhet olyan részeket, amelyek az első király személyéhez valamiképpen kapcsolódtak, miként Tóth Endre érvel, de a kardok is akár már István korában a királyi kincstárban pihenhettek.[10] Az építészeti emlékek területén leginkább a század közepe utáni fejlemények megragadása lehetséges, s éppen Anonymus krónikája ellenében bizonyosodott be honfoglalás korinak gondolt várainkról, hogy azok legkorábbi formájukban is 11. századiak lehetnek, s az államalapítás korához kapcsolódnak. A 11. század egyúttal az önállósodó, saját arculattal rendelkező magyarországi kultúra, művészet és művelődés kialakulásának időszaka. Az 1000 utáni esztendőkben problémás s máig vitát kavaró kérdés eldönteni, hogy létezett-e valamiféle keresztény „magyar" művészet, kultúra stb. az országban. Nagy valószínűséggel nem, s ma utólag még nehezebb különbséget tenni az importált művek és betelepült mesterek és a „helyiek" alkotásai között, eldönteni a reánk maradt irodalmi művek szerzőinek „nemzeti" hovatartozását. A keretet minden bizonnyal az önálló érsekség, majd érsekségek jelentették, amelyek először egy független, a Kárpát-medencére jellemző liturgikus gyakorlatot alakítottak ki. Az töltődött fel az 1083. évi szentté avatások után egyre erősebben magyarországi szentekkel, nemzeti jelleggel, s vált a magyarországi nemzeti tudat kialakulása egyik fő gerjesztőjévé és forrásává. Újabban a Zágrábban reánk maradt 11. századi esztergomi benedikcionále kéziratáról merült fel, hogy annak rendkívül igényes és nagy terjedelmű imádságait Magyarországon a hazai liturgiát tudatosan megteremtő egyházi szerzők vetették pergamenre.[11] Valóban, Kós művében a lehetséges alkotók és szerzők görög és latin kéziratainkkal együtt színre is lépnek.

Az első közép-európai királykoronázásról csak annyit tudunk Merseburgi Thietmarnak köszönhetően, hogy István a püspökségek szervezéséhez a „császár kegyéből és biztatására koronát és áldást kapott", a magyar történelmi hagyomány szerint 1000-ben (Pozsonyi évkönyv), vagy 1001-ben (Váradi/Zágrábi krónika), mai közkeletű vélekedés szerint 1000 karácsonyán vagy 1001 januárjában, egy újabb német kutatói javaslat szerint az 1000. év Kisasszony napján.[12] Más modern történészek, pl. Váczy Péter arra hívják fel a figyelmet, hogy III. Ottó 1000 augusztusától 1001 februárjáig tartózkodik Rómában, majd áprilisban Ravennában, ahol alkalma nyílik ar-

ra, hogy a pápával – akivel mint korábbi nevelőjével jó viszonyt ápol –, illetve a bajor herceggel egyetértésben döntsön a magyarországi koronázásról.

A II. Szilveszter pápához küldött magyar koronakérő küldöttség történetét csak a 11–12. század fordulóján vagy talán már a 11. század végén jegyzik le a Hartvik-legendában, majd annak hitelét 1630 körül a hamisított ún. Szilveszter-bullával próbálják még tovább erősíteni. Igen valószínű, hogy maga a korona az 1000 körüli uralkodói jelvényegyüttesnek nem is a legfontosabb darabja – ehhez a véleményhez jó érzékkel Kós is csatlakozik. A szertartáson belül magától értődően a megszentelt olajjal való felkenés volt a központi aktus, a királyi jelvények közül pedig a német császár által ajándékozott ún. királylándzsa vonta leginkább magára a kortársak figyelmét. Azzal azonban, hogy III. Henrik német császár – a magyarok feletti győzelme után – 1044-ben a koronázási jelvényeket, köztük a lándzsát biztosan Rómába küldi, a lándzsa teljesen elfelejtődik a magyar köztudatban. A magyarországi történészek csak akkor hiszik el a magyar királyi lándzsa létezését, amikor 1968-ban előkerül Szent István pénze, rajta a lándzsa képével.[13] Mindezt megelőlegezve, Kós kitűnő érzékkel jeleníti meg a német lándzsát a király jelvényei között, annak ellenére, hogy a németekkel kapcsolatos fenntartásait nem rejti véka alá művében. Amit a nomád hagyományként szereplő pajzsra (vagy akár nemezlapra) emelésről olvashatunk, igen találó, de minden bizonnyal ekkorra már letűnt szokásnak tekinthető. Erre Árpáddal kapcsolatos egyszeri említésén túl csak bizánci, bolgár és nomád példáink vannak, s ott is inkább az uralkodónak a hadsereg általi elfogadottságát jelképezi.[14]

Mindaz, amit a Szent István-korról tudunk, azt a László és Kálmán király kori szűrőn keresztül tudjuk. Ez magyarázza meg, hogy a koronát kizárólag a pápa küldi, de ő sem saját akaratából, hanem isteni sugallatra adja a magyar királynak. E hagyomány teszi meg a nem német, hanem hangsúlyosan prágai püspököt, Adalbertet a király keresztelőjének, ahogyan a középkorban a leírást egyértelműen és félreérthetetlenül értelmezték, még ha Hóman a király bérmálásával és házasságának előkészítésével is kapcsolatba hozza. Adalbert tisztelete annyiban jutott jelentőségre Magyarországon, amennyiben hozzájárult Szent István történelmi küldetésének az előmozdításához, a magyar egyházszervezés sikeréhez, de III. Ottó szerepéről kultusza terjesztésében már nem vett tudomást. A krónikában és a regényben felbukkanó keresztapa, Deodatus bizonyosan nem István-kori betelepülő, s a szent király családjának a teljessége iránti igény hívta életre későbbi századokban.

Ezen a ponton megkerülhetetlen egy rövid megjegyzés a magyar elbeszélőforrásokról. Jobb híján ezekre vagyunk utalva, hiszen az első eredetiben fennmaradt oklevél 1055-ből maradt ránk, s a hamisakkal, interpoláltakkal – mint a pannonhalmi alapítólevél – és az oklevél-említésekkel együtt is a 11. századból nem egészen 120 darabról van tudomásunk. Ebben nincsen semmi meglepő, a latin írásbeliség emlékei az 1000. évi államalapítás után jelennek meg. Az említett Pozsonyi Évkönyv az egész 11. századból 30 évszámot őrzött meg, legfontosabb külföldi forrásunk, az Altaichi évkönyvek pedig sajnos csak az 1038 utáni időszakra nyújt egyedi és nagyszámú információt. A néhány átdolgozott másolatban ránk maradt István-kori oklevél persze rendkívül fontos, a korabeli cseh vagy lengyelföldi oklevelek számát sokszorosan felülmúlják, sőt a pannonhalmi oklevél másolóját legújabban magában a kölni érsekben keresik,[15] mégis ezek leginkább az egyházszervezésről tanúskodnak. László és Kálmán király uralkodása alatt, az István-legendák és az 1100 körüli krónikaszerkesztés időszakában fogalmazzák meg, kanonizálják Magyarországon a magyar állam és az Árpádok államának „*Gründungsmythos*”-át. Kiirtják mindazt, amit lényegtelennek minősítenek, amit pedig normatív értelemben jelentősnek gondolnak, azt szakralizálják. Történik ez akkor, amikor a politikai és egyházpolitikai polémiák kereszttüzében a magyar–német és magyar–pápai viszony áll. Valószínűleg ek-

kor merülnek feledésbe mindörökre a 11. század első fele magyar történelmének évszámai és eseményeinek jó része, amiről éppen az említett magyar évkönyv néhány adata ad töredékes fogalmat. A magyar történelmi emlékezet nem kívánt tudomást venni a német császár meghatározó szerepéről, amit Kós elfogad művében, ugyanakkor az ország Máriának való Szent István-i felajánlásának írásba foglalása alapvetően a VII. Gergely-féle pápai jogigények visszaverésére irányult.

Bizonyos, hogy a királyi udvar életében – a Kós művében leírtaknál – nagyobb szerepet játszottak a szentek és ereklyéik. Nem véletlen, hogy a csaták kapcsán közvetlen kapcsolatba hozzák a katonaszentekkel, Szent Mártonnal és Szent Györggyel.[16] Meggyőző érvelés szerint az új vallás szentjeinek bizonyítaniuk kellett, hogy legalább olyan hatékonyan segítik a közbenjárásért hozzájuk fohászkodókat, mint pogány elődeik. Az első bencés apátság már alapításánál és védőszentjénél fogva is különösen közel állhatott a királyhoz. Nyilván Szent Márton esetében folyamatosságról nem beszélhetünk, mindenképpen import szentről, a mainzi katedrális patrónusáról van szó, aki azonban Sabaria/Szombathely–Pannonhalma kapcsán ismét és véglegesen belevésődött a hazai történeti emlékezetbe. Egy horvát kutató, Trpimir Vedriš tanulmányában a Karoling befolyás nyomait keresve Dalmáciában éppen a Mártonnak szentelt templomokkal igyekszik azt bizonyítani. Nyomatékkal utalt arra, hogy Sulpicius Severus Szent Márton-életrajza már a legkorábbi időkben széles körben elterjedt Itáliában és Illyricumban, s így hatásával magától értődően lehet számolni.

A Bakonybél alapításával kapcsolatba hozható, minden bizonnyal Gizellával is – Adalberthez hasonlóan – rokonságban álló Szent Günter legendája kapcsán a királynak ritkán említett autokratikus vonásai is megragadhatóak lettek volna. A legenda szerint az egyik étkezésnél István ellentmondást nem tűrően ráparancsol a szerzetesre, hogy fogyassza el a sült pávát. Mire a szerzetes nem mervén ellenkezni, Istenhez fordul, könyörgése eredményeként a madár életre kel, elrepül, s így a szerzetes megmenekül a fogadalma ellenére elfogyasztandó étel ódiumától. Sőt Günter legendásan pazarló adakozása a királyi kincstár számlájára már nem áll messze a legendák István-képétől, ahol a királyi pár gyakori adakozással tölti mindennapjait.[17] A legendáktól való tartózkodás persze Kós esetében elvi alapállás lehetett, amit kritikusai igen rossz néven vettek, s ebben István kereszténységének a háttérbe szorítását látták.

A magyar krónika is megemlékezik II. Konrád német császár 1030-as támadásáról. Az utólag konfliktusmentesnek látszó német–magyar viszony megváltozott a száli ház 1024-ben trónra lépő első királya, az augsburgi csatában életét vesztő Vörös Konrád közvetlen leszármazottja, II. Konrád uralma alatt. A támadás közvetlen okát csak találgatni lehet, de a keleti események összefüggésében nem nehéz elhelyezni azt egy új formálódó birodalmi stratégiában. A III. Ottó-kori univerzális keresztény birodalom eresztékei meglazultak, s a csatlakozó hatalmi központok Velencétől Karintián át a csehekig és lengyelekig függetlenedni próbáltak a birodalomhoz fűződő kapcsolatukban. Ebben az összefüggésben a Lajta és Fischa folyók közötti bajor területek magyarok általi háborgatására vonatkozó bajor panaszok megértő fogadtatásra találhattak a császári udvarban, ahol a lengyel fronthoz hasonlóan a fegyveres megoldás mellett dönthettek. Ám amíg a lengyel háború a lengyel király, Mieszko (uralk. 1025–1034) teljes vereségével végződött, lemondani kényszerült frissen elnyert királyi címéről és a nemrég megszerzett Lausitzról, továbbá az ellenszegülő cseh herceg is teljes kapitulációra kényszerült, a magyar helyzet másként alakult. Konrád legközelebbi tanácsadója az elhunyt császár testvére, Brúnó augsburgi püspök (†1029) lett, aki már korábban is szembehelyezkedett a Henrik által képviselt magyarbarát politikával. Hasonlóképpen ütköztek a német és magyar érdekek a ve-

lencei kérdésben, ahol Orseolo Ottó (Ottone, uralk. 1009–1026) dózse felesége I. István név szerint nem ismert nőtestvére lett, az ő fiuk, Péter pedig 1038-tól magyar király. Végül reális, de szintén pontosan nem ismert nézeteltérés forrása lehetett a bajor hercegség öröklésének joga, ami Gizella királynőn keresztül Imre herceget is a hercegi címet maguknak követelők közé emelhette. Annyi bizonyos, hogy a feszültség első jelének az tekinthető, hogy 1027-ben egy – Kós művében is megjelenő – német, magukat zarándokoknak mondó csapatot (köztük a császár követét) a magyar király nem engedett át országán Bizánc felé.

Az 1030. évi hadjáraton maga a császár nem jelent meg személyesen, mivel közben a sváb herceggel szemben kellett fellépnie. Nem tudjuk, hogy távollétében a betörő német csapatokat ki vezette, majd csak a következő évi békekötés kapcsán értesülünk arról, hogy 14 éves fia, a későbbi III. Henrik (uralk. 1039/1046–1056) első politikai szereplése ként megjelent a helyszínen. A hadjárat során a németek mélyen behatoltak a Dunántúlra, de utánpótlási nehézségeik miatt – mint többször is a 11. század folyamán – a Rába folyó vonalánál július derekán vissza kényszerültek fordulni. I. István király nyilván helyesen mérte fel a magyar seregek korlátozott harcértékét, s bölcsen kivárta, amíg a németek utánpótlása elfogy. Ekkor lendültek támadásba a magyar lovasok, s a visszavonulókat menet közben sikerült annyira meggyengíteni, hogy Bécsnél bekerítették és fogságba ejtették magát a császári sereget. (Korábban még azt gondolták, hogy magát Bécset foglalták el, amint azt Kós leírta.) E győzelem a magyarok 11. századi hadtörténelmének egyik legnagyobb sikere, ami a közel azonos időben történt lengyel és cseh katonai vereségekkel összehasonlítva nyeri el igazi súlyát. A békekötés eredményeként a Lajta és Fischa közti terület feletti uralom ismét a magyaroknak jutott. Újabb vélemények szerint a Fischától keletre eső terület már a hadjáratot megelőzően is Magyarországhoz tartozott, s így a területi nyereség a Dunától északra, a Morva és Thaya folyók vidékén keresendő.

A kalandozásokról a magyar krónikák csak általánosan, röviden s a nyugati források ismeretében szólnak. A térítés problémáját a hazai elbeszélő források egyébként is igen szűkszavúan kezelik, ami már önmagában arra utal, hogy a keresztény hitre térésben tudatosan semmiféle radikális fordulatot nem akartak látni. A magyar nép történetét 1100 körül jóval az államalapítás kora elé datálják, eltüntetve a pogány és keresztény időszak közötti radikális cezúrát. Szent István ún. Nagyobb legendája éppúgy a folyamatosságot vallja, mint a krónikák. Az előbbi felemlegeti, hogy a császári Róma is a pogányságot követően lett keresztény, miként a pogány magyarok is isteni sugallatra pusztították a keresztény Európát. Ez a megállapítás volt hivatva bizonyítani, hogy a római birodalmi hagyományokat valló német császároknak sincsen semmi alapjuk arra, hogy a magyarokat pogány múltjuk miatt hibáztassák. Szép okfejtés, ami Kós művébe is bekerülhetett volna!

Ez nem is alakulhatott másként, a századot végigkísérő német–magyar harcok (1030–1108), a királyi rokonok közötti trónharcok és a pogánylázadások nem teremthettek a magyarok múltját pogányként ábrázoló történeti munkákhoz kedvező körülményeket. Sőt éppen ellenkezőleg, a politikai és ideológiai nehézségeken úgy próbáltak segíteni, hogy a 11. század végi konszolidáció időszakában I. László király 1083-ban szentté avattatta a magyarok első királyát, fiával, Imrével és mártírhalált szenvedett püspökével, Gellérttel, valamint további két remetével együtt. Meglehet, hogy az országot képviselő szentek karának a létrehozásában a Kós művében is megjelenő csehek Szent Vencelje is ösztönző szerepet játszott, hiszen az ún. Kristian-féle Vencel-legenda már a 10. században Vencelről mint „*patronus noster*”-ről beszél.[18]

István apostoli, egyház- és államalapító voltának hangsúlyozása a 11. század második felében a pápai és a német császári hatalmi igények kereszttüzébe került Magyarországon különösen fontossá válik. László és Kálmán korától a magyar királyok

számára jogaik forrása István személye és uralkodása, a hozzá kapcsolódó tárgyak különös, mással nem pótolható jelentőséggel ruházódnak fel. István a középkori történetírás mitikus államalapítóinak szinte minden tulajdonságával rendelkezik: törvényeket hoz, pénzt veret, békét teremt, meghonosítja az írásbeliséget, városokat és egyházakat alapít. Az udvari reprezentáció és szertartások közül számos a király által Aachen mintájára az ország szakrális központjává tett Székesfehérvárhoz kötődik: Kálmántól ide temetkezik a magyar királyok egy része, itt koronázzák őket, itt áll a királyi trónus. A közép-európai országok közül egyedül Magyarország nyerte el a teljes szuverenitást. Ennek félreérthetetlen jele volt az önálló törvényhozás. Szent István fennmaradt törvényei 56 cikkelyének forrása leginkább a Kós művében is szerephez jutó bajor törvények, a Karoling-kori zsinati határozatok. A jogalkotó magyar király bevallott célja a nyugati császárok, nevezetesen a német-római uralkodók példájának a követése. A király tekintélyének tudható be, hogy az István nevében fiához írt egykorú királytükör már kezdettől a király törvényei között hagyományozódott.

A Kálmán-kori 12 püspökség, 2 érsekség, illetve az előbb-utóbb 72 vármegye pontos kialakulását lehetetlen dolog nyomon követni. Izgalmas s magyar történészek között még hosszú ideig eltartó vita folyik arról, hogy a kezdeti nagyobb kiterjedésű egyháztartományok és világi megyék határai hol húzódtak, s miként osztódtak az idő múltával egyre kisebb igazgatási egységekre. Némi támpontot jelent, amikor 12. századi külföldi forrásokban találunk számadatokat, de annyi bizonyos, hogy az első századokban a megyerendszer nagy átalakuláson ment át, s vélhetően a nagyobb, Zsoldos Attila megfogalmazásával „óriásmegyék" fokozatos aprózódásával lehet számolni.[19] Kétségkívül ilyen korai, nagy kiterjedésű megyék lehettek a királyi hatalom számára megszerzett törzsfői területek, így az Ajtony területéből kialakított Csanád megye, Koppány dunántúli, korábban Bulcsú birtokában lévő területe (Somogy, Zala, a Száváig terjedő területen a későbbi Varasd, Körös, valamint Zágráb megye egy része), az Aba birtokolta kabar területekből Újvár, a gyulák területéből az erdélyi Fehér megye. A később is fennmaradó, átlagos területű megyék közül a korai időszakban is bizonyosan megvolt Veszprém, Fejér, Visegrád, Hont, Győr, Nyitra. A kutatók joggal gondolnak arra, hogy a királyi udvar által fegyverrel hódoltatott területeken szerveződtek meg a hatalmas, 10-40 ezer négyzetkilométeres „óriásmegyék". E területek hatalmas kiterjedése egyúttal a legendákban szinte problémátlannak leírt katonai leszámolás I. Istvánra nézve meglévő kockázataira és a feladat nagyságára is bizonyságul szolgál. Ugyanakkor éppen Aba Sámuel esetében, aki a dinasztiába is beházasodott, és a bizalmi nádori tisztséget is betöltötte, arra gondolnak, hogy éppen azért tarthatta meg régi befolyását és területét, mivel együttműködött Istvánnal. A folyamat eredménye kétségkívül az Árpádok személyes jellegű dinasztikus hatalmából kifejlődő királyság, „*regnum*" lett. 1000 körül még az ország nagy kiterjedésű területeit István rokonai (Koppány, erdélyi Gyula) birtokolták, akik katonai vereségük után átadták helyüket a királytól függő, leváltható tisztségviselőknek, a vármegyék élén álló ispánoknak. Az erdélyi gyulák tartományának kiemelt szerepeltetése, amit Kós következetesen Erdőelveként emleget, egyáltalán nem a transzszilvanizmus torzító optikájának a következménye, hiszen Erdélyt Anonymus is a szó tartomány jelentésében *regnum*ként nevezi meg.

E folyamat már a 11. század végi kortársak szeme előtt is – részben öntudatlanul, részben tendenciózusan – egybemosódott az első király emlékével, s 1100 körül már komolyan hitték, hogy a magyar királyságot és egyházat István egyszeri elhatározásával az idők végezetéig tartóan megalapította. E gondolat nem véletlenül kapott nagy súlyt a két világháború közötti magyar történeti gondolkozásban, hivatalos propagandában s nem utolsósorban az akkor újra virágkorát élő történelmi regényekben, amelyeknek egyik legjobban sikerült, nehezen felülmúlható, „bámulatos történeti levegőjű" alkotása *Az országépítő*.

■ JEGYZETEK

1. Schöpflin Aladár: *Az országépítő.* Nyugat 1934. 10–11. sz. 583–584.
2. Vajk Ilona: *Kós Károly válogatott bibliográfia*. Bp., 1994.
3. Werner Goez: *Gestalten des Hochmittelalters: personengeschichtliche Essays im allgemeinhistorischen Kontext*. Darmstadt, 1983. XIII.
4. Magának *Az országépítő* cselekményének gerince is a szembeszegülő urakkal, Koppánnyal, Keánnal, Ajtonnyal, erdélyi Gyulával, Vazullal, Tonuzóbával való leszámolás.
5. Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila: *Szent István és III. András.* Kossuth Kiadó, Bp., é. n. [2003.] 41.
6. Karácsonyi János: *Szent István király élete.* Bp., 1904. 87, 96.
7. Györffy György: *István király és műve.* Bp., 1977, 2013[4].
8. Hóman Bálint: *Magyar történet.* Bp., 1941.[7] 171, (1928[1]).
9. Karácsonyi János messze túlbecsülte a történész lehetőségeit, amikor így írt: „én nem féltem szent István dicsőségét, pályafutásának tanulságos voltát a sallangok hiányától. Nem régiben, 22 év előtt történt, hogy a pécsi székesegyházat toldalékaitól megszabadították és eredeti alakjába megközelítőleg visszaállították. A visszaállítás előtt ebben is többet láttak, mint most, de nem az igazi, az alapítótól emelt egyházból, hanem a századok folyamán reá rakott, sok helyütt ízléstelen, sok helyütt kárt tevő toldalékból! Ma azonban az eredeti fényébe visszaállított bazilika-egyházat szemlélve, senki sem sajnálja azt a többet, azt a toldalékot. Reméljük, hogy szent István élete is megtisztítva s lehetőleg eredeti vonásaiba visszaállítva ily hatást fog kelteni s a kései sallangok után senki sem fog sóvárogni." Karácsonyi: i.m. 3–4.
10. Tóth Endre: *A magyar koronázási jelvényekről*; Fodor István: *Szent István prágai kardja*; Kovács László: *A Szent István-i lándzsa.* In: *Koronák, koronázási jelvények.* Szerk. Bende Lívia, Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer, 2001; Fodor István: *A bécsi szablya és a prágai kard.* Szeged, 2000.
11. Földváry Miklós István: *Az Esztergomi benedikcionále*. Bp., 2014.
12. Wolfgang Huschner: *Transalpine Kommunikation im Mittelalter. Diplomatische, kulturelle und politische Wechselwirkungen zwischen Italien und dem nordalpinen Reich (9.–11. Jahrhundert)* Schriften der Monumenta Germaniae Historica. Bd 52. 3 Bände. Hahn, Hannover, 2003. I. 405–418.
13. Kovács László: *A budapesti lándzsa. A magyar királylándzsa történetének vázlata.* Folia Archeologica 21 (1970). 127–146.
14. Négyesi Lajos: *Árpád pajzsra emelése.* Hadtörténelmi közlemények 126 (2). 583–592.
15. Huschner: i. m.
16. Tóth Endre: *Szent Márton ünneplésére.* Vasi Szemle 2014. 1. sz. 3–8; Koszta László: *Szent Márton tiszteletének magyarországi kezdete.* Tiszatáj 2001 november.
17. Körmendi Tamás: *Remete Günther és Magyarország.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 22 (2010. 3–4.) 5–22.
18. Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban: Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek.* Bp., 2000. 147–149.
19. Zsoldos Attila: *A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban (Az „óriás" és az „átlagos" nagyságú megyék kérdése).* In: *Megyetörténet.* Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Szerk. Hermann István, Karlinszky Balázs. Veszprém, 2010. 299–318.

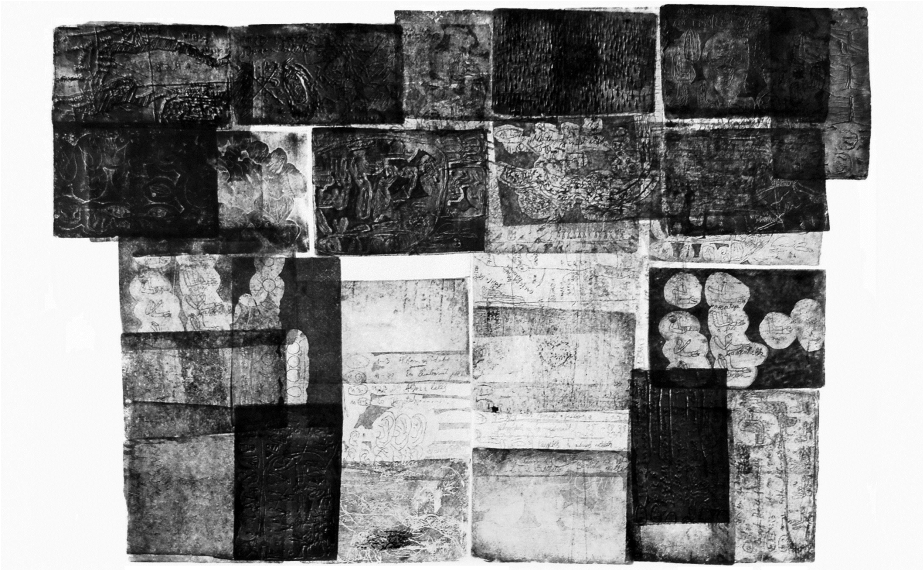

ZSOLDOS ATTILA

TÁLTOSOK ÉS KIRÁLYOK

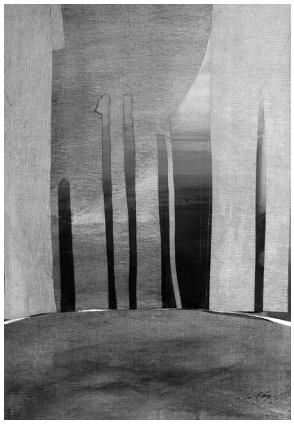

A *Táltoskirály*t kamaszkoromban olvastam először, s bizonyára jó emlékeim maradtak róla, mert nem a jelen írás elkészítésére való készülődés kínálta alkalom volt az első, amikor újra elolvastam. Az meg, hogy ma már a regény egy-egy mondata fejcsóválásra késztet, az én bajom: a történelem s nem a regény az oka.

Történelmi regényről írni: aligha van ennél reménytelenebb vállalkozás egy történész számára. A történelmi regény esetében – amint az természetes is – éppúgy a „regény" a lényeg, mint az egyéb jelzőkkel ellátott regényekében: a „történelem" csak ezután következhet, s nem is feltétlenül a még mindig előkelőnek számító második helyen. A történelem ugyanis gyakran csupán a jelent modellező analógiaként érdekes az író számára, s ha valóban erről van szó, akkor – szükség esetén – a történelmet kell a jelenhez igazítani, s nem fordítva; ez szintén magától értetődik. Ráadásul a történelem fel is kínálja erre a lehetőséget, hiszen a „történelmi tények" által kijelölt korlátok között még mindig elég tágas tér kínálkozik az írói alkotókészség számára az önfeledt játékhoz. Tény például, hogy IV. László király 1290 júliusában lelép a magyar történelem színpadáról. Bizonyosan tudjuk, hogy három kun megölte, még ha a gyilkosság pontos indítékait nem ismerjük is, mert túlságosan sokaknak, túlságosan sok okból állt érdekében megszabadulni Lászlótól. A történet ezen eleme szembetűnő hasonlóságot mutat azzal a gyilkossággal, mely az Orient Expresszen történt, s melynek Agatha Christie volt a krónikása, igaz viszont, egyebekben a különbségek szintén szembeszökőek. 1290 nyarának Magyarországán nem akadt egy Hercule Poirot, aki fényt derített volna a történtekre, így az említett tény szabadon felhasználható lenne az írói fantázia számára, s ha sikerülne összekapcsolni más tényekkel, abból akár már „regényes történetet" lehetne kialakítani. (Van is egy ilyen a fejemben, de megtartom magamnak, hátha történelmi regényt

írok egyszer.) Ahhoz azonban, hogy az író elinduljon egy efféle úton, felkészültnek kell lennie, s nemcsak íróként, hanem olvasóként is, tudniillik történészi munkák olvasójaként, hiszen csak így teremtheti meg műve történeti „hitelét", amit a regény olvasói elvárnak tőle. Ha az olvasó történész elvárásai, persze, nagyobbak, ám ezeket nem az az igény táplálja, hogy saját (elvétve: kollégái) munkáinak párbeszédekkel fellazított változatait olvashassa „történelmi regény" gyanánt, s még csak nem is az az irigységgel vegyes félelem, hogy egy jól sikerült regény nagyobb hatást gyakorol majd a közgondolkodásra, mint az általa fáradságos munkával feltárt adatok alapján megírt tudományos munkák, s ezért, ha a regény nem a kellő mértékben támaszkodik a történettudomány eredményeire, „félrevezeti" majd a közvéleményt. Egyszerűen csak arról van szó, hogy a történész hamarabb észrevesz olyan hibákat egy-egy regényben, amelyek – gyaníthatóan – egyszerű figyelmetlenség miatt éktelenkednek a szövegben, némi gondossággal könnyen elkerülhetőek lettek volna, hiányuk pedig mitsem rontana a regény irodalmi értékén. Nagyon valószínűnek tartom például, hogy Makkai Sándor *Táltoskirály* című regényét még egy olvasója sem dobta félre pusztán azért, mert egyik jelenetében a sült húst evő katona a nyársról „mintha csak csöves kukorica lenne, úgy tépdeste le a fogával […] a félig sült darabokat", vagy egy másikban a beteg Béla herceg ágya mellé „herbatét" készítenek oda. Nem kell ahhoz történésznek lenni, hogy az ember tisztában legyen azzal: mind a kukorica, mind a tea ismeretlen volt a 13. századi Magyarországon, a történész azonban nemigen érti, hogy miért nem élt az író más megfogalmazással az említett esetekben, az ugyanis, hogy a művészi koncepció kívánta volna meg a „kukorica" és a „tea" szavak használatát, nem látszik valószínűnek.

A *Táltoskirály*t illetően e két eset annál is inkább feltűnő, mert egyebekben Makkai szemlátomást gondosan felkészült a 13. század első harmadából. Ebben bizonyára segítségére volt az, hogy rendelkezésére állt már Hóman Bálint összefoglalása a korszakról, melyet a Szekfű Gyulával közösen írt, nagy hatású *Magyar Történet* részeként jelentetett meg. Hóman írása maga sem volt mentes olyan elemektől, amelyeket a történettudomány módszertanának szigorú, purista felfogása akár regényeseknek is bélyegezhetne, még ha a *Magyar Történet* célkitűzése kívánta is meg Hómantól, hogy, akár jobb meggyőződését félretéve, tudósi kételyektől mentes, egyértelmű értékeléseket kínáló folyamatos elbeszélést adjon a „művelt, úri közönség" kezébe. Arra egyébiránt, hogy Hóman műve inspiráló hatással lehetett a történelmi regények akkoriban megfigyelhető kisebbfajta reneszánszára — ugyanez idő tájt jelent meg Kós Károlytól *Az országépítő* és néhány más, ma a kevésbé olvasottak közé tartozó hasonló mű —, már a kortárs Bánffy Miklós szintén gyanakodott.

Más kérdés, hogy ritkaságszámba mehet, amikor ennyire magától értetődő a téma és az író egymásra találása, mint Makkai és a *Táltoskirály* esetében, ámbár, nem lévén irodalomtörténész, némi vakmerőséget kíván meg tőlem e mondat leírása. Makkai még Erdélyben élt, amikor a *Táltoskirály*t írta, s a téma, ez elég nyilvánvaló, valóban erdélyi író tollára kívánkozott. Béla herceg – a későbbi IV. Béla király (1235–1270) – erdélyi hercegsége idején játszódik a regény, 1226 és 1235 között tehát. A magyar történetírásban – és nyomában a közgondolkodásban is – már 1934-ben, a regény megjelenése idején nagy hagyománya volt annak, hogy az apa és fiú, azaz II. András király (1205–1235) és legidősebb fia, Béla herceg közötti ellentétekben minden kétséget kizáróan a herceg képviseli a – bármely szempontból – „helyes"-nek mondható álláspontot, így a téma arra is kiváló lehetőséget kínált, hogy az „örök gyermek"-nek megmaradó, a királyi birtokokat „esztelenül szétpocsékoló" II. Andrással szemben az egyfajta belső száműzetésként Erdélybe küldött Béla képviseljen egy olyan alternatívát, mely az ország felemelkedésének záloga, és ráadásul, ami éppen nem mellékes, ez az alternatíva erdélyi, mégpedig a szó földrajzi és szel-

lemi értelmében egyaránt. A regény írásának idején Makkai nyilván őszinte megrökönyödéssel fogadta volna, ha valaki azzal áll elő, hogy ezt „nem lehet". Erős bennem a gyanú, hogy a *Táltoskirály* és a történelem kapcsolatának csak az egyik s talán nem is a legérdekesebb szála az, amely a regényt a 13. századhoz köti, nem feledhető ugyanis, hogy ma már a könyv megírásának idejét, az 1930-as évek első felét is történelmi távlatba helyezte az idő múlása. Az pedig, hogy a *Táltoskirály* valójában legalább annyira szól ennek az időszaknak a politikai-közéleti útkereséséről, amelynek Makkai Erdély református püspökeként szükségképpen maga is részese és formálója volt, mint Béla erdélyi hercegségének éveiről, eléggé magától értetődőnek tűnik számomra. A regényben valóban szembetűnően hangsúlyos szerephez jutnak a – már a kortárs kritikának is feltűnő – politikai fejtegetések, és segítségükkel összeállítható az 1930-as éveket is foglalkoztató efféle témák valóságos, bár közel sem teljes katalógusa. A székelyek „az ősi keleti lovasnépek, a világhódító Attila katonáinak" romlatlan maradéka, „akik közelebb élnek Kelethez", mint a magyarok, s nyilván nem földrajzi értelemben. Az „Utóvégre nem élünk már Ázsiában!" felkiáltással a 13. századi Magyarországnak a Nyugathoz tartozása mellett érvelő, valamint a keleti örökség megtartását ajánló érvek összecsapása, az utóbbi felülkerekedésével. Az Árpád-házzal – okkal, ok nélkül – összekapcsolt misztikus elemek, legyen szó akár Saroltról, aki egyszerre Béla herceg ősanyja és a székelyek védelmező Fehér Királynéja, akár az Árpád-házi férfiak táltos volta, melynek jele Béla esetében egy tizenegyedik ujj a bal kézen. A „mi a magyar?" kérdése, melyre a választ azért kell megtalálni, hogy tudni lehessen, mi „a magyar nemzet már-már elfelejtett igazi öröksége […], mindaz, amiben ő egészen más, mint a Nyugat népei". De ha kényszerűségből mégis a Nyugat, akkor inkább a „terjeszkedő, hatalmaskodó, […] lélekevő" németek vagy inkább azoknak a „latinok"-nak a barátsága, akiknek „hódító kedve föl sem ébredhet ellenünk"? Végül pedig a regény e vonulatának kulcsmondata: Magyarország és a magyarság számára „nem az a fő, hogy nyugativá váljék, hanem az, hogy magyarrá tegyen mindent, ami nyugati". S alighanem ide, az 1930-as évek első felének tépelődéseit a regény hétszáz esztendővel korábbi kulisszái közé helyező elmélkedések közé tartozik a Róbert esztergomi érsek gondolataként bemutatott elképzelés, mely már nem áll messze egy valóságos politikai program jellemzőitől. Az érsek ugyanis „Bélában éppen azért látta a jövő egyetlen reménységét, mert az […] korán meglátta, hogy az erjedni kezdő magyar társadalom egymást taposni készülő ellentéteit csak az abszolút királyi hatalom képes széttartani és kiegyenlíteni, föltéve, hogy a király maga fölött tiszteletben tartja azt az erkölcsi hatalmat, melyet akkor egyedül a keresztény világegyház képviselt". A mondatba betévedt „akkor" szó félreérthetetlenül jelzi, hogy itt valóban Makkai véleményét olvashatjuk.

Ha mindezek előrebocsátása után mégis a középkorász szemszögéből tesszük mérlegre a *Táltoskirály*t, az eredmény egyáltalán nem mondható rossznak. Az író kifejezetten tájékozottnak mondható II. András időszakának történetében, tudása a kor színvonalán áll. Számos olyan, kevéssé ismert eseményt ismer, melyekről csak komolyabb történeti előtanulmányok révén szerezhetett tudomást: Béla herceg valóban húszesztendős volt, amikor átvette Erdély kormányzatát, 1217–1218. évi szentföldi keresztes hadjárata idejére II. András tényleg „Bertold bácsi", azaz Bertold aquileiai patriarcha gondjaira bízta a trónörökös Bélát, s Ampod fia Lőrincnek a regény egy jelenetében felemlegetett hatalmaskodásairól hiteles történeti forrás számol be. A regény valóságos történeti személyek alapján formált alakjainak többsége is a megfelelő helyen szerepel: valóban azok alkották Béla herceg környezetét, akik a műben ily módon tűnnek fel, s azokat a méltóságokat viselték, amelyeket az író említ, s ugyanez igaz II. András főembereire is. (Az egyetlen kivételre még visszatérünk.) Valami oknál fogva azonban Makkai Kraszna megyét Erdélyhez számítja, mi-

ként Küküllővár és a székelyek között is kapcsolatot teremt: sem egyiknek, sem másiknak nincs nyoma Árpád-kori forrásainkban. Az erdélyi megyék sajátos, éppen az 1220–1230-as években kialakuló kormányzati viszonyairól sem volt az írónak tudomása. Ez utóbbi esetben egyszerűen balszerencséje volt, Deér József ugyanis néhány hónappal a *Táltoskirály* megjelenését követően publikálta a *Magyar Szemle* hasábjain azt a tanulmányát, mely először tett kísérletet a homály eloszlatására e téren, az pedig nyilván a sors fintora, hogy éppen az író fiának, Makkai Lászlónak az egyik korai tanulmánya tisztázta ma is elfogadott módon a helyzetet ebben a kérdésben. (Arról van szó ugyanis, hogy a Béla erdélyi hercegsége idején induló, a 13. század második felétől pedig általánosnak mondható gyakorlat szerint az erdélyi megyék ispánjai nem a királytól, hanem a vajdától nyerik el tisztségüket, s így politikai és társadalmi súlyuk inkább a Királyhágótól nyugatra fekvő megyék alispánjaival vethető össze, semmint az ország nyugati megyéinek ispánjaiéval.)

Nagyon érdekes megfigyelni, ahogy Makkai válogat a rendelkezésére álló ismeretanyagból. A legegyszerűbb eset ezek közül alighanem az, amikor az író következetesen „Mihály”-ként emlegeti Béla herceg pohárnokmesterét, jóllehet tudjuk, hogy apjának Ampod volt a neve, amiből viszont egyértelműen következik, hogy Mihály valójában a regényben II. András rossz szellemeként ábrázolt Ampod fia Dénes fivére volt. Makkai nyilván nem értette a dolgot, amit nem csodálok, mindenesetre tény, hogy Mihály már akkor Béla környezetéhez tartozott, amikor még Szlavónia hercege volt. 1232 táján azonban Mihály átállt II. András oldalára. Tettének indítékai aligha deríthetőek ki, mindenesetre az a tény, hogy Mihály II. András egyik fő bizalmasának, Ampod fia Dénesnek a fivére volt, inkább a herceghez csatlakozását teszi különössé, semmint elpártolását. (Feltéve persze, hogy készek vagyunk ellenállni annak a csábításnak, mely afféle, a modern „alvó ügynöknek” megfelelő szerepet tulajdonítana Mihálynak, ami valóban történelmi regénybe illő megoldás lenne.)

Más eset Sarolté, akinek alakja, ha nem is központi, de lényeges szereplője a *Táltoskirály* történetének. Makkai minden bizonnyal a koncepció érdekében mellőzi mindazt, amit Saroltról egy kortárs német krónikásnak, Merseburgi Thietmarnak köszönhetően tudunk („mértéktelenül ivott, és katona módjára ülve meg a lovat egy embert hirtelen haragjának túlzott hevességében megölt. Jobban tenné e beszennyezett kéz, ha orsót forgatna, s őrjöngő lelkét türelemmel megfékezné”), cserébe megalkotta azt a történetet Sarolt öngyilkosságáról, melyet az férje, Géza halottas ágya mellett követett volna el, amiről viszont a történeti források nem tudnak. Azt azonban, hogy az öngyilkossági história egyúttal utalás-e a közismert Koppány-történetre, avagy éppen azt a célt szolgálja, hogy arra még csak utalni se kelljen, nem tudom eldönteni. Szintén az írói koncepció lehet az oka annak, hogy a Julianus utazásával kapcsolatosan leírtakból hiányzik az az elem, mely szerint valamiféle magyar krónika tartalmazott utalást arról, hogy Keleten magyarok élnek. Ha ugyanis az információ nyilvánosan elérhető lenne – értve ez alatt persze a középkor fogalmai szerinti „nyilvánosságot” –, csak éppen senkit nem érdekel egy-két, Krisztus hitének terjesztése érdekében a mártíromságra is kész domonkos szerzetesen kívül, csökkenne a Kelettel való rokonság gondolatának mozgósító ereje. Valószínűleg az is ide sorolható, ahogy Anonymus megjelenik a regényben. A Névtelen felbukkanása a II. András korával foglalkozó regényekben ugyanolyan kötelezőnek számító kellék, mint ahogy ma az a Szlovákiában megrendezett konferenciák fogadásain az emelkedettebb hangulat elérését követően a közismert „Az a szép, az a szép, akinek a szeme kék” kezdetű dal eljátszása a magyar kollégák tiszteletére. A *Táltoskirály*ban Anonymus Tomaj nembéli Dénes udvari papja, bizonyos Péter, aki a regény utalásaiból következtetve 1226 őszén kezdett hozzá közismert műve megírásához, ami a történettudomány szerint kicsit késői időpontnak tűnik, a regény szempontjából azonban en-

nek az akadékoskodásnak nincs jelentősége, mivel így Dénes Péter mester – használjuk a nevét, ha már megtudtuk – jóvoltából ismerheti a Trója-regényt, melyet azonban nem szeret, s a nyugat-európai lovagi költészet gyöngyszemei helyett szívesebben hallgatná udvari lakomákon „a regösök meg az igricek" dalait, „amiket István király püspökei a nyelvükkel együtt téptek ki belőlük". A korábbiakban említett katalógus tételei közé tehát a pogányság reneszánszát is feljegyezhetjük, melyet valóban hely illet meg ott.

Van ugyanakkor a regényben néhány kisebb tévedés, melyeknek nincs különösebb jelentősége, de szó nélkül sem hagyhatom, hamár belekezdtem ebbe az írásba. Rátót nembéli Gyula aligha lehetett „daliás fiatal lovag" 1226-ban, mivel már 1214-ben találkozunk vele II. András bárói között. A tokaji bor emlegetése a 13. században korainak mondható, a középkorban inkább a szerémi borok örvendtek annak a hírnévnek, amelyre a tokajiak csak a kora újkortól kezdve tettek szert. Barc fia Miklós – a regényben: Barcfi – egy sikamlós megjegyzése, mellyel II. András harmadik felesége, Beatrix és Ampod fia Dénes – egyénként nem igazolható – házasságtörő kapcsolatára céloz, alaptalan, Miklósnak ugyanis nem csak leányai születtek, legalább egy fiáról tudomásunk van: Herrandnak hívták, és valamikor 1250 előtt halt meg.

Mindössze két olyan hiba fedezhető fel a regényben, mely komolyabbnak mondható, és a mű koncepcióját is érinti. Hozzátartozik az igazsághoz azonban, hogy egyik sem Makkai lelkén szárad, mert ő csak követte kora történettudományának akkoriban senki által sem vitatott álláspontját. Az egyik ezek közül II. András alakjának rajza, mely egy voltaképpen jószándékú, de uralkodásra alkalmatlan karaktert vázol fel. Makkai II. András-képének mindazonáltal mégiscsak van egy különös egyedi vonása, melynek magyarázatául azonban csak találgatásokkal szolgálhatok. Szembetűnő, hogy a regényben egy szó sem esik az 1222. évi Aranybulláról, jóllehet annak kiadása nem sokkal előzi meg a mű cselekménye által lefedett időszakot, s egy II. András uralkodásának idején játszódó regény olyan az Aranybulla nélkül, mint egy tatárjárásról szóló a muhi csatából való menekülés közben a lovát a királynak átadó hűséges vitéz nélkül: csonka. Ha másra nem, legalább arra alkalmas lenne az Aranybulla megemlítése, hogy néhány újabb sötét folt felkerülhessen a király portréjára, hiszen még ahhoz is erőtlen volt, hogy saját törvénye rendelkezéseinek betartásáról gondoskodjék, és így tovább, ahogy szokás. Makkai nem idegenkedett az efféle közhelyektől, mert a „Gertrúd királyné gyilkosait futni hagyta" címkével ellátott – egyébként romlott, azaz történetileg nem igazolható – konzervet csak felbontotta ő is, amiként tették azt annyian előtte is, utána is. A dél-erdélyi szászoknak adott kiváltságlevél, az Andreanum előkerül ellenben, pedig azt is 1226 előtt adta ki II. András, a Német Lovagrend kiűzése a Barcaságból viszont szintén hiányzik. Valami különös szempont alapján válogathatott tehát Makkai ezen, egyébként közismert események között. Az erdélyi vonatkozás megléte vagy hiánya nyilvánvalóan nem lehet a magyarázat. Az Andreanum alapvetően negatív beállítása – „Erdélynek szinte egynegyede ennek a merőben idegen fajtának birtokába került" – szinte megkövetelné a német lovagok kiverésének felidézését, igaz, akkor némi dicséretféle is kijárna II. Andrásnak, ami, éppen az említett uralkodó felfogás miatt, nyilván elképzelhetetlen. Az Aranybullát azonban – szerepét alaposan félreértve – pozitív színben szokás feltüntetni, igaz, azokkal a megszorításokkal, amelyekről esett már szó. Teljes elhallgatását nem tudom mással magyarázni, mint azzal, hogy a Makkai korában erősen „közjogias" gondolkodású magyar közgondolkodással szemben aligha lehetett volna képviselni egy, az Aranybulla nimbuszát kikezdő álláspontot, mely pedig talán nem lett volna idegen az írótól. Az mindenesetre bizonyos, hogy az Aranybulla hagyományos értelmezésével („középkori alkotmány" és ehhez hasonlók) az „az abszolút ki-

rályi hatalom", amelyet Makkai, úgy tűnik, kívánatosnak tartott, aligha lett volna összeegyeztethető. Persze tévedhetek.

A másik kérdés, amelyben Makkai nagyobb hibát vétett, s annak következményei vannak a mű koncepciójának egészére, Tomaj nembéli Dénes alakja. Ő azt a szerepet tölti be a regényben, amelyet, ha emlékezetem nem csal, „az író szócsöve" (vagy valami ehhez hasonló) formában szokás emlegetni. A koncepcióba pompásan bele is illik, hogy egy – nem alaptalan történetírói közvélekedés szerint – besenyő eredetű előkelőnek jusson ez a feladat, hiszen mégiscsak különös lenne, ha egy sváb származású Hontpázmány áradozna a Kelet nagyságáról, és féltené a Nyugattól az ősi örökséget. Milyen kár, hogy az az alak, amelyet Makkai Tomaj Dénes néven rajzol meg, kisebbrészt ugyan valóban Tomaj Dénes valóságos történetének elemeit tartalmazza, nagyobbrészt azonban egy másik Dénes, a regényben is feltűnő Türje nembéli Dénes a mintája. A hibát megintcsak nem Makkai követte el, hanem a történetírás, meg kell adni viszont, hogy könnyű volt tévedni. II. András uralkodása idején ugyanis nem kevesebb, mint négy Dénes nevű báró ismert. A négy személy közül az egyik a regényben is szereplő Ampod fia Dénes – Makkainál: Apodfi Dénes, „a király ördöge" –, akinek pályafutása és sorsa a lehetőségekhez mérten jól ismert, a másik pedig egy közelebbről ismeretlen Dénes, aki 1239 táján királynéi tárnokmester volt, így aztán bizonyosan nem azonosítható sem a IV. Béla által akkor már megvakíttatott Ampod fia Dénessel, sem az az idő szerint a nádori méltóságot viselő Tomaj Dénessel, miként Türje Dénessel sem, aki viszont lovászmester volt. A Tomaj Dénesre és a Türje Dénesre vonatkozó adatok elválasztása azért sem egyszerű feladat, mert mindkettejük apjának a neve is Dénes volt, ami – ez könnyen belátható – tovább bonyolítja a helyzetet. Tény azonban, hogy kettejük között az volt az alapvető különbség, hogy Tomaj Dénes valójában II. András bárója volt: előbb lovászmestere (1222–1224), majd tárnokmestere (1224–1231). Türje Dénesről ellenben bizonyosan tudjuk, hogy kora ifjúságától kezdve Béla herceggel együtt nevelkedett. Ettől persze még lehetne Tomaj Dénes Béla erdélyi herceg 1233–1234-ben szereplő vajdája – ezt a Dénest nevezi a herceg egyik oklevele „Nagyorrú"-nak –, mégpedig annál is inkább, mert Tomaj Dénes pályafutásában szembeötlő lyuk tátong a tárnokmesterségből való távozása és a nádori méltóság elnyerése (1235) között. Ez a megoldás azonban teljesen valószínűtlen, mert ez esetben nemcsak azt kellene feltételeznünk, hogy Tomaj Dénes átállt Béla herceg oldalára, valamint azt, hogy utóbb visszatért II. András hűségére, s így lett annak utolsó nádora – ami még csak elképzelhető lenne –, hanem ráadásul még azt is, hogy hűtlensége jutalmaként a trónra lépő IV. Béla meghagyta a nádori méltóságban, ami elég hihetetlen, mert trónra lépése után IV. Béla elég csúnyán elbánt apja egykori báróival, amint az Ampod fia Dénes említett sorsa alapján megítélhető. Mivel azonban II. András utolsó nádorából mégiscsak IV. Béla első nádora lett, azaz Béla meghagyta Tomaj Dénest a legjelentősebb világi méltóságban, az nagyon is valószínű, hogy Dénes már II. András életében jó kapcsolatot ápolt Béla herceggel. Erre az teremtett lehetőséget, hogy Dénes a már említett tárnokmesterségével egyidejűleg Szolnok megye ispánja is volt, s éppen abban az időszakban, amikor Béla elnyerte az erdélyi hercegséget. (Szolnok megye ispánsága ekkor még nem volt egyesítve az erdélyi vajdasággal, így Dénes szolnoki ispánsága azt is jelzi: Béla herceg hatalma nem terjedt ki az Erdély földrajzi határai által körülölelt terület egészére.) Az Erdélyben is területi hatáskörrel rendelkező megyésispánként Dénesnek nyilvánvalóan számtalan lehetősége nyílt volna arra, hogy keresse az összeütközést Béla herceggel, ennek azonban semmi nyoma. Azt, hogy ezt nem szükségképpen forrásaink hiánya magyarázza, részint az látszik igazolni, hogy 1235-ben IV. Béla meghagyta a nádori méltóságban Dénest – amit aligha tett volna meg, ha rossz emlékei lettek volna vele kapcsolatosan –, részint a már említett törés Dénes karrierjében

szintén erre vall, hiszen azt a legegyszerűbb mégiscsak azzal magyarázni, hogy elvesztette királya, II. András bizalmát, talán éppen azért, mert szolnoki ispánként túlságosan jó kapcsolatot ápolt Béla herceggel. Az ugyanakkor, hogy uralkodása legvégén II. András mégis Tomaj Dénest tette meg nádorává, minden nehézség nélkül magyarázható azzal: tőle remélte, hogy mérsékli majd a trónra lépő Béla haragját apja korábbi báróival szemben. Ennek a magyarázatnak a valószínűségét növeli némiképp, hogy ennek pontos párhuzamát ismerjük éppen a IV. Béla halála előtti időkből, csakhogy akkor a király II. Ottokár cseh király (1253–1278) védelmét kérte bárói számára István trónörökös – a későbbi V. István (1270–1272) esetleges bosszújától féltve őket.

Ha mindezek után, zárásképpen, valami szépet írnék a regényről, az alighanem éppoly sután hatna, mint a tudományos dolgozatok hivatalos bírálóinak jelentéseiben rendszeresen felbukkanó azon mondat, melyet a „mindezek természetesen mitsem vonnak le a disszerens érdemeiből” szavakkal szokás bevezetni, pedig éppen ez a szándékom. A *Táltoskirály*t kamaszkoromban olvastam először, s bizonyára jó emlékeim maradtak róla, mert nem a jelen írás elkészítésére való készülődés kínálta alkalom volt az első, amikor újra elolvastam. Az meg, hogy ma már a regény egy-egy mondata fejcsóválásra késztet, az én bajom: a történelem s nem a regény az oka.

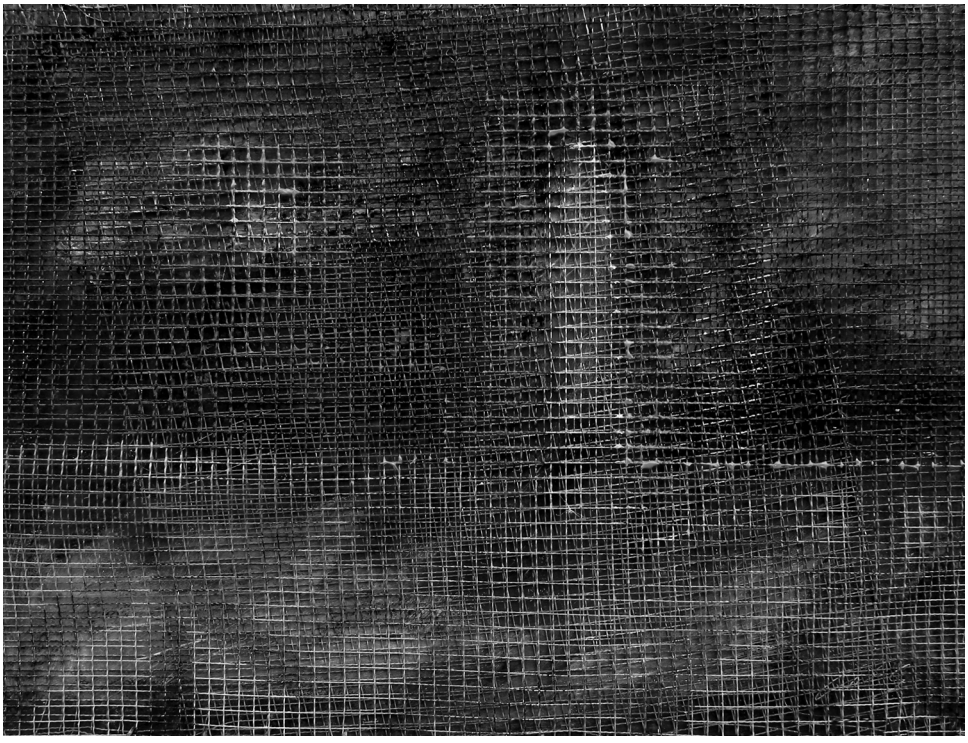

MARKÓ BÉLA

KOLOZSVÁRI FANTÁZIA

Fadrusz János szobrának restaurálása után

Arról volt szó, hogy bent a ló hasában
várnak a megfelelő pillanatra,
ellátták őket étellel, itallal
száz esztendőre, mindenféle jóval,
de nem úgy történt, mint Trójában hajdan,
nem kintről jöttek, hanem itt maradtak
készenlétben, hogy amikor majd szükség
lesz rá, hát rögtön szólnak az utódok,
egyébként is az emlékmű körül kint
kezdettől állt már néhányuknak szobra,
s várták a jelt, hogy segíteni kell-e,
miközben hallgatták, ahogy a város
megváltozik, a patkócsattogásból
éles motorzaj, zúgás, pufogás lesz,
ám a sötétben nem lehetett tudni,
hány év is telt el, hiszen bent megállott,
nem ment előre az idő, bár néha
mégiscsak felneszeltek, hallgatóztak
kifelé, hogy egy-egy elcsukló hangú
fiú vagy lány másnapra is találkát
adott ugyanoda, Mátyás királyhoz,
vagy annyit mondtak csak: ide a lóhoz,
olyankor már-már bent is fényesség lett,
de végül mégsem, teltek-múltak lassan
az évek, mind több lett az ismeretlen
beszéd, és egyre kevesebbet értett,
aki időnként kifelé figyelt még,
hangos tömeg, szónoklatok is olykor,
később rikácsolás, dulakodás is,
majd jajgatás, káromkodás meg sírás,
és senki sem jött, hogy szólítsa őket,
míg itt is, ott is egyre rozsdásabban
nyikorogtak az illesztékek, ennyi
jelezte még, hogy tényleg réges-régen
itt vannak, már több emberöltő óta,
csak ők nem öregedtek, vagy ki tudja,
aztán mégis kibontották a szobrot,
de persze nem ez volt a jel, csak ráfért
már a javítás, s hogy a fény betódult
a bronzlapok közé, nem volt ott senki.

KASZA PÉTER

MAGYARORSZÁG 1526-BAN

Krúdy királyregényei

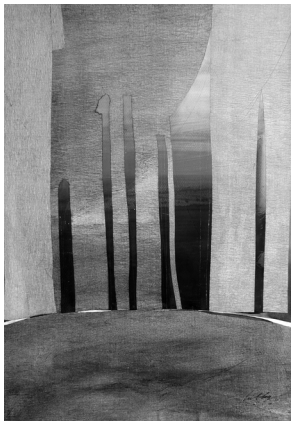

Krúdy regényt írt, nem történelemkönyvet. Ugyanakkor messzemenőkig tájékozódott a témájáról. Ha valaki Krúdyval a kezében akarna eligazodni 1526 Magyarországának felső köreiben, elég pontos információk lennének a birtokában.

■ Ha az ember azzal a feladattal szembesül, hogy Krúdy *Mohács*áról, illetve királyregényeiről, a *Festett király*ról és *Az első Habsburg*ról kell írnia a *Korunk*ba, jó, ha tudja, hogy nem járatlan úton halad. A folyóirat 1927. májusi számában Benedek Marcell írt ismertetést és kritikát az előző évi Mohács-évforduló kapcsán megjelent két történelmi regényről, a Krúdy-féle *Mohács*ról és Gulácsy Irén *Fekete vőlegények* című nagyregényéről. Rögtön hozzá is tehetjük, hogy az előbbiről nem volt túlzottan hízelgő véleménye. Elismerően szólt ugyan Krúdy jellemábrázoló erejéről, de összességében úgy vélte, „hogy Krúdynak igazában idegen az a kor, amellyel foglalkozik, s tanulmányai közben meglepetten bukkan egy-egy jellemző vonásra, amit aztán újdonság gyanánt tálal a közönség elé. Pepecselő művészete a nagy látóhatárokat nem tudja átfogni, a részletek közül nem tudja a szimbolikusan jellemzőket kiváltani."[1] Érdekesnek tartja Krúdy megközelítését, hogy Mária királyné (illetve kisebb részben Lajos király) szemszögéből ábrázolja Mohács Magyarországát, de összességében arra jut, hogy Krúdy nem tudja regénnyé kovácsolni a novellatémát. „Mohács-regényéből csak egy igazság derül ki teljes világossággal: hogy az irodalmi impresszionizmus eljátszotta kis játékait, nagy feladatok megoldására nem alkalmas többé. Nagy, sorsdöntő epikus témákat nem lehet immár semmiféle »én« szűk látószögéből nézve a maguk sorsára kíváncsi tömegeknek bemutatni. Szabad, mondottam. De – nem lehet."[2]

A kritika igazságtartalmának eldöntését az olvasóra bíznám, de annyiban bizonyosan igaza van Benedek Marcellnak, hogy 1926-ra Mohács már az

évforduló nélkül is súlyos irodalmi témává nőtte ki magát, hiszen a fiatal király sorsa és a vereség okainak kutatása mindig is élénken foglalkoztatta nemcsak a történészek, de a költők, írók képzeletét is.

Ez érthető is, hiszen a mohácsi csata olyan fordulópont a magyar történelemben, melynek következményei évszázadokra határozták meg az ország sorsának alakulását. Az igazi dráma nem is a kétségtelenül súlyos katonai vereség, hanem inkább a fiatal király, II. Lajos váratlan és tragikus elvesztése volt. Halálával fiúörökös nélkül kihalt a Jagellók magyarországi ága, a megürült trónért folyó versenyfutásból pedig már középtávon a Habsburgok kerültek ki győztesen, és a dinasztiaváltás alapvetően formálta át Magyarország jövőbeni lehetőségeit. Bár már a kortársak is tudatában voltak a csata jelentőségének, Mohács igazán a későbbi generációk szemében vált a keserű magyar sors szimbólumává.

A csata négyszázadik évfordulójára megjelent *Mohácsi-emlékkönyv*ben Rédey Tivadar közölt egy tanulmányt a Mohácsról szóló lírai és drámai alkotásokról,[3] sokban támaszkodva Simai Ödön húsz évvel korábbi hasonló tárgyú írására.[4] Míg Rédey és Simai alapvetően lírai alkotásokkal foglalkoztak, Dézsi Lajosnak a Magyar Történelmi Társulatnál megjelent összegzése[5] a történeti tárgyú szépirodalom egészét tárgyalta, így sorra vette az eposzok mellett a történelmi tárgyú regényeket is. Epikus jellegű, kifejezetten a mohácsi eseményeknek szentelt művekként Dézsi Listius László *Magyar Mars* és Etédi Sós Márton *Magyar Gyász* című eposzát, valamint P. Szathmáry Károly *Sirály*, Jósika Miklós *A zöld vadász*, illetve Baksay Sándor *Dáma* című regényeit mutatta be részletesebben, Krúdy frissen megjelent regényét épp csak említette. A fentiekből is látszik, hogy Krúdy irodalmilag gazdagon kiaknázott témához nyúlt, amikor 1926-ban belefogott a Mohács-téma feldolgozásába. Bár a legnagyobb, ha nem is mindig lelkendező kritikai visszhangot a *Mohács* váltotta ki, Krúdy megközelítésének bemutatásakor érdemes figyelembe vennünk, hogy a regény nem maradt önálló kötet. Az író már a *Mohács* megírása előtt foglalkozott a témával, utóbb pedig két folytatást hozzáillesztve trilógiává bővítette a művet.

A Mohács és a királyregények

■ Benedek Marcellnak nyilvánvalóan nem volt lehetősége, hogy véleményt mondjon Krúdy másik két királyregényéről, hiszen azok 1927 tavaszán még meg sem íródtak. A mai olvasó vagy elemző azonban hibát követ el, ha csak a *Mohács*ot veszi górcső alá, hiszen az értelmezés csak a három mű együttes olvasatában felelhet meg Krúdy végleges koncepciójának. *Az első Habsburg* befejezése óta ugyanis világos, hogy Krúdy trilógiában gondolkodott. Sőt bizonyos értelemben nem alaptalan, ha tetralógiáról beszélünk.

A hagyományosan alapműnek tekintett *Mohács* elsőként folytatásokban jelent meg a *Magyarság* hasábjain 1926. szeptember 15. és október 30. között. Krúdy mindenképpen szerette volna, ha a regény még az évforduló évében könyv alakban is megjelenik, de erre tisztázatlan okokból nem került sor, így a *Mohács* csak 1927 januárjában jelent meg első ízben. Krúdy a *Pesti Futár*ban közölt interjúban nem is titkolta efelett érzett csalódását: „A regény Mohács címmel megjelent. Persze, nem a tavalyi négyszáz esztendős évfordulón, nem is a vásáros karácsonykor, hanem csendesen, hirdetés nélkül, januárban, amikor állítólag senki sem vesz könyvet, hogy jámbor lelkét azzal megfertőzze."[6] Még ugyanebben az interjúban bejelentette, hogy két további regényt szándékozik írni: „A Mohácsot követi a többi regény: Szapolyairól, az Első Habsburgról és a többi urakról, akiknek Mohácshoz valami közük volt."

A koncepció nem maradt üres ígéret. A Szapolyairól szóló regényt szintén a *Magyarság* közölte 41 részletben 1929. június 26. és augusztus 14-e között, majd a rákövetkező évben a Franklin Társulat kiadásában könyv alakban is megjelent. Pár hónappal később, 1930. június 29-én kezdte közölni a *Pesti Napló Az első Habsburg* részleteit, könyvként pedig 1931-ben került az olvasók elé. Ezzel vált teljessé a trilógia, és a legtöbb ma elérhető összkiadás is ebben a sorrendben közli a regényeket. Ismereteim szerint egyedül a Magvető 1958-as kötete választotta azt a megoldást, hogy a trilógia mellett teljes szöveggel hozza a három regény sajátos sorsú előzményét *Az árnyékkirály* című kisregényt.

Előzménynek kell tekintenünk mind kronológiai, mind tematikai okokból. 1926. augusztus 8-án kezdte közölni a regény fejezeteit a *Pesti Napló*, az utolsó, 14. fejezet október 7-én jelent meg. A kisregény tehát egyfelől azért előzmény, mivel a *Mohács* részleteinek megjelenése előtt már megindult a közlése, másrészt a regény részben II. Ulászlóról szól, és csak felerészben II. Lajosról, így joggal tekinthető történetileg is a II. Lajos alakjára koncentráló *Mohács* előfutárának. Az írói szándék alapján azonban nem egyértelmű, hogy Krúdy valóban tetralógiát akart-e. Valószínűleg nem. Egyrészt *Az árnyékkirály* Ulászlóról szóló része aránytalanul rövid a másik három regényhez képest. Ennél is beszédesebb azonban, hogy Krúdy már azelőtt (1926 szeptemberében) elkezdte közölni a *Mohács* részleteit a *Magyarság* lapjain, hogy *Az árnyékkirály* ez év októberében a végéhez ért volna a *Pesti Napló*ban. Még fontosabb, hogy a *Mohács* 1927-es első kötetkiadása végére *A király íródeákjának jegyzetei* címmel egy negyedik részt is illesztett, mely a folyóiratban közölt változatban még nem volt benne, ez pedig teljes egészében megegyezett *Az árnyékkirály* utolsó 5 fejezetével. Úgy tűnik tehát, hogy Krúdy eredetileg egy kisebb, novellisztikus verzióban gondolkodott, ennek lenyomata *Az árnyékkirály*, amely lényegében korrajz a Jagellók Magyarországáról. 1926 végére viszont úgy döntött, komolyabb vállalkozásba fog, és három kortárs főszereplő, II. Lajos, Szapolyai János és Habsburg (I.) Ferdinánd alakja köré szervezve mutatja be a sorsdöntő 1526-os évet.

Magyarország 1526-ban

■ Ha csak a regények címeit nézzük, vagy Krúdy már idézett nyilatkozatát olvassuk a *Pesti Futár*ban, úgy tűnik, többről van szó, mint egy mégoly sorsdöntő év krónikájáról. Három uralkodó, II. Lajos, Szapolyai és Ferdinánd bemutatását ígéri Krúdy, a regények szemhatára azonban ennél jóval szűkebb. Bár a *Mohács* valóban tárgyalja a csatát megelőző éveket, hozzávetőlegesen Mária Magyarországra jövetelétől, vagyis 1521-től 1526-ig, a két későbbi regény csak néhány hónap története. A Szapolyainak szentelt *Festett király* a csata utáni hetekben indul, az őszi tokaji szüret képeivel, és János királlyá koronázásával ér véget 1526 novemberében, noha János ezt követően még közel másfél évtizedig uralkodott. *Az első Habsburg* innen veszi fel a fonalat, vagyis 1526. november második felében indul, és lényegében véget ér Ferdinánd 1526. decemberi királlyá választásával. Az utolsó három fejezet ugyan nagy ugrásokkal egészen 1527 novemberéig, Ferdinánd székesfehérvári koronázásáig és II. Lajos újratemetéséig tágítja a cselekmény időkeretét, de ez inkább afféle epilógus, a lényeges események alig néhány hét alatt zajlanak. Arról tehát végképp nincs szó, hogy Krúdy az 1564-ig uralkodó Ferdinándról teljes körű portrét akarna rajzolni.

Erre már csak azért sem kerülhet sor, mert a trilógia címszereplői ugyan – a *Mohács* kivételével – királyok, egyikük sem főszereplő. II. Lajos még viszonylag jelentősebb szerepet játszik a *Mohács*ban, de a trilógia két másik részén már egyértelműen érződik, hogy János király és Ferdinánd csak háttéralakok: a két folytatás, sőt az

egész trilógia igazi hőse (hősnője), főszereplője és összetartó ereje Mária királyné. A főbb és mellékszereplők annyiban kerülnek bele e regénybe, hogy valamilyen viszony fűzi őket Máriához: Lajos a férje, Szapolyai makacs és talán valóban csalódott kérője, Ferdinánd a bátyja. Még inkább aláhúzza ezt a mindent meghatározó jelenlétet, hogy a *Mohács* nyitójelenete az innsbrucki zárdában játszódik, ahol Mária várja a magyarországi kérőket, akik majd elkísérik leendő férje országába. *Az első Habsburg* zárójelenetének színhelye pedig a székesfehérvári bazilika, ahol Mária lerója tiszteletét halott férje előtt, és bejelenti, hogy örökre távozik az országból. A női hősöket oly nagy szeretettel megrajzoló Krúdy tehát lényegében egy trilógiát szentelt Habsburg Mária 1522–1527 közé eső magyarországi éveinek.

Mégsem lenne jogos azt mondani, hogy a regények Máriáról szólnak. Inkább azt, hogy Mária az a szereplő, akit klasszikus rezonőr hiányában Krúdy arra használ, hogy az ő szemszögéből, az ő szemével mutassa meg a Magyarország sorsát századokra új pályára állító hetek, hónapok eseményeit. Az igazi főszereplő érzésem szerint maga a többször elátkozott 1526-os esztendő, melynek elmúlását oly nehezen tudják kivárni a regény szereplői. Ha csak a *Mohács*ot nézzük önmagában, ez még nem ilyen nyilvánvaló. De ha melléolvassuk a *Festett király*t és *Az első Habsburg*ot is, világossá válik, hogy Krúdy egy korszakváltás sorsdöntő hónapjait írta meg.

Ebből a szempontból fontos, hogy Krúdy a kötetkiadás idejére át- és egybedolgozta az eredeti *Mohács*ot *Az árnyékkirály*lyal. Az eredeti verzió azzal ért véget, hogy a király elindult Mohács felé. A csatáról nem esett benne szó. Azzal, hogy Krúdy *Az árnyékkirály*nak kifejezetten a csata eseményeit és Lajos halálát tárgyaló végét a *Mohács* végére illesztette, a regény eredeti változata egyfajta előjátékká, a tragikus vereséget magyarázó, értelmező korrajzzá vált. Ha tehát egyben olvassuk a három regényt, az elsőben (*Mohács*) arra kapunk magyarázatot, miért hullott szét és bukott el az a régi Magyarország, melynek II. Lajos volt a királya. A *Festett király* és *Az első Habsburg* mintegy az új idők genezisét tárgyalja. Hogyan jutott Magyarország trónjára egy az országot alig ismerő dinasztia, illetve hogyan próbált a realitásokkal nem számolva a magyar nemesség mindenáron kergetni egy nemzeti függetlenségi álmot Szapolyai, a nemzeti király megválasztásával.

A kommentárok ki szokták emelni, hogy az utolsó regény címadása lényegében téves, hiszen I. Ferdinánd nem az első, hanem a harmadik Habsburg-házból való királya volt Magyarországnak.[7] Bár Krúdy pontatlansága közmondásos, alább néhány példával illusztrálom is véletlen vagy szándékos tévesztéseit, a címadás hátterében véleményem szerint mégsem a tények semmibevétele áll. Ferdinánd nemcsak ezen a néven volt első a magyar trónon, de ő volt az, aki makacs és kitartó politikájával megteremtette a Habsburgok dunai monarchiájának kereteit. Olyan államalakulat királya lett, mely tagállamait tekintve 1918-ig változatlan maradt. Krúdy ennek a születését rajzolja meg a trilógiában. A regények tehát sokkal többről szólnak, mint a mohácsi vereségről, hiszen sokkal többről szólt 1526 is: a régi Magyarország bukásáról és egy új kereteket teremtő korszak hajnaláról. Különös melankóliát kölcsönöz ugyanakkor a regényeknek, hogy Krúdy olyan időszakban írta meg a Habsburg-dinasztia és Magyarország összefonódásának eredettörténetét, amikor már nemcsak a történelmi Magyarország süllyedt el az első világháború vérzivatarában, de Közép-Európa meghatározó entitása, a Habsburg Monarchia is. Az olvasónak óhatatlanul az az érzése támad, hogy Krúdy ezt még Trianonnál is nagyobb változásnak élte meg.

De ha a regények időkerete ilyen rövid, az azzal kecsegtet, hogy a szerző alapos ismeretekre tehetett szert a tárgyalt, rövid korszak kapcsán, tehát a regény nemcsak érdekes, de történetileg is hiteles. Vessünk egy pillantást a trilógiára ebből a szempontból.

Történelem vagy regény?

■ Heller Ágnes szerint „a történelmiségre igényt tartó regény, amely nem tesz eleget a valósra vonatkozó, történelmileg változó feltételeknek és így nem elégíti ki azt a bizonyos valóságigényt, csalódást fog szerezni az olvasónak, aki történelmi regényként olvassa". Hiszen bár a történelmi regény nem szaktudomány, még az „író is csak teljesen fiktív regényalakjait mozgathatja teljesen szabadon, sőt, még ezt is csak csínjával teheti, mivel nem találhatja ki szabadon azokat a történelmi eseményeket sem, amelyek fantázia alkotta hőseinek életében nagy szerepet játszanak".[8] Mi a helyzet Krúdynál fikció és valóság szemszögéből?

Akármi is volt az író szándéka, mégiscsak Krúdy-regényekről van szó, márpedig aki Krúdyt vesz a kezébe, az szerelemi históriákra, könnyed kalandokra és mindenekelőtt hatalmas lakomákra számít. A finom ízlésű Márai mindenesetre ezt látta a regényekben: „Krúdy történelmi regényei. A mohácsi vészt közvetlenül megelőző és követő idő történetét akarta megírni. […] amikor a királynő, a főurak és az érsekek egyetlen gondja, hol, mikor lehet valami falnivalót találni. Zápolya a regényben tíz ujjal zabál bográcsgulyást. Olvasás közben az embernek farkasétvágya támad."[9] Az bizonyos, hogy kevés olyan történelmi regény van, amiben annyit esznek, mint Krúdynál. Olykor azonban látható, hogy az ételnek szimbolikus funkciója is van. A *Mohács* egyik jelenetében Lajos király jóízűen rákot falatozik, és megkérdi, honnan valók az állatok. Mária felvilágosítja, hogy a Duna mentén fekvő Csele-patakból származnak. Hátborzongató jelenet, ha meggondoljuk, hogy Lajos később abba a patakba fullad bele, hogy eledelül szolgáljon az ott maradt rákoknak.

Enni tehát esznek a regényekben, hol rákot, hol bográcsgulyást vagy különféle halakat, de nem hiányzik a szerelem sem. Olyannyira nem, hogy Kelemen Zoltán egyenesen azon a véleményen van, hogy a királyregények valójában szerelemes regények.[10] A *Mohács* esetében ez nem is olyan meglepő, hiszen az Lajos és Mária, a két egymásba kapaszkodó fiatal története. De nem hiányzik a szerelmi szál a későbbi két folytatásból sem. És a vágy titokzatos tárgya mindig Mária. Szapolyai már a *Mohács* zárójelenetében házasságot ajánl a megözvegyült királynénak, amit aztán a *Festett király* lapjain megismétel, de állandóan kérők érkeznek tőle, az utolsó regényben is. De nemcsak János vajda rajong az özvegyért: Krúdy utal rá, hogy nem közömbös iránta a sánta Báthori nádor sem, illetve mind a *Festett király*, mind *Az első Habsburg* lapjain felléptet egy-egy igazi lovagot (a beszédes nevű Crudy, illetve Podvinyay Tamás személyében), aki reménytelen szerelemtől vezettetve életét adja a királynéért. De mindez csak fikció?

Ahogy Heller Ágnes is írta, a szerző leginkább kitalált alakjai esetében tudja szabadon formálni a történeteket. Sienkiewicz *Quo vadis?*-ának két legfontosabb karaktere Petronius és Péter apostol, de a regény főhőse két római fiatal, Vinicius és Lygia. Mivel kitalált szereplők, bármit tehetnek, bárhol felbukkanhatnak, hiszen nincs valóságreferenciájuk. Krúdy érdekes módon lemond az ilyen fiktív rezonőr figura alkalmazásáról. *Az árnyékkirály* íródeákja képviselte eredetileg ezt a figurát, de a trilógia kanonizált darabjaiban nem bukkan már fel, és más helyettese sem akad. Így Krúdy szinte kizárólag olyan szereplőkkel dolgozik, akik a történelem lapjairól kerülnek a műbe, így a regényalakok esetében a fikciónak szinte semmi terepe nem marad. Akikkel a regényekben találkozunk, forrásokkal igazolható módon éltek, és többnyire azt a posztot, hivatalt töltötték be, és annak a pártján álltak vagy azzal voltak ellenséges viszonyban, amit és akiről Krúdy ír. Ez a kor alapos ismeretét és komoly előtanulmányokat feltételez. Ha a regények forrásait nézzük, lényegében könnyű helyzetben vagyunk, mert a már idézett interjúban Krúdy maga mondja, hogy a regények megírása előtt többek között Jászay Pál, Ortvay Tivadar és Fraknói Vilmos

műveit forgatta.[11] Regényírótól nem várható el, hogy levéltári kutatásokat folytasson, de ha valóban a felsorolt szerzőkből dolgozott, sietve leszögezhetjük, hogy az elérhető legjobb és legkorszerűbb szakirodalmat használta. Jászay Pál műve, *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után* ugyan már 1846-ban megjelent, de nem számított elavultnak. Ortvay Tivadar Habsburg Máriáról szóló biográfiája pedig 1914-ben jelent meg, vagyis kifejezetten friss szakirodalomnak számított. Részletesebb elemzésre most nincs mód, de néhány jellemző példával kiválóan lehet illusztrálni, mennyire szorosan követte Krúdy a forrásait.

Az árnyékkirály egyik jelenetében Ulászló, Miksa császár és Zsigmond lengyel király találkoznak Trautmannsdorfnál. Krúdynál a következőket olvashatjuk: „Miksa császár a harti erdőnél, Trautmannsdorfnál várakozik reánk. […] A három gyaloghintó három irányból érkezett meg az erdő széléhez, és a hintóvivők ügyességét bizonyítja, hogy egyik sem előzte meg a másikat. A királyok nem szálltak ki hintóikból, így nyújtottak egymásnak kezet." Ortvaynál a következőket olvashatjuk erről: „[…] a harti erdőnél, Trautmannsdorfnál, hol a császár töltötte az éjszakát, találkozott Ulászló és Zsigmond királyokkal és kíséretükkel. A fejedelmek ki sem szállva gyaloghintóikból, meleg kézszorítással és kevés szóval üdvözölték nagy meghatottan egymást." Az átvétel egészen nyilvánvaló, és ilyet még tucatszám lehetne idézni. De Krúdy nemcsak forrásai szövegét, képanyagát is hasznosította. A 19–20. század fordulóján írott történelmi művek a mainál lényegesen gazdagabb képanyaggal jelentek meg. Ortvaynál Krúdy nemcsak leírást, de rajzot is talált a trautmannsdorfi találkozóról.[12]

A mozgalmasabb jelenetek mellett számos portré is díszítette a kötetet. A mellékelt ábrán Brandenburgi Györgynek az a képmása látható, mely Ortvay könyvében is megtalálható.[13] A kép díszesen öltözött, borotvált, de pofaszakállas férfit ábrázol, fején fekete barett, vállán vastag aranylánc három sorban, nyakában valamilyen rendjel.

A *Festett király*ban Brandenburgi György Pozsonyban keresi fel Mária királynét. Belépésekor Krúdy a következő leírást adja róla: „Kihez lehetne hasonlítani a Brandenburgit, amikor násznagy-léptekkel végigment vala a piactéren, bársonyköpenyege az aranyhímzései miatt akár oltárterítő is lehetett volna egy kisebb apátság templomában, nyakában háromszoros vastag aranylánc, amely kinyújtva bizonyára hosszabb lehetett egy ölnél; valamely csodálatos rendjelet az inge felett viselt, amely messzire vakított. Fekete bársonybarettjén ugyancsak aranylánc volt, míg kezén hófehér kesztyűk, […] Széles arca volt, mint egy katonának, aki sebhelyet és vidámságot egyformán az arcán visel. Ez az arc bajusztalan és szakálltalan volt, mert a lovagrendekben akkoriban jött divatba, hogy némelyek sima arccal különböztetik meg magukat. Ámde kétoldalt hatalmas oldalszakáll, mint valami kerítés zárta be az arcot: sűrű és fekete, mint a vadkan sörtéje."

Persze Brandenburgi Györgyről nincs túl sok kép, Krúdy nyilván azzal dolgozott, amit talált. Beszédesebb, hogy I. Ferdinándot hogyan láttatja az olvasóval *Az első Habsburg* lapjain. Szapolyai követei, Bánffy Jakab és Csézi András prépost a Stephansdomban jutnak Ferdinánd elé. Amikor beléptek „Ferdinánd őfensége az imazsámolyon térdelt. […] Hosszúkás fejű, úgynevezett kalácsképű volt; fejének felső részéből bizonyosan sokat elfödött a korona is, míg arcának alsó részét nyújtotta a szakáll, amely fodorintatlanul, simára fésülve, egyenes szálakban vette körül fülétől kezdve arcát. Ez a szakáll a fiatalkor szakállának látszott, amelyet még nem nyestek meg, hogy tömöttebben növekedjék. Barna és ritkás volt ez a szakáll, amely felett félhold alakjában keskenyre fogott bajusz helyezkedett el." Elég egy pillantást vetnünk Ferdinándnak arra a nem túl ismert, ám Ortvaynál szintén megtalálható[14] ábrázolására, mely őt imádkozás közben ábrázolja, hogy lássuk, bizonyosan ez volt Krúdy mintája.

Krúdy többnyire valóban pontos. Főleg a két utolsó regényre igaz, hogy igen apró részletekre is figyel, és a megfelelő emberek a megfelelő helyen tűnnek föl. Ha valaki tehát Krúdy alapján akarja megismerni a korszak főbb szereplőit, a szerző jó kalauznak bizonyul. Olyan apró részletekig igaz ez, hogy tudja és megírja, hogy a Mohácstól menekülő Brodarics kancellárt útközben kirabolják, és egy szál papucs-

ban és köpenyben érkezik Pozsonyba. Majd amikor pártot vált, többek között arra hivatkozik, hogy féléves szolgálataiért csak 50 forintot kapott. Ezek mind helytálló, forrásokkal is igazolható adatok.

Ez a pontosság azonban nem jelenti azt, hogy olykor ne találnánk példát vaskos tévedésekre vagy ellentmondásokra a szövegben. A *Mohács* egyik jelenetében Mária azon sajnálkozik, hogy nagyapja, Miksa császár a lázadó tiroli parasztok miatt nem lehet jelen 1521 decemberében Bécsben, Mária jelképes esküvőjén. Nemcsak arról van szó, hogy a tiroli parasztok csak 1524–25-ben lázadtak föl a nagy német parasztháború keretében, de főleg arról, hogy 1521-ben Miksa császár már két éve nem élt. Vagy említhetjük Logus Tamás esetét (az ő alakja mögött alighanem a valójában György, azaz Georg keresztnevű sziléziai humanistát, Georgius Logust sejthetjük), akit 1521-ben az a VII. Kelemen pápa ajánl Mária figyelmébe, aki a valóságban csak 1523 októberétől foglalta el Szent Péter trónját. Ilyen hibák, tévesztések, nagyvonalú pontatlanságok főleg a Mohácsban fordulnak elő, a másik két regény ilyen szempontból sokkal „megbízhatóbb". A kérdés csak az, hogy figyelmetlenség vagy szándékosság áll-e az eltérések hátterében.

Legenda és valóság

■ Egy részük bizonyosan egyszerű *lapsus* a nem szakmabeli író részéről. De vannak jelenetek, ahol Krúdy kifejezetten szabadjára ereszti a fantáziáját. Ez viszont nem véletlen, hanem írói attitűd. A *Festett király* egyik fejezetében így vall erről: „A történelemben megtaláljuk a puszta tényeket, de a többit a fantáziára bízzák a tudósok, mindenkinek: költőnek vagy vándorlegénynek a fantáziájára." Ez a fontos mondat a regény utolsó nagy egységét vezeti be, azt a részt tudniillik, amire semmiféle történeti bizonyíték nincs, kellően regényes is ahhoz, hogy a fantázia szüleményének tartsuk. Arról van szó, hogy 1526 novemberében Krúdy az író, titkon Crudy lovag kíséretében elviszi Máriát Fehérvárra, ahol az ellenséggé vált Szapolyai épp eltemettetni készül Lajos királyt. Adataink szerint Mária semmiképpen nem vett részt a novemberi fehérvári temetésen. Amit tehát Krúdy ír, merő kitaláció. Csakhogy nem vezeti félre az olvasót, hiszen előre szól, hogy vannak dolgok, amik kigondolása nem a tudomány, hanem a fantázia feladata. És elkezd mondani egy mesét „a fantázia szerint".

A Mohács utáni események egyik legvitatottabb pontja a király sorsa. Szerémi György krónikája óta újra és újra felbukkan az a legenda, hogy Lajos király nem fulladt a Csele-patakba, hanem menekülés közben, Szerémi szerint Dunaszekcsőn, Szapolyai János öccse, György háromélű cseh karddal leszúrta. Amikor Krúdy elviszi Máriát a fehérvári temetésre, ahol a királyné éjjel, lopva megnézi Lajos holttestét, szúrásnyomokat fedez fel rajta, melyek háromélű cseh kardtól származtak. Krúdy verziója szerint az éjjeli templomban III. Richárd módjára felbukkan a királygyilkosnak tartott Szapolyai, és ismét kísérletet tesz, hogy elnyerje az özvegy kezét. A jelenet dulakodásba fullad, és Máriát csak Crudy lovag önfeláldozása menti meg, aki életét adja azért, hogy a királyné egérutat nyerjen.

Maga az alapszituáció, Mária Crudy lovaggal a fehérvári székesegyházban, egyértelműen fikció. De nagyon ügyesen komponált fikció, mert a keretei részben valósak vagy valószínűek, részben korabeli legendákon alapulnak. A Szapolyai és Mária közti házasság tervét ma már nem tartja realitásnak a szakirodalom, de Krúdy forrásai még nem foglaltak ilyen egyértelműen állást a kérdésben. Ortvay szerint 1526 végén és 1527 elején folytak tárgyalások Mária és János király házasságáról. Ez a szépíró Krúdynak épp elég muníció volt ahhoz. hogy beleszője a regényekbe a Máriáért epekedő Szapolyai alakját.

Lajos király halálának körülményei szintén nem légből kapottak. Szerémi gyilkosságverzióját ugyan a szakma régóta merő kitalációnak tekinti, de az kétségtelen, hogy Szerémi olyan pletykát örökített meg, melyet sokfelé terjesztettek és széltében beszéltek a 16. század közepén. Amikor tehát Krúdy eljátszik a gyilkosság gondolatával, tulajdonképpen nem tesz mást, mint hangot ad a regényben a korabeli szóbeszédnek. Megteheti: szépíró, s mi több, a fehérvári kaland előtt figyelmeztette az olvasóját, hogy az író fantáziájának szüleményét fogja olvasni. Ha tetszik, korrektebb volt, mint Szerémi, aki színigazságként ír Lajos király sebeiről.

Krúdy regényt írt, nem történelemkönyvet. Ugyanakkor messzemenőkig tájékozódott a témájáról. Ha valaki Krúdyval a kezében akarna eligazodni 1526 Magyarországának felső köreiben, elég pontos információk lennének a birtokában. Ebből a szempontból a két folytatás sokkal alaposabb munka, mint a legismertebb kezdő darab, a *Mohács*. Azt gondolom, ha Benedek Marcell olvasta volna a másik két könyvet is, mindenképpen kedvezőbb benyomása lett volna Krúdyról. A három királyregény együtt sem nagyeposz. Mégis nagyszerűen megrajzolt figurákkal teli ábrázolása egy korszak bukásának és egy új születésének.

■ JEGYZETEK

1. Benedek Marcell: *A Mohács-centenárium regényei.* Korunk 1927. 382–384.
2. Uo.
3. Rédey Tivadar: *Mohács emléke költészetünkben.* In: *Mohácsi emlékkönyv*. Bp., 1926. 313–335.
4. Simai Ödön: *Mohács a magyar költészetben.* Mohács, 1905.
5. Dézsi Lajos: *A magyar történeti tárgyú szépirodalom*. Bp., 1927. In: *A magyar történettudomány kézikönyve.* Bp., 1987. 269–434.
6. *Mohács, avagy kavarodás egy Krúdy-regény körül* In: Krúdy Zsuzsa: *Apám, Szindbád*. Bp., 2013. 218.
7. 1437–1439 között Albert, majd 1453–1457 között fia, V. László ült Habsburgként a magyar trónon.
8. Heller Ágnes: *A mai történelmi regény.* Bp., 2010. 36–38.
9. Vö. Kelemen Zoltán: *Történelmi emlékezet és mitikus történet Krúdy Gyula műveiben*, Bp., 2005. 124.
10. Kelemen: *Történeti emlékezet…* i. m. 214.
11. Krúdy Zsuzsa: *Apám, Szindbád…* i. m. 215.
12. Ortvay Tivadar: *Mária, II. Lajos magyar király neje (1505–1558).* Bp., 1914. 45.
13. Vö. Ortvay: i. m. 214.
14. Vö. Ortvay: i. m. 287.

OBORNI TERÉZ

„SUMMÁJÁT ÍROM EGÖR VÁRÁNAK…"

Történeti adalékok Gárdonyi regényhőseiről

Sokan gyermekkorunkban olvastuk először az egri vár históriáját Gárdonyi Géza *Egri csillagok* című regényében, noha a regény, a szerző céljai szerint, nem gyerekeknek íródott. Számos irodalomtörténeti elemzés született arról, hogy a mű vajon miért is vált ennyire sikeressé, erről tehát szólni nem fogok. Ide idézem viszont Bethlen Gábor egy későbbi korban írott szavait, amelyekből talán megfejthető a máig tartó hallatlan népszerűség oka: „régi bölcsek mondása, de az mindennapi experientia is bizonyítja, hogy az emberi életnek dicséretes folyásának egy részét szüleinkhez, más részét szerelmesinkhez, harmadikot barátinkhoz és jóakaróinkhoz, mindenestől pedig édes hazánkhoz tartozandó és mutatandó szolgálatunk s kedveskedésünk foglalják magoknak…"[1] A regény szereplői, akik közül néhányról említést teszek, az emberi életnek e dicséretes folyását láttatják, „emberségről példát, vitézségről formát" mutatnak a kései olvasóknak.

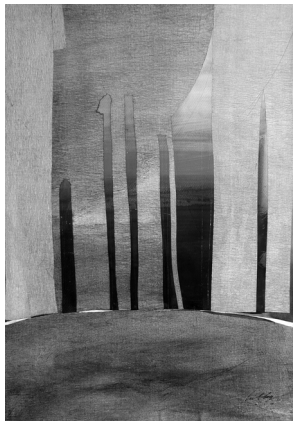

„Megszállásának, viadaljának…"

■ Gárdonyi hosszas és alapos kutatásokat folytatott a történelmi időkről, amelybe hőseit helyezte. Forrásokat és szakirodalmi műveket olvasott, 1899-ben még Isztambulba is elutazott, és hat hetet töltött ott, hogy megismerje a török világot, amely ma is ámulatba ejti az utazót, emlékezteti a 16. századi nyüzsgő, színes városra, az ellenséges birodalom és a fényességes padisah hajdani székvárosára. A szerző a hazai színhelyek, Eger, Szigetvár, Buda bejárása mellett Erdélybe is ellátogatott, hiszen a regényben megörökített történetnek

Valójában mindegy is, ki volt a nagyobb vitéz, Dobó, Mekcsey vagy Bornemissza, Zoltay vagy Pető vagy azok a névtelen sorstársaik, akik életük árán védték meg a várat.

– bár ez általában kissé háttérbe szorul, amikor az egri diadalról beszélünk – nagyon is komoly összefüggései voltak Erdély korabeli sorsával. Erről azonban egy kicsit később essék szó.

Gárdonyi összegyűjtött minden rendelkezésére álló adatot, olvasta Tinódi Sebestyén verses műveit, a 16–17. századi történetírók részletes leírásait. Ennélfogva a regény történetileg, legalábbis ami a korszak főbb eseményeit illeti, rendkívül hitelesnek számít.[2] Bár a regény központi eseménye az egri vár ostroma, de lapjain megelevenedik a mohácsi csata utáni évtizedek magyar világa, a végvári vitézek élete, a török portyák és a falusi parasztok mindennapjai. A regényben az írói képzelet nagyon finom módon keveredik a tényekkel, és ennek köszönhetően igen nehéz a valóságos történelmi személyek forrásokból megismerhető hiteles jellemrajzát előcsalogatni a Gárdonyi által alkotott portrék arcvonásai mögül. Ezt bonyolítja, hogy a Dobó István, Izabella királyné, Bornemissza Gergely és az egri katonák mellett kitalált szereplőkkel bővítette a történetet. Ilyen kitalált személy volt például Gergely szerelme, Cecey Éva.

A helyszín és a történet azonban nagyon is valós: 1533-ban a Mecsek erdejében a mai Magyaregregy határában indul, ahol a hétéves-forma Gergely először találkozik a török hadakkal, és első hősi cselekedetét hajtja végre, amikor magát és a kis Évát az éj leple alatt kimenti a fogságból. Tudjuk, hogy Gárdonyi személyesen járt a Pécset Bonyháddal összekötő festői völgyben, és nagyon megtetszett neki ez a környék, minden bizonnyal ez az emlék ihlette a regény nyitójelentét. A jelenet utóéletéhez hozzátartozik, hogy a közeli patak – amelyikben a gyerekek fürödhettek – egyik forrását 1972-től Gergely–Éva-forrásnak nevezik, és azóta minden arrajárót a regény főhőseire emlékezteti. Idővel a főszereplő, az egyszerű népből származó Bornemissza Gergely felnő, és kedvese, Vicuska Izabella királyné udvarhölgye lesz…

„Terekek menének sokan az várasban, Császárnak foglalák, vannak nagy vígságban"

■ Izabella királyné ugyan nem főszereplő, de személyének a férfi hősök mellett mégis központi szerepe volt mint János király özvegyének, mint Buda úrnőjének, mint az ország három részre szakadását a saját bőrén megélt uralkodóasszonynak, aki ellen egyszerre támadt a világ akkori két legnagyobb hatalma. A regény történetének fősodrában az egri várostrom előtti leghangsúlyosabb esemény Buda várának 1541. évi elfoglalása. A leírás minden főbb részletében pontos. A törököktől rettegő, egy esztendeje özvegyen maradt Izabella királyné gyermekét, János Zsigmondot egy dajkával küldte el a szultán sátrába, melléje méltó kíséretként – és a szultán rendeléséből is – a legbefolyásosabb Szapolyai-párti főurak csatlakoztak. A látogatás alatt a várba besétáló török katonák megszállták a fővárost, pontosan augusztus 29-én, a mohácsi csata tizenötödik évfordulóján. Szulejmán szultán a királynét Budáról távozásra kényszerítette, Erdélyt mint török szandzsákot adta neki és fiának uralkodásra.

Fennmaradt egy, Izabella lengyel titkárának, az 1539-től folyamatosan mellette lévő Pjotr Porembskinek tulajdonítható feljegyzés, amely elbeszéli a vár elfoglalását, majd a szultáni parancsot: „A hetedik napon (szept. 4-én) egy itáliai tolmácsot küldött a császár [azaz a szultán], aki az erdélyi szandzsákság zászlaját hozta őfelsége a királyné fiának, s egyben jelentette, hogy az a császár akarata, hogy a kincstartó [Fráter György] legyen őfelsége fiának nevelője és helyette a kormányzó…"[3]

A nevezetes Jagelló-dinasztiából származó Izabella (1519–1559) 1539-ben jött Budára, hogy János király felesége, magyar királyné legyen. Alig két esztendővel később azonban, fájdalommal telt szívvel kellett elhagynia a fővárost. Szeptember elején, kapkodva, szekerekre rakott holmikkal, királynéhoz méltatlan körülmények kö-

zött, alig néhány főnyi kísérettel Szolnok felé vette útját, majd onnan Lippára, a Szapolyai család egyik még elérhető birtokára érkezett. A főurak közül a királynéval maradó Batthyány Orbántól egy Lippán keltezett levélből tudjuk, hogy a királyné kísérete útközben a pestis miatt nagyon megfogyatkozott, és Lippán erősen éheztek, mert minden elveszett a hosszú ostrom és a török erőszak miatt, pénzük, lovaik és ruházatuk is már alig volt.[4] A királynét a szultán azzal is megfenyegette, hogy ha nem felel meg számára Erdély, akkor fiát magához veszi, és őt máshová fogja küldeni.

Izabella bizonytalanul, félelemben várta, hogy mi lesz majd sorsa az idegen, tartományban. Gyakori levélváltásban volt nemcsak szüleivel, a lengyel királyi párral, de a krakkói királyi udvar fő tisztségviselőivel is, tőlük igyekezett tanácsot, eligazítást kapni. Egy alkalommal az írta Pjotr Kmitha krakkói főkapitánynak, a lengyel hadak akkori főparancsnokának, hogy Erdélybe nem nagyon vágyott, mivel ott túl sokféle nemzet él, és köztük sok a viszálykodás, lázongás.[5] A negyvenes évtized eleje ugyan rendkívüli nehézségeket hozott, de a királyné végül 1542 késő tavaszán a gyulafehérvári püspöki palotában rendezkedett be, és fia nevében, de a saját jogán is – hiszen megkoronázott magyar királyné volt – megkezdte az uralkodást a rendelkezésére bocsátott Erdélyben, és a hozzá csatlakozott keleti vármegyékben.[6] Igyekezett neveltetéséhez és rangjához méltó életet élni, amelyhez hozzátartoztak az udvari bálok, mulatságok, vadászatok is. Erdélyben szívesen foglalkozott azzal, hogy néhány udvarhölgyét férjhez adja, leginkább Lengyelhonból ideérkezett híveihez.

Egy színes eseményt örökített meg egy leírás, amely minden bizonnyal egy Habsburg-kém tollából származik: Szent György-nap ünnepe táján Fráter György püspöki ebédre hívta meg udvarhölgyei egész seregével a királynét. Miután ettek, és az asztalokat eltávolították, zene csendült fel az udvarban, és „...nehogy a vendégség hiányos maradjon, előlép Fráter György magával a királynéval, csodálják valamennyien a királyné és Fráter György finom táncait, kevesen hitték, hogy Fráter György az erények e nemében is annyira kitűnik, de véghetetlen az Isten kegyelme...” – jegyezte meg gúnyosan az írás szerzője. Hozzátette még, hogy az udvarhölgyek hamar kidőltek, de a királyné jól bírta a táncot.[7] Akárhogy is, lassan elindult egy új hatalmi központ kialakulása a Királyhágón túli részeken, a királyné tehetségéhez, lehetőségeihez képest igyekezett eleget tenni uralkodói feladatainak.

„...az János király fia, Országából annyával búdosása, Kiből ez országnak lőn bódulása”[8]

■ Az 1552. évi oszmán-török megtorló hadjárat lényegi kiváltó oka Erdély Habsburg-kézre kerülése volt. Fráter György egy évtizedig szorgoskodott azon, hogy a Szapolyaiak által uralt – és egyébként a szultán fennhatósága alatt álló – keleti országrészt Ferdinánd kezére játssza. Feltehetően úgy ítélte meg, ahogy a korban legtöbben, hogy az ország egységének, megvédelmezésének, az oszmánokkal szembeni harc sikerének kulcsa a legnagyobb keresztény európai dinasztia, a Habsburgok kezében van. Fáradozásait siker koronázta, amikor 1549-ben megkötötte az Erdélyről lemondó nyírbátori szerződést, amiről a királyné mit sem tudott, így hosszas küzdelem, fenyegetőzés után, csak 1551 nyarán sikerült távozásra, a Szent Korona átadására kényszerítenie.[9] A királyné előbb Kassára, majd onnan Krakkóba távozott, ahol ez idő tájt már testvéröccse, II. Zsigmond Ágost uralkodott.

A Habsburg-hatalomátvétel lebonyolítására Erdélybe érkezett Giovanni Battista Castaldo generális katonai helytartó és öt-hatezer főnyi zsoldosserege, amelyről egy korabeli itáliai történetíró jegyezte meg, hogy ez bizony hadseregnek kevés, követségnek sok. A két országfél azonban I. Ferdinánd magyar király jogara alatt egyesült, sokak reményét beteljesítve. Szulejmán szultán ezt követő közbelépésére mintha

nem számítottak volna, pedig az nagyon is várható volt. A szultán a keleti királyságot alávetett, vazallusi státusban lévő országának tekintette, még akkor is, ha János Zsigmond atyjával 1528 elején látszólag „szövetségesi" szerződést kötött.[10]

„Az temlöcbástyánál Dobó vala... Ő keze-lába sebösült vala..."

■ Az egri vár védelmének sikere vitathatatlanul Dobót dicsérte. Életútjának minden kutatója egybehangzóan úgy véli, hogy kitűnő katona és stratéga volt, személyes irányítása nagyban hozzájárult az ostrom visszaveréséhez. Gárdonyi regényének nyomán a legszebb hősi erényeket köthetjük nevéhez, s ha kapott is később királyi elismerést, birtokadományt, rangemelést, életútja az egri győzelem után göröngyösebbé vált, mint remélhette.

Dobó István (1505 k. – 1573) családja Ung vármegyei birtokáról, Ruszkáról nyerte előnevét.[11] A települést ma magyarul Dobóruszkának hívják, és lakosai máig hűen őrzik a család emlékezetét. István apja Dobó Domokos a köznemesség ismert tagja volt a 16. század elején. Mohács idejére a család már jelentős birtokokkal rendelkezett, a gyermeket taníttatták latinra, írás-olvasásra, de főként katonai tudományokra, a kor szokásai szerint valamelyik főúri udvarban.

Dobó a Mohács utáni pártharcokban I. Ferdinánd király híve lett, de első komolyabb megbízatását csak 1544-ben kapta, amikor is az egri püspökség adószedője lett. 1548-tól az egri vár prefektusi és az egri püspöki birtokok udvarbírói tisztségét vette át. Dobónak e tisztségei révén a vár katonai igazgatása, a vár erődítése ugyanúgy feladata volt, ahogyan a püspöki tizedek begyűjtése. A jövedelmekből nagyarányú várerődítési munkálatokat kezdett, amelyek célja az volt, hogy a várat akkoriban modern, újolasz bástyás rendszerű védművekkel lássa el. Ezek közül ma is látható a várban a Dobó-bástya és a Tömlöc-bástya.

Dobó 1550-ben vette feleségül Sulyok Sárát, a házasság révén rokoni kapcsolatba került a Balassa és a Bocskai családdal. A nevéhez fűződő legemlékezetesebb esemény vitathatatlanul Eger várának megvédelmezése volt 1552-ben. Az oszmán hadak sikeresen nyomultak előre az esztendő nyarán és őszén, Temesvár és Szolnok vára elesett, a fenyegető, hatalmas túlerőben lévő oszmán hadsereg a Felföld kapujának is nevezett vár alá ért. Az ostromról tudósító feljegyzések és elbeszélő források nyomán a szakirodalom mára részletesen és alaposan rekonstruálta a történteket.[12]

Az egri diadal után, 1553-ban, Ferdinánd Erdélybe rendelte Dobót, mégpedig a legrangosabb, a vajdai megbízatással, mellé vajdatársává szentiványi Kendy Ferencet nevezte ki. A király Dobónak és leszármazottainak még ebben az évben bárói rangot adományozott, ezzel a család bekerült a főrangúak körébe. A vajdai tisztségben azonban nem tudott nagy sikerrel tevékenykedni, vajdatársával pénzügyi okokból, de hatásköri villongások miatt is súrlódásaik voltak. Ferdinánd erdélyi uralmának évei bizonytalan hatalmi helyzetet hoztak, hiszen a Portáról érkező állandó fenyegetések miatt – amelyekben még az 1552. évinél is keményebb pusztítással riogatták az erdélyieket – az urak maguk sem tudták, hová álljanak, elfogadják-e Ferdinánd tisztségviselőinek hatalmát. Kendy már előbb elpártolt, az Izabella és fia visszatérését óhajtó főurakhoz csatlakozott, de Dobó a végsőkig hűségesen kitartott Ferdinánd mellett. Talán az égiektől remélt újabb segítséget, mert királyától aligha remélhetett. Bevette magát a családja és familiárisai számára lakhelyül is szolgáló szamosújvári várba, amelyet még kinevezésekor kapott Ferdinándtól.

Az erdélyiek időközben, 1555. és 1556. évi gyűléseiken megerősítették, hogy elállnak Ferdinánd hűségéről, visszahívják a királynét és fiát, és országuk fölött elismerik az Oszmán Birodalom főhatalmát. Ezt azonban nem azért tették, mert boldogan rohantak a szultán kebelére, hanem a leghatározottabb kényszer és a józan meg-

fontolás hatására, miként arról az országgyűlési végzések és számos korabeli levél szövege is tanúskodik.

A korban is jól érzékelték, hogy ha elfogadják a szultán által kijelölt uralkodót, Erdély alávetett helyzete valamelyest eltérő lehet a birodalomba integrált államokéhoz képest. Így fogalmaztak ugyanis: a török szultán hatalma alá nem úgy kerül Erdély, mint az „afféle országok, kiben török lakik", hanem engedelmességet kíván a „mi urunk gyermekének neve alatt". Egyebekben pedig nem értik, hogy ha maga Ferdinánd is az ország megmaradását a szultánnal kötendő békességtől reméli – hiszen szüntelenül tárgyaltat vele, sőt adófizetést is felajánlott –, akkor miért kifogásolja, hogy ők is ugyanezt gondolják, hiszen Isten nekik is szemet és fület adott. Hozzáteszik, hogy úgy vélik, a király és Dobó célja, hogy „a nyomorúlt magyar nemzetet kétfelé szakaszszák, és ekképpen való egyenetlenségből elveszszünk", mert, folytatják, már a mohácsi veszedelem után, a kétfelé szakadás után is –„kinek római király vala oka"– sok magyar vér ontatott ki az egymás elleni csatározásokban.[13]

Dobó végül 1556. november 28-án adta át Szamosújvárat a királyné embereinek, maga és családja szabad elvonulásának kikötésével. Ekkor már csak Várad és Huszt volt királyi kézen, egyik sem Erdély határain belül. A királyné a hazafelé készülődő Dobót elfogatta, Kolozsvárra rendelte, és mondvacsinált váddal, tudniillik, hogy néhány a szamosújvári várból való falkonétát találtak társzekereiben, elfogatta és visszavitette Szamosújvárra, feleségét és gyermekeit pedig Beszterce városába küldte. A bebörtönzött Dobó regénybe illő módon menekült ki Erdélyből: felesége gyakran látogathatta, és becsempészte neki a szökéshez szükséges eszközöket, majd 1557. november 15-én, kötélen ereszkedett le a várfalon, és családi birtokára, Szerednyére lovagolt, hátrahagyva családját, amelynek tagjai is megmenekültek utóbb. Dobó István kalandos életének eseményei ezt követően már a Magyar Királyság területén folytatódtak.

Az 1550-es évek végén újabb birtokadományokra tett szert, köztük Léva vára és uradalma volt a legjelentősebb, ahová hamarosan rezidenciáját is áttette. Véglest zálogbirtokként szerezte meg, Göncöt és Telkibányát pedig megvásárolta, és ezzel bekerült a leggazdagabb magyarországi főurak közé. Ferdinánd 1562-ben bányavárosi főkapitánnyá nevezte ki, feladata a bányavidék városainak és várainak megvédelmezése volt.

A Habsburg-hű főúr kapcsolata a bécsi udvarral I. Ferdinánd király halála után jelentősen megromlott. Ebben közrejátszott egy a Magyar Kamara által ellene folytatott birtokper, valamint az is, hogy több más főúrral, köztük Balassa Jánossal, a költő édesapjával együtt abba a gyanúba keveredett, hogy át akarna térni az erdélyi uralkodó, János Zsigmond választott király pártjára. 1569-ben az országgyűlésen tartóztatták le a két főurat. A vád soha nem bizonyosodott be teljes egészében, de a források elemzése mégis azt a következetést engedi meg, hogy Dobó valóban kapcsolatban állt János Zsigmond erdélyi udvarával. Dobó élete végéig rendületlenül tagadta, hogy el akart volna pártolni a Habsburg magyar királytól. Pozsony várában tartották fogva mintegy két évig, s végül 1572 áprilisában szabadult ki, miután hitlevélben fogadott ismételt hűséget az udvarnak. Hazatért szerednyei birtokára, ahol azonban már csak egy évet élt. Holttestét Dobóruszka római katolikus templomában helyezték örök nyugalomra.

„Az jó Bornemissza Gergöl deáknak, Parancsola mint gyalog hadnagyának"

■ Bornemissza Gergely a kapitány utáni első hadnagya volt a várnak, és a regény főhőseként a történet az ő életét akarta elbeszélni, bár Dobó szerepe, személyisége

szinte vele egyenlő hangsúlyt kapott. A kapitány feltehetően csak felnőttként találkozott Gergellyel, és nem korábban, ahogyan azt Gárdonyi regényében olvashatjuk.[14] A várban szolgáló hat hadnagy közül minden bizonnyal Gergely volt, aki kiemelkedett, a források szerint háromszázötven katona élén érkezett az egri várba. Kitűnhetett vitézségével is, de a rettenetes forgó tűzkerék feltalálását már bizonyosan az író tulajdonította Bornemissza Gergelynek. A korban ugyanis már ismertek voltak a különféle trükkös robbanó hadiszerszámok, az elkészítésük viszont valóban szakértelmet igényelt.

Köztudott, hogy Tinódi Sebestyén az ostrom után, még az esztendő végén Egerbe látogatott, hogy krónikájához adatokat gyűjtsön. Minden bizonnyal találkozott Bornemisszával, ezért is lehet, hogy kiemelt emléket állított krónikájában a főhadnagy tetteinek. Az is az újabb kutatások eredménye, hogy Gergely deák már az ostrom előtt járhatott a várban mint királyi számadásellenőr, hogy a vár gazdálkodását ellenőrizze, ami miatt talán kevésbé lehetett jó viszonya Dobóval, mint korábban gondoltuk.[15] Dobó és Mekcsey lemondása és távozása után Gergely deák vette át a kapitányságot, de sorsa hamar tragikus fordulatot vett. 1554-ben, Mezőkeresztes környékén, katonái élén a füleki bég csapataival keveredett harcba, és fogságba esett. A bég Konstantinápolyba küldte rabláncon, ajándékul Kara Ahmed nagyvezírnek, aki egyike volt azon török fővezéreknek, akiknek vert hadai élén kellett elvonulniuk Eger vára alól. Ahmedet azonban nem selyemzsinór várta, hanem, mivel a szultán sógora is volt, nagyvezírré léptették elő. Nem feledhette a csúfos kudarcot: 1555-ben a Héttorony udvarán kivégeztette korábbi ellenfelét.

„Ez summáját es azon jegyzötte"

■ Valójában mindegy is, ki volt a nagyobb vitéz, Dobó, Mekcsey vagy Bornemissza, Zoltay vagy Pető vagy azok a névtelen sorstársaik, akik életük árán védték meg a várat. Az egri várostrom igaz története, amely Gárdonyi nélkül kevésbé lett volna része történelmi ismereteinknek, történelmi tudatunknak, fölemelő és rabul ejtő. A helyszín, a mai város, a még romjaikban is bevehetetlennek tűnő várfalak, bástyák megidézik a hajdani hősöket, kitörölhetetlen emléket hagynak mindazok lelkében, akik legalább egyszer életükben odalátogatnak. Az *Egri csillagok* számos pályatársam meghatározó ifjúkori olvasmánya volt, néhányuk érdeklődését kifejezetten ez a könyv fordította a történelem irányába. Ez alól e sorok szerzője sem kivétel, akinek mindezen túl megadatott, hogy Egerben, a Dobó Istvánról elnevezett gimnázium ódon falai között folytathatta középiskolai tanulmányait.

■ JEGYZETEK

1. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Erdélyi Kormányhatósági levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F1 Libri Regii, 12. köt. 152.
2. A regény török nyelvű, 2013-ban történt kiadása alkalmából megjelent írások: Császtvay Tünde–Fodor Pál: *Gárdonyi Géza és műve.* Magyar Tudomány 174. (2014) 7. sz. 828–831; Hóvári János: *Gárdonyi Géza és a történelmi hűség.* Uo. 832–839.
3. Pjotr Porębski (1498 k. – 1569) krakkói kanonok, Izabella királyné titkára 1539-től 1549-ig. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1983. Tom. XXVII. 662–663; neki tulajdonítjuk az ismeretlen által 1541 szeptemberében Lippáról keltezett beszámolót Buda elestéről és a királyné Budáról történő távozásáról. Másolatban megtalálható: Biblioteca Academiei Române, Cluj-Napoca (Román Akadémia Könyvtára, Kolozsvár) Kézirattár, Kemény József gyűjtemény Mss. KJ. 289. Tom. I. 257–268; kiadva: *Verancsics Antal összes munkái.* I. Magyar Történelmi Emlékek. II. oszt. Írók. II (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores II. 162–173; magyarul: *Magyar Történelmi Szöveggyűjtemény.* I. Szerk. Sinkovics István. Bp., 1968. 33–41. Idézett rész: 40.
4. „In itinere magna pars nostrorum comsumpta peste est, hic quoque Lippae familia Reginalis Maiestatis ultra modo diminuta est […] Hic nunc strenue esuri, omnibus rebus amissis longa obsidione et per vim Turcarum, non aes, non vas, non equi, non vestes supersunt, omnia fortunae ludibrio adempta sunt. Argenti vel auri non marca, non dragma superest." Batthyány Orbán levele Tornai Pál arany- és sókamarásnak, Lippa,

dátum nélkül, [1541 szept. vége – okt. eleje] Biblioteka Jagiellóñska (Krakkó) Kézirattár Acta Tomiciana Rkp. 6560. 72–722.

5. „In Transilvaniam etiam nollemus ire, quia illic propter diversitatem nationum sunt semper factiones et tumultus...” Izabella levele Pjotr Kmithának, Acta Tomiciana i. h. 736; Idézi Veress Endre: *Izabella királyné 1519–1559.* (Magyar Történelmi Életrajzok) Bp., 1901. 209.

6. Vö. Oborni Teréz: *Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei (1541–1550).* Történelmi Szemle 51. (2009) 1. sz. 21–44.

7. A datálatlan jelentést közli Horváth Mihály: *Utyeszenich Fráter György (Martinuzzi bíbornok) élete.* Bp., 1872. 378.

8. A versrészletek Tinódi műveiből valók. Tinódi Sebestyén: *Eger vár viadaljáról való ének história* (részlet) Műveinek kiadása: Tinódi Sebestyén: *Krónika*. Kiad. Sugár István. Bev. Szakály Ferenc. Bp., 1984. (Bibliotheca Historica) Az Egerről szóló énekek uo. 221-309. Tinódiról legújabban lásd *Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika.* A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai. Szerk. Csörsz Rumen István, Kvár, 2008.

9. Barta Gábor: *Vajon kié az ország?* Bp., 1988. (Labirintus)

10. *Két tárgyalás Sztambulban. Hieronymus £aski tárgyalása a töröknél János király nevében. Habardanecz János jelentése 1528. nyári sztambuli tárgyalásairól.* Összeáll. Barta Gábor. Bp., 1996. (Régi magyar könyvtár Források 5.)

11. Dobó életére lásd Csipes Antal: *Dobó István élete és szerepe Magyarország 16. századi történetében.* Eger, 1972; Kenyeres István: *Dobó István.* In: *Nagy Képes Millenniumi Arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből.* Szerk. Rácz Árpád. Bp., 2002.[2] 67–69; Hóvári János: *A hűtlen Dobó.* Bp., 1987. (Labirintus); Oborni Teréz: *Bornemissza Pál és Dobó István távozása Erdélyből (1556).* In: *Memoria rerum.* Tanulmányok Bán Péter tiszteletére. Szerk. Oborni Teréz, Á. Varga László. Eger, 2008. 349–361; Csifféry Gergely: *Ruszkai Dobó István életrajza.* Rudabánya, 2014.

12. Az 1552. évi egri ostromról lásd Sugár István: *Az egri vár és viadala.* Bp., 1971; Lőkös Péter: *Tinódi Sebestyén és Csabai Mátyás: Eger 1552. évi ostromának két első megörökítője.* In: *Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika* i. m. 199–214. és lásd még a Studia Agriensia sorozatban megjelent kötetek tanulmányait.

13. Erdélyi országgyűlési emlékek. (Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae) I. (1540–1556) Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1875. (Magyar Történelmi Emlékek, Monumenta Hungariae Historica III 570.

14. Bornemissza Gergely életéről, szerepéről bővebben lásd Sugár István: *Bornemissza Gergely deák élete.* Studia Agriensia 4. (1984); Ács Pál: *Tinódi Sebestyén és Bornemissza Gergely.* In: *Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika* i. m. 43–54.

15. Említi Ács Pál: *Tinódi Sebestyén és Bornemissza Gergely* i. m. 50–51.

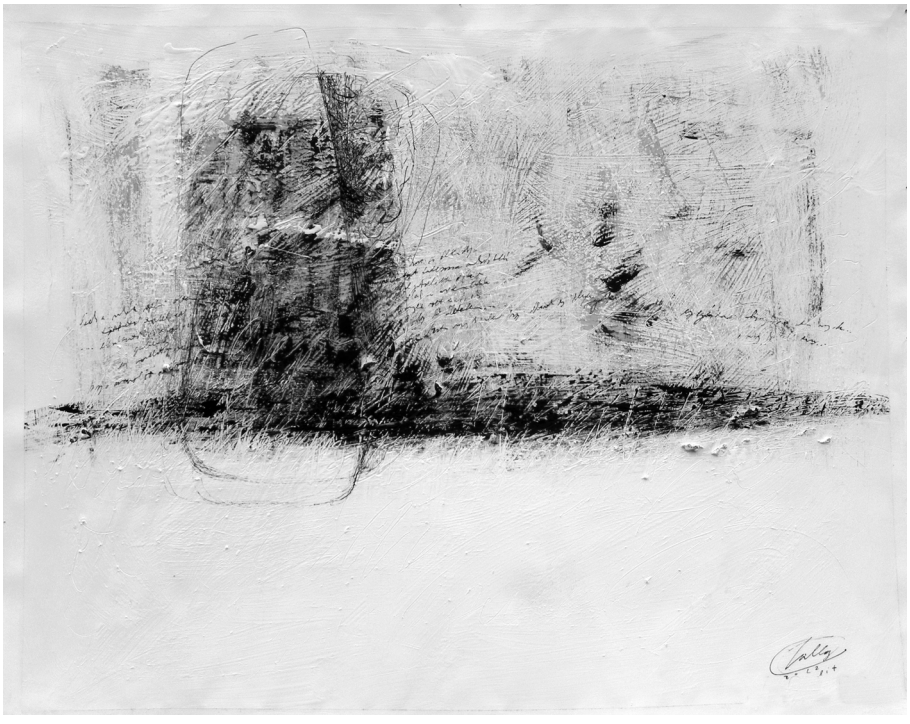

KK
2015/8

HORN ILDIKÓ

MÓRICZ ZSIGMOND, A MŰKEDVELŐ TÖRTÉNÉSZ

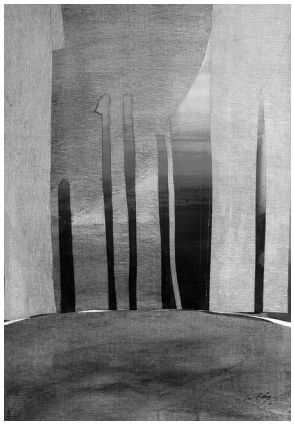

„Mennyi érdekes adat, milyen szorgalmasak ezek a történészek és mégis milyen keveset mutat, amit produkálnak!”[1]

■ Sok író álma a példaadó nagy történelmi regény megírása, sok történész rémálma pedig ezek olvasása.[2] Móricz Zsigmond megélte mind a kétfajta álmot. Amikor már jó ideje gyűjtötte az adatokat Bethlenről szóló könyvéhez, az általa imádva megvetett korai ideáljához, Jókaihoz fordult. De úgy járt, mint a kutatott korszakukról szóló regényeket olvasó történészek jó része, nem bírta elviselni az általa megismert múlt és az írói fantázia között feszülő fájó különbségeket: „Mikor történeti regényhez nyúltam, elővettem az Erdély aranykorát, de harminc-negyven oldal után letettem. Nem tudom olvasni. Nem elég, hogy teljesen légből kapott, hogy történelmi gyökerei csak olyanok, mint a pipafüst vékony csíkja, amely odafent bodrokká s felhőkké terebélyesedik, de azért csak dohányfüst marad s nem valóságos felhődzés.”[3]

Elégedetlensége ellenére Móricz tisztelte a történészeket, és hamar rájött, hogy a tanulmányaikban leírtak közel sem fedik a fejükben meglévő tényleges, sokrétű tudást, ezért kifejlesztett egy sajátos oral historyt.

Saját történeti tárgyú műveihez Móricz szakemberhez illő alapos gyűjtőmunkát végzett, és könyvtárának vonatkozó része is csak a történészkönyvtárakhoz hasonlítható.[4] A téma lassan formálódott ki, mert mint írta, sokáig „kerestem nemzeti hőst, akiről regényt lehet írni, valakit, aki evvel a néppel nagyot tudott alkotni”.[5] Útkeresését 1934-ben már egy jól kidolgozott ideológia mentén fogalmazta meg. Az első számú jelöltjéből, Mátyás királyból hamar kiábrándult, mert „reneszánsz zsarnok, […] nem volt politikájában magyar, […] egyetlen álma az volt, hogy római császár legyen.” A két országépítőt, Szent Istvánt és IV. Bélát pedig azért vetette el, mert olyan régen és

más kultúrában éltek, hogy bennük már nem találta meg saját kora előképét. A „tipikus tyrannus és zseni” Nagy Lajostól is elfordult, mert nem azt akarta megmutatni, hogy egy idegen „mit tud csinálni evvel a csordával, hanem valakit, aki belőlünk való s lényegében ugyanaz, mint ők, a faj”. Így talált végül Bethlen Gáborra, aki „árvagyerek, magacsinálta ember s ízig-vérig magyar minden célkitűzésben”.[6]

A hőskeresés valójában korántsem ilyen kiforrott elképzelések mentén történt. Inkább egy-egy ihletet adó mozzanat fordította az író figyelmét az adott történelmi személy felé. 1902-ben még Szegedi Kiss István reformátorról akart írni, aki azért tetszett meg neki, „mert énekelve járta be az országot”.[7] Bethlenben először az fogta meg, hogy „örökké levelezett”, II. Rákóczi Ferenc esetében pedig a testmagassága és gazdagsága ragadta meg Móricz képzeletét, a róla szóló regényt ezért a „Kétméteres ember kétmillió holddal” címmel tervezte megírni. De ugyanilyen villámcsapásszerű volt a kiábrándulás is, amikor meglátta egy Rákóczi-levélen a fejedelem kézjegyét: „azt az aláírást nézegettem, s undorodtam tőle… Iszonyúnak tartottam annak az embernek a jellemét, aki nem röstell egy falatnyi papiroson ilyen cikornyás és lehetetlen aláírást cselekedni.”[8] Egyéb tervei mellett Móriczot még Dózsa György, Fráter György és a szerelméért fogságba vetett, de onnan megszökő Forgách Zsuzsanna kalandos élete is felcsigázta.

Interjúi, visszaemlékezései szerint kb. 1917–1919 között kezdett Bethlennel foglalkozni, de levelezéséből egyértelmű, hogy már 1913 elején kiforrott elképzelései voltak. Az akkoriban Sárospatakon élő lelkész és költő barátját arról biztosította, hogy „lesz az írónak történelmi regénye, kedves Kiss Géza, mert az író belsejében már megvan. […] Belülről én már látom Bethlen Gábort.”[9] Ekkorra már eldöntötte, hogy nem drámát akar írni, hanem háromkötetes regényben fogja feldolgozni a fejedelem életét, akit „a letűnt századok egyik legnagyobb magyarjának, legmagyarabb nagyságának” tartott. Bethlen leveleinek nagy részét szintén olvasta már, és még inkább meg akarta ismerni a kor nyelvezetét, mert jellegzetességeit a regényben is erőteljesen érvényesíteni kívánta.

Nem véletlen, hogy Móricz emlékeiben mégis az első világháború végéhez kapcsolódott a Bethlennel kapcsolatos kutatásainak kezdete. Egyrészt ekkor már intenzíven ezzel foglalkozott, másrészt Bethlen személye és kora egyfajta menedéket jelentett számára. Erről több írásában és interjújában hasonlóan vallott: „Amikor a háború tetőpontján dúlt, nagyon elkeseredtem a magyarság jelene és jövője fölött. Vigasztalást kerestem a történelemben és Bethlen Gábor alakja nyugtatott meg […].”[10] „Tizenhét évvel ezelőtt – mondotta – úgy éreztem, hogy megrendülök az idők súlya alatt, akkor találkoztam gondolatban Bethlen Gáborral, aki azóta szakadatlanul befolyásol, vígasztal és inspirál.”[11]

Lenyűgöző az a kutatómunka, amit Móricz előtanulmányként a regényeihez végzett. Ebben bizonyára sokat segítettek ifjúkora pénztelenségben végzett néprajzi gyűjtőútjai és az Országos Monográfiai Társaságban végzett kutatói, szerkesztői munkája és írásai.[12] A regényéhez folytatott anyaggyűjtése közben fel-felbukkant a köz- és magánkönyvtárakban is, de az anekdotikus feljegyzések szerint mindig csak röviden időzött ott, a kikért kötetekbe belelapozott, s már rohant tovább.[13] Sokak szerint ennyi is elég volt az ihlethez, egy-egy jelenet megírásához, de ez azért nem valószínű, mert Móricz mindig mindent gondosan és alaposan lejegyzetelt. A könyvek gyors átlapozása során inkább azt döntötte el, hogy szüksége van-e az adott műre, beszerzésükre ráállítsa-e bevált könyvkereskedőit és antikváriusait. Ezt támasztja alá az 1926-os erdélyi útja is, amikor szintén csak 15-20 perceket töltött a könyvtárakban, részben az időhiány miatt, részben mert ennyi idő alatt mindig talált olyan könyvet, amelynek azonnali beszerzését gyötrő létkérdésnek érezte. Ilyen „most azonnal akarom könyv” volt például kolozsvári gyógyszerész professzor és

orvostörténész Orient Gyulának az erdélyi és bánsági gyógyszerészetről írt munkája, amelynek egy része Bethlen Gábor alkimista szerszámait mutatta be.[14]

Sajátos napirendje és munkamódszerei nem tették lehetővé Móricz számára a rendeltetésszerű könyvtárhasználatot. Csakis otthon tudott dolgozni, és elengedhetetlen volt, hogy mindig kéznél legyen minden fontos könyv, amelyeket aláhúzásokkal, megjegyzésekkel sűrűn kidekorált. Leányfalui házának dolgozószobájában az egyik hosszanti falat a padlótól a mennyezetig történelmi munkák borították be, gondosan kialakított tematikai rendben. A könyvtár a magyar történelem egészére tartalmazott műveket, de a súlypontot a 17. századi rész jelentette. Egyformán találhatunk szakfolyóiratokat (pl. a teljes *Századok*, *Történelmi Tár*, *Magyar Nyelvőr*), forráskiadványokat (többek közt a Monumenta Hungariae Historica sorozatai), történeti szintéziseket (Marczali Henrik *Nagy Képes Világtörténete*, Kőváry László kötetei, a millenniumi *Magyar nemzet története*, Hóman–Szekfű), gazdaság-, egyház-, művelődés- és hadtörténeti szakmunkákat, valamint a Magyar történelmi életrajzok sorozat vonatkozó darabjait, sok más különálló kisebb biográfiával együtt.[15]

A biztos történelmi alapot a szakirodalom szolgáltatta. Ezekből a művekből ismerte meg Móricz a narratívát, a szükséges kronológiát és minden egyéb fontos adatot, vagy, ahogy ő fogalmazott, „ezekben kutattam s kerestem a megnyugtató igazságot".[16] A könyvek tele vannak aláhúzásokkal, a margót sűrűn teleírt, apró betűs széljegyzetek tarkítják. A legfontosabbnak ítélt kötetek elején, a címoldalon és a szennylapon sajátos tartalomjegyzékekre is bukkanhatunk: Móricz felírta, hogy az őt érdeklő részeket és a vonatkozó saját bejegyzéseit hol találja a könyvben. Sokszor olvashatunk forrásokra vagy más művekre mutató utalásokat. Az olvasottakhoz személyes véleményét is hozzáfűzte, olykor kiegészítette, sőt kijavította a szerző állításait. A kötetek üres lapjaira számos kiegészítő adatot írt fel, például a szultánok, európai uralkodók, magyar királyok és az erdélyi fejedelmek sorrendjét a pontos évszámokkal, de felrajzolt genealógiákat, sőt néha térképet is. Külön figyelmet fordított a dátumokra, kiszámította, hogy az adott esemény a hét melyik napján történt, és hogy mikorra estek az adott évben a nagy egyházi ünnepek. Gondosan feljegyezte a katonák zsoldját, mérlegelte ennek vásárlóerejét, vizsgálta az egyes termények árát, amelyeket igyekezett átszámítani saját kora pénznemére is. Mindig pontosan vezette, hogy szereplői éppen hány évesek, és mennyi a köztük lévő korkülönbség.[17] Felírta magának a definíciókat, beazonosította a kevésbé ismert tárgyakat, megadva használatuk pontos leírását is.

Móricz alaposan kivesézte és hasznosította a történelmi szakirodalmat. A történészek eredményeivel azonban egyáltalán nem volt kibékülve, mert csak részben találta meg bennük azt, amire szüksége lett volna. Bosszankodott is emiatt: „Miért nem írjátok meg ezt soha, mikor írtok róla? Hogy van az, hogy ezt csak csillag alatt írják meg a történetírók?" A korszak történetírása, különösen a két világháború között, jelentős fejlődésen és átalakuláson ment keresztül. Móricz az 1922-ben megjelent *Tündérkert*hez még csak a századvég és a századelő történészeinek a francia–angolszász pozitivizmus és a német historizmus szellemében írt műveit használhatta. Témájából fakadóan ezen belül is főként a nemzeti romantikus irányzat szolgáltatta számára az alapanyagot. Ugyanakkor érdeklődött a korai szellemtörténet jegyében fogant munkák iránt is: megvásárolta és hasznosította Acsády Ignác, Tagányi Károly munkáit, olvasta a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* cikkeit.

A romantikusokkal szembeni egyéb irányzatokat is figyelemmel követte, de mivel ezek súlypontja a 18–19. századi problémákra tolódott át, a Bethlen korára fókuszáló Móricz ezekből közvetlenül nem profitált. Szekfű Gyula írásaitól kezdetben idegenkedett, míg a Domanovszky Sándor köré tömörülő új szellem-, illetve művelődéstörténeti iskola, majd az ebből kiváló Hajnal István és Mályusz Elemér munkás-

sága az *Erdély-trilógia* szempontjából későn, csak az 1930-as évek végére teljesedett ki: a *Magyar Művelődéstörténet*, illetve a *Település és népességtörténeti értekezések* kötetei 1939 és 1943 között jelentek meg.[18] Historiográfiai szempontból azt mondhatjuk, hogy Móriczban a történetírással szemben egyszerre fogalmazódtak meg ókonzervatív és nagyon modern elvárások: a pozitivizmus és szellemtörténet adatgazdagsága mellett a majd csak az 1960–70-es években megjelenő pszicho- és mikrotörténelem együttesen tudta volna az igényeit kielégíteni.

Leginkább az emberi motívum, az egyén politikaformáló szerepe, az egyes történeti alakok magánélete és a köztük feszülő ellentétek érdekelték, és ezeket hiányolta a legtöbb szakmunkából. Erre jó példa Szekfű Gyula Bethlen-monográfiájáról írt kritikájának egyetlen elmarasztaló része: „…Bethlen Gábor lelkiéletének vannak mélységei, amikhez Szekfű nem nyúl hozzá. Családi életét Szekfű nem kutatta fel s nem ismerte meg, s nem vette tárgyalásba. Pedig ott vannak életének legfontosabb titkai."[19]

Ugyanez a megközelítés figyelhető meg a Balla Antallal folytatott kávéházi beszélgetés során, amikor éppen II. Rákóczi Ferenc állt érdeklődése fókuszában, és az ő indítékairól faggatta az újságírásba és politikába is belekóstoló történészt. Balla szakszerű magyarázata azonban nem elégítette ki az írót, aki türelmetlenül szakította félbe: „Nem, ez nem magyarázat. Mi volt az emberi ok, hogy neki föltétlenül forradalomba kellett menekülni?"[20] Az emberi konfliktusokra érzékenyen figyelő Móricz a beszélgetés során végül megvilágosodott, és arra a megállapításra jutott, hogy a Rákóczi-szabadságharchoz alapvetően a 176 cm magas Lipót császár és a közel kétméteres Rákóczi közti magasságkülönbségből fakadó ellenszenv, sőt gyűlölet vezetett. Talán maga is érezte, hogy erre a szálra nehéz lenne a fejedelem alakját és harcát ráépítenie, hasznosítható forrásokat sem talált hozzá, igazáról mégis meg volt győződve, és a kérdés haláláig foglalkoztatta.[21]

Elégedetlensége ellenére Móricz tisztelte a történészeket, és hamar rájött, hogy a tanulmányaikban leírtak közel sem fedik a fejükben meglévő tényleges, sokrétű tudást, ezért kifejlesztett egy sajátos oral historyt. Levélben, de még inkább személyesen kereste fel a történészeket, és tette fel sorra azokat a kérdéseket, amelyekre a könyvekből nem kapott választ. A már említett Balla Antal mellett a Magyarországra áttelepült erdélyi genealógus Sándor Imrét faggatta, Veress Endrével a gyulafehérvári fejedelmi palota építéstörténetéről beszélgetett, Gyalui Farkas Bethlen és Brandenburgi Katalin esküvőjéről küldött neki korabeli leírást. Sokat tanult a levéltárostörténész Komáromy Andrással való beszélgetésekből is, aki „a Pannónia-kávéháznak bal szélső kerek asztalánál trónolt, télen, nyáron délután öttől nyolcig". Komáromy többek közt a Báthory–Bethlen-kor kiváló szakértője volt, a *Századok*ban megjelent „Bűbájos" Báthory Anna-tanulmánya, vonatkozó forrásközlései mind beépültek a trilógiába. Kapcsolatukról abból a megrendítő nekrológból kapunk képet, amellyel Móricz a fia halála miatt öngyilkosságot elkövető idős tudóstól búcsúzott: „Ha megfáradtam a mában, csak elmentem hozzá, a tegnapelőtthöz és felderült a szívem. […] Ha egy történelmi nevet fölvetettem előtte, a személyes ítélet ridegségével pattant fel. Lehetett az király, fejedelem, főúr: neki személye által s egész egyéniségén keresztül volt ismerőse. Barátja, vagy ellensége. Neki senki sem volt halott: mindenki élt tetteiben. Nem holtakkal komázó tudós volt, hanem egy régi magyar világnak tagja… Az egész ország múltja ott élt benne, levéltári fascikulusokban, még fel nem tárt igazságokban."[22]

Móricz anyaggyűjtő módszeréről erdélyi útja alapján nyerhetünk képet.[23] Felvidéki gyűjtőútját követően indult Erdélybe, és nagyváradi előadása után 1926. december 4-én érkezett Kolozsvárra, de már 12-én, a tervezettnél jóval korábban kénytelen volt hazautazni. Irodalmi körök meghívására érkezett, két egyfelvonásos darabját is

bemutatták, a helyi arisztokrácia, valamint a világi és értelmiségi elit meghívásainak is eleget kellett tennie. Ma már nehéz elképzelni, hogy mit jelentett az erdélyiek számára ekkor annak a magyarországi írónak a megjelenése, aki közvetlenül Trianon után egy erdélyi embert, a háború káoszából békét és országegységet teremtő fejedelmet választott regénye főhősének.

Az író számára azonban a legfontosabb célt a *Tündérkert* folytatásához való anyaggyűjtés jelentette. Ezért amúgy is rendkívül zsúfolt programját gyulafehérvári, nagyenyedi és vajdakamarási kirándulással is kiegészítette. Igyekezett minél alaposabban megismerni az egykori fejedelmi palotát, Bethlen akadémiáját, vadászó helyeit és a tóvidék madárvilágát. Kolozsváron felkereste az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárát, Érem- és Régiségtárát, az EKE múzeumát. Összegyűjtött számos könyvet és folyóiratot, amelyet korábban nem ismert, vagy a cenzúra miatt nem jutott el hozzá. A legértékesebb adatait azonban itt is a szakemberekkel való személyes beszélgetések során szerezte. A múzeumokban Roska Márton és Orosz Endre régészek kalauzolták és mutatták meg a Bethlenhez köthető tárgyakat. Izgatottan hallgatta végig a már említett Orient Gyula előadását, a Károlyi Zsuzsanna-életrajzot író Bodrogi Jánossal is hosszan beszélgetett Enyeden, és nagyokat nevetve jegyzetelte le Gyallay Papp Domokos anekdotáit.

A legnagyobb várakozással a Kelemen Lajossal való találkozás elé tekintett, akit úgy ajánlottak neki, mint „Erdély élő történelmét". Az időhiány ellenére háromszor is találkoztak, és már az első alkalommal kölcsönös szimpátia és barátság alakult ki közöttük. Kelemen Lajosnak imponált Móricz tájékozottsága, hogy „nagy készülettel jött", az író pedig nem tudott betelni a legendás levéltáros tudásával. „Csak egy nagy baja van – mondta –. Az, hogy nem vihetem magammal Pestre, hogy ő csak folyton beszéljen, én meg mind, amit mond, regénybe stilizáljam."[24] Elválásuk után Móricz többször kapott még segítséget Kelemen Lajostól, akinek a küldeményeiben a Wesselényi- és Toldalaghy-levéltárból másolt levelek, vallatások és jegyzőkönyvek voltak, csupa olyan szöveg, amely kisebb változtatásokkal belekerült a trilógia további köteteibe. Kelemen Lajos abban is sokat segített, hogy a megtekintett tájak, épületek, de főleg azok a 16–18. századi szövegek, amelyek nem közvetlenül Bethlen szűk korszakához köthetőek, hogyan, milyen eszközökkel használhatóak fel a regényben úgy, hogy ne váljanak anakronisztikussá.[25]

Ez a hosszadalmas és nagyon alapos, szinte történészt idéző felkészültség végül milyen narrációt hozott létre, és hogyan vált írói teljesítménnyé? Izgalmas kérdés, hiszen az irodalmat és a történelmet – utóbbi szaktudománnyá válásától kezdődően – egymást kizáró beszédmódnak szokás tekinteni.[26] Móricz számára viszont a hitelesség vagy annak látszata kulcskérdést jelentett. El akarta hitetni, hogy regénye magát a fikciók nélküli meztelen történelmi valóságot mutatta meg, csak éppen a szakemberek műveinél sokkal élvezetesebb és művészibb formában, sőt gazdagabb tartalommal, mert íróként nagyobb figyelmet fordíthatott a forrásokból szintén kiolvasható belső történésekre, az emberi motívumokra. Az Erdély-trilógia cselekménye tényleges történeti események láncolatára épült, a helyszínek valósak, a szereplők többségében egykor igazolhatóan létező és cselekvő hús-vér emberek, akik az eredeti társadalmi besoroltságuknak megfelelő helyet kaptak a regényekben is.

A hitelesség alátámasztására és az olvasónak a múltba való beköltöztetésére szolgált a trilógia nyelvezete is. Móricz kreatív nyelvhasználata jól ismert, szinte minden művének megteremtette a maga saját nyelvezetét és ebből fakadó atmoszféráját. A szövegátvételre is találhatunk máshol példát, olyannyira, hogy még plágiummal is megvádolták.[27] Itt azonban többről van szó, Móricz beleszeretett a 17. századi magyar nyelvbe. Bethlen személyéhez is ez vezette el, amikor egy antikváriusnál kezébe került a Török-magyarkori Államokmánytár első kötete, benne Bethlennek mint-

egy ötven levele. „Ezek a levelek – vallott erről később –, különösen a Bethlen saját levelei, egyszerre csodálatos élességgel világították meg az elmúlt kort, annyira, hogy szinte részesévé lettem a Bethlen életének, gondolkodásának, tetteinek. Az ember szólalt meg bennük… Okosan, higgadtan, de legtöbbször temperamentummal, szenvedéllyel, lázító hévvel, s oly közvetlenséggel, mint egy regényíronál."[28] Móricz Virág szintén több helyen leírta, hogy mennyire fontos volt apja számára a régi magyar nyelv ismerete és használata. A Mátyás királyról szóló regénytervét is éppen azért vetette el, mert „nem talált egyetlen magyar sort sem, mely tőle származnék".[29] A regénybeli erdélyi nyelvi világ megteremtése során Móricz odáig merészkedett, hogy a trilógiát jócskán megtöltötte korabeli vendégszövegekkel, és ezt nem is kívánta eltitkolni: „Amit leltem az aktákban, mindent behabzsoltam… a széki királygyilkosság, amit a kor krónikásától készen kaptam és semmit sem akartam elhagyni… Báthory halálának a leírása, amit szintén a krónikából vettem és objektív tisztaságban akartam megőrizni. Ugyanígy készen kaptam a török szultán jelenet szövegét."[30] Más esetben arról nyilatkozott, hogy Pázmány Péter minden, a könyvben szereplő mondatát az érsek eredeti irataiból vette, de hasonlóan járt el Esterházy Miklós esetében is.[31] Károlyi Zsuzsanna, Bethlen, Báthory Gábor, Thurzó György és mások levelei sorra visszaköszönnek a kötetek lapjain. Ha valaha is elkészül a trilógia kritikai kiadása, nemcsak az lesz majd a meglepő, hogy hányszor és hogyan dolgozta át Móricz az egyes részeket, hanem a vendégszövegek mennyisége és provenienciájuk sokrétű szélessége is megdöbbentően fog hatni. Ez az írói technika Móricz korában rendkívül újító és modern volt, hiszen a vendégszövegek gyakorlatát, a posztmodern citatológiát valójában Esterházy Péter teremtette meg a kortárs magyar irodalomban.

Móricz tehát a forrásokban tetten érhető múltat emelte át a regénybe, de mondanivalója önmagában ettől még nem vált hitelessé. Valójában nem a történelmi szöveg eredeti szellemét tisztelte, hanem a szavak, szófordulatok régies szépségét és kifejezőerejét csodálta. A forrásokat történészként gyűjtötte össze, de íróként, kötetlenül és szabadon használta fel: szétdarabolta, kiforgatta, a saját elképzelései szerint applikálta. Érdekes, hogy módszere mennyire hasonlított a 17. század végén alkotó Bethlen Farkas eljárásához. A kancellár-történetíró az Erdély története megírásakor a források szűkössége miatt kényszerült arra, hogy különböző jelentéseket, leveleket szétdarabolva, szónoklattá vagy dialógussá, azaz élőszóvá változtasson. De amíg ő gondosan ügyelt arra, hogy a történelmi hitelesség határait ne lépje át, addig ez Móricz esetében már nem volt ilyen szigorú feltétel. Ezt az is mutatja, hogy nemcsak 17. századi vagy közel korabeli vendégszövegek kerültek a regénybe, hanem saját korának írásai is. Ilyen például a második kötet nyitójelenete, amelynek szövegét kis átdolgozással Kelemen Lajosnak egy Kolozsváron átélt különleges természeti jelenséget leíró leveléből kölcsönzött.[32]

Még meglepőbb, amit a *Tündérkert* negyedik, már átdolgozott kiadásában tett: a Bethlen és a felesége közti egyik dialógusban Károlyi Zsuzsanna szövegéhez Magoss Olgának, régi barátnőjének – akinek később a kezét is (sikertelenül) megkérte – egy hozzá írt hosszú levelét használta fel gyakorlatilag szó szerint.[33] Móricz tehát a vendégszövegeket nem a múlt pontosabb rekonstrukciójához használta, hanem nagyon is kreatívan alkalmazva, új struktúrában, új mondanivalóval feltöltve helyezte el. A történelmi narratíva természetesen sérült, de az író nem is ezt akarta megőrizni, hanem a múltat és annak írott emlékeit a saját céljainak szolgálatába kívánta állítani.

Arról, hogy mi volt ez a cél, maga Móricz Zsigmond is sokszor írt. Erősen foglalkoztatta a történelem szerepe, a történészek felelőssége. Ranke – már csak az olvasmányain keresztül is – rá szintén nagy hatást gyakorolt. Móricz azért is végzett olyan alapos előmunkálatokat, hogy minél pontosabban megismerje a történeti Erdélyt, és olyannak írja le, amilyen valóban lehetett. De míg Ranke azt vallotta, hogy a törté-

nésznek nem a múlt megítélése és nem is a kortársak okítása a feladata a jövő érdekében, hanem csupán azt kell megmutatnia, ahogy valójában történt, Móricz más végkövetkeztetésre jutott. Ars poeticáját a trilógia harmadik kötetében fejtette ki, Bethlen és a történetíró Bocatius párbeszédében, a fejedelem szájába adva a kulcsmondatokat: „Domine, a história nem arra való, hogy az ember csak éppen megismerje, mi volt s hogyan, hanem arra való, hogy ami már egyszer megtörtént, tanúságul legyen a későbbi időkben mindenkinek, aki hasonlatos sorsra jut."[34]

Móricz sokszor érezte magát boldogtalannak a saját korában. Nem kellett hozzá Trianon, hogy az legyen, már a századelő társadalma, majd a háború vérontása is végtelenül elkeserítette: „A háború alatt nagyon boldogtalan voltam. A háború nem volt a magyarság háborúja. Semmi okunk nem volt rá, és semmit nem hozhatott nekünk. Én nagyon szégyelltem magamat, hogy az egész magyarságot egy parancsszóval bele lehetett vinni ebbe a tűz- és vérözönbe, nem tudtam volna ugyan a módját, hogy kitérjünk előle, de ostobaságnak tartottam, hogy a magyar nép férfiai tömegesen a mészárszéken voltak csak találhatók…"[35] A traumatikus időszakban az emberek többnyire a történelem felé fordulnak, keresik azt az aranykort, amely a pusztulást követi, és amely egyszerre szolgálhat vigaszul és példaként. Móricznak ezt az aranykort Bethlen Gábor kora jelentette. Érdemes idézni egy ezzel kapcsolatos interjújából: „Bethlen Gábor kora pontosan megfelel a mai kornak. Nemcsak a területi szerencsétlenség térképi vonalai hasonlítanak, itt van az asztalomon egy 17. századbeli térkép. A naiv elrajzolás mellett is a mai kegyetlen határok látszanak rajta. De még sokkal inkább hasonlítottak a lelki törés vonalai... Regényemben ezeket a ma is aktuális kortüneteket szintén megírom. Magára ismerhet a mai ember a háromszáz év előtti ősök lelki életében."[36]

Móricz elégedetlen volt kora Bethlen-képével: „Bálvány ember volt, aki úgy tünt fel, mint a bronzból öntött s megtüzesített bálványszobrok, amelyeket csak imádni lehet, megérinteni nem… Lassan foszforeszkáló tüneménnyé lett, amely elvesztette emberi tartalmát."[37] A trilógia célja tehát Bethlen szerepének újjáértelmezése lett: a magyarság céljait szolgáló önzetlen politikájának, egyenességének, de emberi esendőségeinek bemutatásával együtt kellett szerethető példaképpé formálni. Móricz bálványt akart dönteni, de az újragyúrt emberi alakot végül ő is bevallottan időtálló „ércbe akarta önteni".[38] A szoborcserét komoly prekoncepcióval kezdte el. Kutatómunkája során azonban egyre jobb „történésszé" vált, s maga is kezdte látni kezdeti elképzelése hibáit, már máshogy ítélte meg a kort, s benne a fejedelmet is. „A nap árnyéka is túlságosan történelmi korképpé vált a kezemben újabban. Pedig nem ezzel indultam neki. Én a mát kívántam megírni történelmi keretben, s már a *Tündérkert*ben is elhatalmasodott bennem az igazságérzet, s a valóságos tizenhetedik századi problémák elnyomták a mát… Ma már nem látom [Bethlen] politikáját a második korszakban, a háborúk alatt annyira magyarnak: őbenne is hatalmi vágy van…"[39]

Talán a koncepcióváltás, talán ez a maga előtt sem beismert, hőséből való halvány kiábrándulás okozhatta, hogy a trilógia 2. és 3. kötete roppant vontatottan készült csak el, s nem is érte el a *Tündérkert* művészi színvonalát. Az első kötetre Trianon sokkjában az olvasóközönség a téma és a számos áthallás miatt rendkívül jól és érzékenyen reagált, de a trilógia együttes megjelenéséig eltelt közel 13 év alatt, az 1929-es évfordulós Bethlen-dömpingnek betudhatóan is, az érdeklődés megcsappant, a tervezett 4. kötet folytatásos közlését a Pesti Napló már elutasította: „a közönség megunta, tessék olyat írni, ami érdekes és »hagyja olvasni magát«".[40]

Ennek ellenére Móriczot haláláig foglalkoztatta a téma, további erdélyi útjain is gyűjtötte a folytatáshoz az anyagot. Számára a trilógia írása egyfajta terápiát jelentett, talán emiatt is írta át annyiszor az egyes részeket. A mű magában hordozza személyiségének és életének minden megoldatlan, megoldhatatlan problémáját. A saját

korával szemben érzett elégedetlenség és tehetetlenség érzését, a lezáratlanul maradt, feldolgozatlan Ady-kapcsolatot, a felesége öngyilkosságát, a nőkkel szembeni frusztrációit és ambivalens érzéseit. Maga is elismerte, hogy az Erdély-trilógiában ezeket a traumákat igyekezett kiírni magából.

Mindeközben viszont elérte azt, amire kezdetben vágyott. Ráirányította egy meghatározó korszakra a figyelmet, és az a kép, amelyet Báthory Gáborról és Bethlenről megalkotott, a mai napig mélyen áthatja a történelmi közgondolkodást, függetlenül attól, hogy maga a mű mennyire olvasott. A történészt viszont nehéz helyzet elé állította, mert interpretációja és toposzai olyan erősen beleivódtak a két fejedelemről alkotott képbe, hogy nagyon nehéz mindezt lebontani és a mai történeti tudásunk kontextusába beilleszteni. Így miközben fejet hajtunk Móricz írói nagysága előtt, egyben rábólintunk az általa megfogalmazott igazságra is: „Történelmet írni rendkívül nehéz, mert a történelmi alakra rárakodik a múlt töméntelen salakja s a vélemények kikristályosodott törmeléke."[41]

■ JEGYZETEK

1. Kőmíves Lajos: *Móricz Zsigmond Bethlen Gábor városában*. Keleti Újság 1926. december 8; Csetri Elek: *Móricz Zsigmond és Kelemen Lajos, az Erdélyi Múzeum-Egyesület történetíró levéltárosa*. Erdélyi Múzeum 2009. 3–4. sz. 151.
2. Az irodalom és történelem párhuzamairól, együttéléséről és egymást kizáró beszédmódjairól Gyáni Gábor írt gondolatébresztő tanulmányt: *Történelem és regény: a történelmi regény*. Tiszatáj 2004. 4. sz. 78–92.
3. *Jókai* (Jegyzetek a belső fejlődés történetéhez) Nyugat 1922. évf. 24. sz.
4. Móricz könyvtárát, könyvbejegyzéseit a történeti művek szempontjából Csáky Edit mérte fel: *Az Erdély történeti forrásai*. Irodalomtörténet 1979. 4. sz. 772.
5. Idézi Márkus Béla: *Bethlen Gábor arcai. Móricz Zsigmond: Erdély*. In: *„Nem sűlyed az emberiség!"…* Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Főszerk. Jankovics József. Bp., 2007. 843.
6. Idézi Márkus B.: i.m. 843.
7. A Pesti Napló interjúja Móricz Zsigmonddal, 1934. február 2.
8. Szilágyi Zsófia: *Móricz Zsigmond*. Pozsony, 2013. 283–286; Móricz Virág: *Tíz év*. I. Bp., 1981. 422–423, 461.
9. Hegyaljai Kiss Gézának, Bp., 1913. február 7. *Móricz Zsigmond levelei*. S.a.r. F. Csanak Dóra. I. Bp., 1963. 116–117.
10. A Pesti Napló interjúja Móricz Zsigmonddal, 1934. február 2.
11. *Bethlen Gábor, „a béke fejedelme"*. Tudósítás Móricz Zsigmond előadásáról. Pesti Napló 1935. február 12.
12. Vargha Kálmán: *Móricz Zsigmond fiatalkori tanulmányai*. Irodalomtörténet 1960. 4. sz. 229–252.
13. Csáky E.: i. m. 785.
14. Kelemen Lajos naplója alapján Sas Péter: *Kelemen Lajos szerepe Móricz Zsigmond Erdély-trilógiájának történelmi hitelességében*. Irodalomtörténeti Közlemények 2005. 2–3. sz. 183–184. Móricz nemcsak a könyvet kapta meg, hanem Orient Gyula akkor még kéziratos, a következő évben megjelenő munkájából (*Erdélyi alchimisták, Bethlen Gábor fejedelem alchimiája*. Cluj-Kolozsvár, 1927) egyes fejezeteket is lemásoltak és utánaküldtek Magyarországra.
15. Csáky Edit még Móricz Virág életében járt Leányfalun, és az ő engedélyével mérte fel a könyvtárnak a magyar történelemre vonatkozó darabjait és azok bejegyzéseit. Ismertetéséből kiderül, hogy mind a forráskiadványok, mind a szakirodalom tekintetében Móricz könyvtárában csekély kivétellel minden érdemleges mű megvolt. Csáky E.: i.m. 767–785.
16. Móricz Virág: *Apám regénye*. Bp., 1963.^{3} 167.
17. Csáky E.: i. m. 773.
18. Romsics Ignác: *A modern magyar történetírás*. http://www.csepeli.hu/csepeli_com/kotet/csepeli60_romsics-_ignac.pdf (2015. június 30.)
19. Móricz Zsigmond: *Bethlen Gábor*. Nyugat 1929. 19. sz.
20. Móricz V.: *Tíz év* i.m. 461; Szilágyi Zs.: i.m. 284.
21. Szilágyi Zsófia hosszan idézi Móricznak a *Magyarország* című lapban, 1941. május 4-én megjelent eszmefuttatását. Szilágyi Zs.: i.m. 283.
22. Móricz Zsigmond: *Öreg bölény ment el*. Pesti Napló 1931. december 6. Modern közlése: Tóth Róbert: *Móricz Zsigmond nekrológja Komáromy Andrásról*. Levéltári Szemle 1981. 2–3. sz. 439–441.
23. A *Keleti Újság* mindennap részletesen beszámolt Móricz programjáról. Csetri E.: i.m. 146–155; Sas P.: i.m.
24. Csetri E.: i.m.149.
25. Sas Péter: *Adattár. Kelemen Lajos és Móricz Zsigmond találkozása levelek tükrében*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1997. 2 sz. 185–189.
26. Gyáni G.: i.m. 78–92; Bence Erika: *A történelem, a történetírás és a regény viszonyrendszere*. Híd 2007. november 65–77. Itt szeretnék köszönetet mondani Balogh Juditnak, aki értékes tanácsaival segítette munkámat.
27. Dénes Szilárd: *A Nyelvőr népnyelvi közleményei egy plágiumpörben*. Magyar Nyelvőr 1951. 21–25. Szilágyi Zs.: 279.
28. Nyugat 1929, i.m.

29. Móricz Virág: *Móricz Zsigmond szavai*. Magyar Nyelvőr 1949. 284.
30. Csáky E.: i.m. 772.
31. Uo. 776.
32. Sas P.: *Adattár* i.m. 187–189.
33. Móricz Zsigmond: *Naplók 1926–1929*. Szerk. Cséve Anna. Bp., 2012. 659–666.
34. *A Nap árnyéka.* 31.
35. Márkus B.: i.m. 843.
36. Pesti Napló 1934. február 2.
37. Nyugat 1929, i.m.
38. Korábban már idézett levele Hegyaljai Kiss Gézának.
39. Idézi Márkus B.: i.m. 842–843.
40. Szilágyi Zs.: i.m. 274.
41. Nyugat 1929. i.m.

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY

JÓKAI MÓR ESETE A CSÍKI SZÉKELY KRÓNIKÁVAL

(Történet a tényfeltárás és fikció határán)

A csíki székely krónika legrégebbi, latin nyelvű példányát 1796-ban, Csíksomlyón keltezte Farkas Nepomuk János nyugalmazott helyi plébános állítván, hogy egy 1695-ben kelt írásról másolta, mely szintén mása az 1533-ban kelt eredetinek. E példány Aranka Györgyhöz, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság elnökéhez kerül, az öreg somlyói pap lelkendező levele kíséretében, aki hangot ad reményének, hogy ez majd új fénybe helyezi az akkor már viták kereszttüzébe került székely eredetkérdést.

Aranka szeretett volna hinni e szépen szövődő székely hőstörténet valódiságában, de kételkedett is benne. Magyarra fordította, és ellátta jegyzetekkel, de kiadása előtt szükségesnek érezte kikérni a kor literátorainak véleményét. Ezek viszont határozottan lebeszélték szándékáról: „…habár ezen krónikának tartalma nagyon érdekes is, de mivel sok olyas mondatik benne, a mi nagyon furcsa, és miről régi hiteles historikusaink még álmukban sem emlékeztek, s mivel ugyan ezen nagy figyelmet érdemlő krónikának még holléte sem tudatik, ennél fogva annak kiadásával sietni nem lehet”[1] – áll a felkért szakértők jelentésében.

Az eleinte kéziratban terjedő, csupán 1818-ban nyomdafestéket látó krónika a székelyeket – a magyarokhoz hasonlóképpen – a hunoktól származtatja, utalás történik benne ősi nemzetségi szervezetükre, mely a tisztségviselők váltakozásának rendjében még a késő középkorban is szerepet játszott. Megtudjuk, hogy a 11. századig a székelyek élén a *főrabonbán* állott, akit szabadon választottak, és aki az Attila király testvére, Buda által épí-

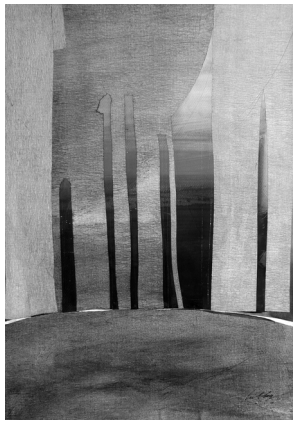

És Jókai? Ő a jelek szerint elgondolkodott azon, amit megtudott a csíki krónika régtől szívéhez nőtt képzeletvilágáról. És mivel a csalódásra legjobb gyógyír a humor, megírta *A kiskirályok*at…

tett várban, a Székelyudvarhely mellett emelkedő *Bond-* vagy *Bud-vár* bércén székelt. Őt bírói teendőinek ellátásában a *harkáz* segítette. Budvára a krónika szerint a székely harcosok tanácskozási helye is volt, mely gyűlések alkalmával a rabonbán ítéletet tartott a népe fiai közt zajló peres ügyekben, és kihirdette az új törvényeket. Itt őrizték az ezüstkeretbe foglalt, Anacharsis szkíta bölcs hagyatékából származó *kókuszdióserleget* is, mely áldozati kellékül szolgált. Az Árpád vezette *hunok* (!) érkezésekor Zandirhám rabonbán fogadja az új honfoglalókat, és adja át vezérüknek a székelyek *kőbe vésett hat alaptörvényét*, melyek tiszteletben tartását Árpád népe esküvel fogadja. Ezután a krónika Zandirhám utódainak történetét követi.

A krónika keletkezésének körülményei között vannak még tisztázatlanok, de az nem kétséges, hogy 18. századi hamisítványról van szó. Felbukkanását követően az eredetiségét illető viták természetes nyíltsággal zajlottak a kor literátorai között, 1849 után viszont, a tekintélyuralmi rendszerek idején a helyzet megváltozott. A székelység nemes leszármazását, hősi harcos múltját bizonyító írás – amúgy érthető okokból – a hazafiság próbakövévé vált. A tudományos szempontok háttérbe szorultak, aki hitt valódiságában, jó magyar volt, aki nem – kimondva vagy kimondatlanul – a Bach-huszárok és „schwarzgelbek" szállascsinálójává minősült. A viták tere is beszűkült, az érvek és ellenérvek az Akadémia ülésein hangzottak el, az itt készült jegyzőkönyvek rögzítették őket.

A közéleti kommunikáció korábbi fórumai (a viszonylag szabad időszaki sajtó, a törvényhatóságok nyilvános közgyűlései) kényszerű megszűntével e korban felértékelődött a szépirodalom és azon belül a „jelbeszéd", a jelképekben történő üzengetés szerepe. Ilyen hangulatban, 1851-ben közli a *Pesti Napló* Jókai Mór *A varchoniták* című kisregényét. Egy későbbi kiadás utószavában, 1896-ban az író így emlékezett: „Amiket Te, boldog idők szülte olvasóm, furcsa bombasztnak fogadsz, abban az időben egy refraktárius magyar írónak jajkiáltásai voltak az alvó nemzethez […], szájába adva soha nem élt királyoknak és királyleányoknak."[2] A varchoniták, akik feljegyzéseiket négyszögű pálcákra rótták „az ogur írás egyszerű betűivel, mik egymáson keresztül-kasul vágott egyenes vonásokból álltak", képzelet szülte, Ázsia hegyei között élő egykor dicső nép, melynek fiai az őket rabságban tartó mongolok számára kardot kovácsolnak, önmaguknak pedig láncot. Aztán valahogy mégis lerázzák rabigájukat, ettől kezdve a chagán lesz legfőbb vezetőjük, az őt körülvevő vezérek pedig a *gyulák*, *rabonbánok*, akik esküvéskor „késeik hegyével megszúrva karjaikat, a *kehelybe* csorgatták a kifolyó vért".

Ezeket Jókai csupán egy helyen találhatta: a csíki székely krónikában. Az irodalomtörténészek ugyan vitáznak arról, hogy olvasta-e magát a krónikát, vagy csupán az azt közvetítő különböző írásokat. Téglás Tivadar szerint Sombori József tanulmányát olvashatta *A hajdani nemes székely nemzet áldozó poharáról*, amely 1835-ben jelent meg a *Tudományos Gyűjtemény*ben, mely utóbbinak édesapja, Jókay József előfizetője volt. Később, 1847-ben az *Életképek* lapjain – amelynek szerkesztője volt – Jókai viszontláthatta Sombori tanulmányának rövidített változatát.[3] Orbán Balázs *Székelyföld leírása* című művének első kötete, melyre később többször hivatkozik a székely őstörténet kapcsán, csak 1868-ban jelent meg, 17 esztendővel *A varchoniták* után. Jókai kisregénye 1853-ban drámaváltozatban is közönség elé került, *Dalma* címmel, a főszerepet az író felesége, az országszerte ünnepelt Laborfalvi Róza játszotta. Ő volt Dalma, a rettenhetetlen varchonita chagán, valójában egy csodaszép hajadonlány, ezt azonban apján kívül nem tudhatta senki, mígnem a szerelem elveszi a lány eszét, és ez vezet a tragikus végkifejlethez.

1853 tavaszán Jókai útra kel, felkeresvén Erdélyben felesége származási helyét, a Székelyföldet. „Meglátogattuk az ormot, melyen Attila legelső sasfészke, Budvár állott"[4] – írja úti levelében, még Udvarhelyről, majd a Szent Anna-tónál a „história

mondáira" emlékezik. „…Ama romok helyén állt az ősi tűzmalom – írja –, melyen Bálványos vár lakói áldozatot hoztak a Hadistennek, midőn az ősi vallást rejtegetve, csak e völgy volt még az övék és az a vár, melynek váza a fenyvesek mögött sötétlik: itt esküdtek véres harcot éjszakánként a székely rabonbánok vérvilágló fáklyafénynél s ősi híre van e helynek."[5]

Noha a téma igencsak illik tollára, Jókai hosszú ideig pihenni hagyja az ősi hitüket elzárkózva őrző székelyek történetét. A krónikáról viszont nem feledkezik meg, 1854-ben kiadott, *A magyar nemzet története* című népszerű munkájában ismét a „rabonbánokról, a szerecsendió kehelyről" regél, melybe az áldozó vezérek „csorgatták vérüket, mely serleg sokáig meg volt a Sándor család birtokában".[6] Közel három évtized kell elteljen ahhoz, hogy megjelenjen a *Nemzet* hasábjain (1882. szeptember 15-e és december 6-a között) a székely történelmi mitológiából táplálkozó legjelentősebb műve, a *Bálványosvár*.

A *Bálványosvár* meséje varázslatos és abbahagyhatatlanul izgalmas. A cselekmény idő- és térbeli kerete a 13. századi Székelyföld, midőn „két király ült egyszerre a magyar trónon: II. Endre és fia IV. Béla". A székelység ekkora elfogadta „a keresztre feszített hitét", amelyet a rabonbáni hatalmat „fiúleánysága" jogán gyakorló Mike Sára hozott be, „aki magát az ős Istent, a Damasek Istent is úgy hátraszorította, hogy most csak egy kuckóban kuporog". Bálványosvárban viszont, ahol Opour Kevend rabonbán az úr, nem kérnek az új hitből. Ők továbbra is „Damaseket imádják, s a forrásnál áldoznak; de senkinek nincs kedve belekapcáskodni, mert mind maga, mind a három fia igen hatalmas emberek". Az eltérő hitek kompromisszumos együttélése működik, míg ismét közbeszól a szerelem: a bálványosvári rabonbán Szilamér fia megpillantja Mike Sára leányát, Imolát. Bonyodalmak következnek, harcok és kalandok, melyekhez a díszletet az írót megbabonázó székely tájak biztosítják. A cselekmény váza pedig a csíki székely krónika.

Rögtön az első oldalon szó esik a székelyek és az Árpáddal érkező honfoglalók szövetségéről, mely „két kőpajzsra felvésve, ószékely betűkkel, ott őriztetik Buda várában, nem abban a Buda várában, ahol a magyar királyok székelnek, amit még csak mostanában kezdtek el építeni Béla király parancsára, hanem abban, amit Attila testvére építtetett a Küküllő partján, ahol a nagy Zandirhám tartotta fejedelmi udvarát Árpád idejében." Itt is megtaláljuk „a hét vezér kókuszdió serlegét, amibe azok a vérüket csorgatták", a serleget, amelyből a „fiúleányság" jogán, „a bágyi lakodalomban Sándor Están rabonbán uram menyasszony-leánya, Druzsilla inni akart; […] de Burzon rabonbán ki is kapta kezéből a szent kelyhet", amiért a főrabonbán Burzont azon nyomban leszúrja. Egy helyütt a „csíki rovatosban" írottakra, vagyis a krónika feltételezett rovásírásos elődjére is hivatkozik. Felsorolja azokat a krónikában szereplő székely nemeket és ágakat, amelyek váltakozó algoritmusa alapján kerültek betöltésre a széki igazgatás fő tisztségei Marosszékben még a 16. század elején is.

A krónikából merített történésekkel kapcsolatban Jókai – a regény jegyzeteiben – elsősorban Orbán Balázsra, továbbá az ősi magyar hitvilág kutatójára, Ipolyi Arnoldra, illetve Szabó Károly történészre hivatkozik. Korábbi írásai viszont csakúgy, mint alapos tájékozottsága azt sejtetik, hogy ha nem is közvetlenül a *Bálványosvár* megírása előtt, esetleg nem teljes terjedelmében, de olvasta a krónika szövegét.

Az is kérdés, hogy mennyire vette komolyan a krónikában írtakat. Elképzelhető, hogy számára ez puszta eszköz volt regénye megírásához, olyasmi, mint Tolkien esetében az őskelta mondavilág: mese és nem történelem. „Az én történetem ugyan csak regény – olvashatjuk a *Bálványosvár* függelékében –, s tehetném azt, hogy arra a nagy szabadalomra hivatkozzam, ami a költőknek mindent megenged." Azt sem tagadja, hogy ihletője „jobbadán szájhagyományok gyűjteménye: hitelességük fölött sohasem szűnnek meg vitatkozni a tudósok." Ám forrásainak felsorolása után fon-

tosnak tartja hangsúlyozni: „De ugyanezen történetek valódiságát mind háromszéki, mind csíki ismerőseim is bizonyítják."[7]

Hogy hitte, vagy nem hitte a krónika nyomán kínálkozó tündérmeséket, azt sajnos ma sem tudjuk biztonsággal megállapítani. Ráadásul a *Bálványosvár* megjelenését követő újabb három esztendő múltán egy újabb regény újabb kérdéseket vet fel.

1885-ben a *Nemzet* folytatásban közli Jókai Mór *A kiskirályok* című regényét. A történet többfelé ágazik, de van egy központi területe: Tuhutum vármegye, a 19. század első felében. Acsády Ignác, kevéssel a könyv megjelenése után, Szabolcs megye mását sejti benne, szerinte „a regény alakjaiban sokan oly emberekre vélnek ismerhetni, akik valóban éltek",[8] ám a jegyzetekkel máskor nem fukarkodó Jókai erről bölcsen hallgat. A képzelet szülte megye népét az egyik szereplő kemény szavakkal jellemzi: „Nyughatatlan egy nemzet. Már a régi időben extra törvényeket kellett hozni a számukra az országgyűlésen", majd hiába telepítik szét őket „az ország rendei", menten visszatérnek, a Máramarosból, Beregből odaköltöztetett sok ruszin pedig „már tíz esztendő múlva éppen olyan vad szittyává alakult át, mint az előbbiek". Tuhutum vármegye közéletét – ha ugyan annak lehet nevezni – egy fura testvérpár uralja: Tanussy Belizár és Tanussy Decebál. Ők osztoznak – nem mondhatni, hogy testvériesen – az ideológia teljes akkori mezőnyén: Belizár a „demokraták", másképpen a „mezítlábos párt", Decebál a konzervatív „plundrás párt" vezére.

A Tanussyak remekbe szabott torzképei annak a köznemesi rétegnek, mely a 19. század első felének magyar vármegyéiben jelentős szerepet játszott. „Ők egyenesen a hírhedett Thonuzóba vezértől származtatják le családjukat, akit, mint krónikáink írják, Szent István királyunk, a pogány oltárok felállítása miatt, feleségével együtt elevenen elsíroltatott. […] Ezzel a Tanussyak nagyra is vannak. S minthogy az ősük az első honfoglalás vezérei közé tartozott, nagyobbra tartják magukat a királynál." Ám Decebál ezen is túlmegy. Neki más az anyja, mint Belizár öccsének: „Az öreg Tanussy Balambérnak az első felesége oláhországi gazdag bojárleány volt, […] egyenesen Mihály vajdától származott le családja. Ennek kedvéért lett az elsőszülött Decebálnak keresztelve." Így minden adott ahhoz, „hogy proklamáltassa magát Pannónia és Dácia királyának (amihez dokumentumokban őrzött igényei vannak)".

A „dokumentumokat" egy Vakandi Anonymus nevű régiségbúvár szállítja Decebálnak. „Vakandi úr – ismét a regényt idézve – nem ennek a világnak az embere. Ő csak nagyon régen elmúlt századokban él. Két-háromszáz esztendőre hivatkozó koponyákkal még csak szóba sem áll. Az egész históriát csak az Árpád-házi királyok fiágon kihaltáig ismeri. Hanem azután úgy ismeri, hogy egy kiásott patkóról megmondja, hogy kinek a lova viselte azt, hanyadik fokú vezéri hivatalt töltött be a gazdája."

A regény másik különös alakja Decebál gyerekének házi nevelője, a helység hívek és papibér nélkül maradt görög katolikus papja, Horkázi Kajafás (akiről nyilván a csíki krónika Kénosban lakó „főharkásza" jut eszünkbe). Horkázi „a pogány magyar táltosoktól származtatja eredetét […], szakálla hosszú gubancokban hull le az övéig […], a haja ezúttal hosszúra van eresztve a két válla körül; most már nem meri hármas kontyba fonni, amióta a püspök ráijesztett, hogy lenyíratja a haját, ha még azt próbálja tenni." Ő is őstörténeti stúdiumokat folytat, „a székely-hun alfabetnek csinál propagandát", és folyton élesen vitatkozik Vakandival.

„…Vajon a véletlen hozott össze ezen a helyen ilyen három szokatlan észjárású embert, mint Decebál, Vakandi és Horkázi? Vagy hogy a rögeszme ragad egyik emberről a másikra? Vagy talán lehet valami rendszeres összefüggés minden rendkívülinek látszó jelenségek között, mely egy közös célnál összetalálkozik? – Majd megfelel rá az idő."

Az író itt már sejtet valamit, de közben annyi irányban szalajtja szét a cselekmény szálait, hogy az olvasó erről megfeledkezik. A történetben van kaland bőven, van romantikusan lángoló szerelem, meg olyan is, ami csak jobb híján szövődik. Van idill a Tisza árterületének mocsárvilágában, és van becsületbeli ügyért, ágyúlövedékekkel vívott harctéri párbaj. Teljesül viszont Decebál álma, aki hihetetlenül előnytelen birtokcsere révén megszerzi azt a földterületet, ahol egy ősrégi cölöpsír található, amelyben ő – Vakandi sugallatára – ősapja, Thonuzóba nyughelyét sejti. Vakandi ünnepélyes keretek között tárja fel a sírt, mely alkalomból Decebál „a két szomszéd vármegye notabilitásait, sőt a Magyar Tudományos Akadémia képviselőit is meghívta". Behatolnak a kamrába, és „bizony minden ember lekapta a süvegét a fejéről, amint az első bedugott fáklya világánál az üreg titkos tüneményét megpillantá. Ott ül lóháton feleségestül Thonuzóba a sír közepén." Decebálból feltörnek az érzelmek: „a nagy öröm, a kegyelet hangos zokogásra bírta az erős férfit. S a sírás ragályos, a többi hazafiak szemét is elülte a könny…" Előkerül a „szer", az ősi hártya, mely ugyan nem a Vakandi által ismert „őshunnus jegyekkel van írva, hanem azokkal, amiket Horkázi fedezett fel, mint székely szittyabetűket". De tartalma mindenért kárpótolja a büszke utódot: „hogyha az Árpád-ház férfiivadéka kihal, akkor [Thonuzóba apja] Kenéz vére emeltessék a csákáni vértre." Decebál álma valósággá vált: igazából őt illetné Pannónia trónusa…

Az előnytelen birtokcsere és a kutatásokra fordított temérdek pénz viszont felemésztette Decebál vagyonát. De szegényen hal meg Horkázi is, temetési költségei „fedezése végett az egyházi férfiak kénytelenek voltak Decebált mint patrónust meginterpellálni". Horkázi egyetlen hagyatéka egy Decebálnak címzett levél, a következő hátirattal: „Halálom után átadandó." Ebből kiderül, hogy mind Horkázi, mind pedig Vakandi tulajdonképpen Ponthay gróf felbéreltjei, tudniillik akivel Decebál elcserélte birtokai legjavát arra a mihaszna földdarabra, ahol a cölöpsír rejtőzködött. A Vakandi álnév csupán, ő valójában Justus Fraus: „egy világhírű bécsi cégnek a főnöke, akinek a tudománya abból áll, hogy régiségekkel és ritkaságokkal kereskedik. […] A valódi feltalált régiségeket aztán gazdag gyűjtőknek, külföldi múzeumoknak eladta drágán. Ezek mellett azután van neki egy sokkal háládatosabb vásárlóközönsége is. Az olyan régiségkedvelők, akik nem értik a tudományt. Ezeknek rovancsában, veressel aláhúzva jelent meg a Tanussy Decebál neve. […] Az ilyen vásárlók igényeinek kielégítése végett van létrehozva Stuttgartban egy egész régiségkészítő gyár. […] Ott készítenek a régi páncéloktól, sisakoktól kezdve az elefántcsont faragványokig és papirusz levélre írott tekercsekig mindent. […] Mundus vult decipi – mondá Justus Fraus. »A világ szereti magát megcsalatni«. – Hát legyen megcsalva. […]

A furfang a következő volt. A bajhalmi rengeteg közepett van egy pogánysír. […] Ezt Justus Fraus fedezte fel, Ponthay gróf beleegyezésével fel is bontatá azt a déli oldalán […]. De már akkor a sír ki volt rabolva. Bizonyosan a török időkben rátaláltak már, s nem hagytak benne egyebet, mint ami az elcepelésre nem volt érdemes, vasedényeket, összetört üstöt, csontokat." Ezt rendezi be Vakandi a még hiányzó kellékekkel úgy, mintha egy pogány vezér gazdag sírürege volna. „Én ott álltam – vallja Horkázi – és elnéztem, hogy rohantál be tántorgó léptekkel a megnyílt odúba, fulladozott a melled a látott kincsek szemléletére, s el tudtam tűrni […], el tudtam fojtani magamban azt az indulatot, vágyat, hogy odarohanjak hozzád, visszarántsalak kezednél fogva és füledbe ordítsam: meg ne csókold, Tanussy Decebál, annak a csontváznak a kezét! Az nem a Te ősöd Thonuzóba, és a másik ott mellette a lóvázon nem a Te ősanyád; hanem Piros Pistának a zsiványnak meg a szeretőjének a csontváza, amit az akasztófa alól ásattunk fel; úgy vitettük oda, ott drótoztattuk össze."

Ezek után Decebál, e kezdettől tragikomikus figura, két nép álnemzeti nagyotmondásainak megtestesítője, lelkileg összeomlik. „…Nem olvashatta tovább. Ki kellett rohannia a szobából, hogy kihányja az epéjét."

*A kiskirályok*ban a történész a kelet-közép-európai nacionalizmusok torzulásainak gúnyiratát fedezi fel. A téma persze kényes, azzá tették és teszik az újra meg újra feléledő Tanussy Decebálok, legyenek ők akár Thonuzóba, akár Decebál hitük szerinti maradékai. *A kiskirályok* merészen kísérti a nemzeti érzékenység tűrőképességét, de nem lépi túl.

E kritikai alapállásnak Jókai életében megvannak az előzményei. Itt, immár hatvanesztendősen, újra azt a nemes ifjút látjuk, aki 1847-ben nevében az öröklött *y*-t *i*-re cserélte. Ezt mások is megtették abban a körben, amely 1848 március idusán a Pilvaxból elindult forradalmat csinálni. De később, éppen *A kiskirályok* megjelenése táján, nagy divatját élte e betűcsere ellenkezője… Ám e történetben többről van szó: 1885-ben – amikor *A kiskirályok* megjelent –, már a modern parlamentarizmus feltételei között, az ország házában, ahol Jókai is képviselői mandátumát töltötte, éles viták zajlottak. És alig akadt szónok, aki – bármi is légyen a disputa tárgya – ne próbált volna a hon szeretetére apellálni. A megalapozott, őszinte hazafiságot, a hozzá társuló valós tudást egyre nehezebb volt megkülönböztetni a szépen körített frázisoktól. *A kiskirályok* erre is figyelmeztet.

Mint ahogy figyelmeztet a hamisított történelmi források utóéletének, utóhatásainak kérdésére is. Induljunk ki abból, hogy *A kiskirályok*ban Jókai, mintegy mellékesen, elejt egy célzást a csíki székely krónikára. Ott, amikor Vakandi bemutat Decebálnak egy nyílvesszőt, melyen rovásjelek őrzik őse nevét, Decebál pedig nem érti: „hogyan nem rohadt el ez a vékony vessző nyolcszáz esztendő alatt a földben?"

„Hogy nem rohadt el ez a nyílvessző?" – kérdez vissza ingerülten Vakandi, majd olyan meggyőzően hazudik, ahogyan csak profi hamisítók képesek: „Hát úgy nem rohadt el, hogy ez is ugyanazon szkítiai tamariszkuszfából van, amiből a székelyek áldozatpohara készült. Az Anonymus »vas unicuma« [= egyetlen edénye], amit Thuróczy emleget, a Csíki Krónika leírt, amiből a szövetséget itták; ez is szkítiai tamariszkuszfából készült, ami a föld alatt keményebb lesz, mint a vas, mert nem rozsdásodik meg. Ilyenből készült a vezérek nyílvesszője." Jókai nagyon jól tudta, hogy a leginkább Közép- meg Közel-Kelet pusztaságaiban tenyésző tamariszkuszcserje semmiféle csodás tulajdonságokkal nem rendelkezik, műveiben viszont több helyen is felbukkan a csíki krónika „kókuszdió serlege" vagy „szerecsendió kelyhe". Az író tehát világosan és nyomatékosan jelzi: a szereplője úgy lódít, hogy közben a csíki székely krónikára hivatkozik. Ha e célzás iróniája tudatos – mint ahogy annak tűnik –, akkor jogos a kérdés: mi történt 1882 és 1885, azaz a *Bálványosvár* és *A kiskirályok* keletkezése között?

Itt a történésznek illene megállni. A historikus a múltat hiteles források alapján kutatja, feltételezéseit is ilyenek alapján fogalmazza meg. A fikciót, bár teljes mértékben nem mellőzheti, kerülnie kell. És főleg kerülendő az a helyzet, amikor egy bizonyítás a hiányzó láncszemek feltételezésekkel behelyettesített sorozatára épül. A következőkben tehát eltérünk egy aranyszabálytól, és arról beszélünk, amit hézagos ismereteinkre támaszkodva gondolunk.

Magyarázatot keresve a Jókai szemléletében bekövetkezett változásra, térjünk vissza a *Bálványosvár* cselekményének helyszínére, több mint 600 esztendővel a regénybeli történések után. 1881. november 14-én, a kevéssel korábban alapított sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum élére új múzeumőr került, az alig 26 éves régész-történész Nagy Géza személyében. A dunántúli Gárdonyban született, Pesten iskolázott fiatalember ezt megelőzően a Magyar Nemzeti Múzeum díjnokaként dolgozott. Pestről való távozásában szerepet játszott egy a szerkesztők által bizonyára

szándékosan – az ő szempontjából viszont szerencsétlenül – időzített hírlapi közlés, melyben megírta, miképpen fosztotta ki 1850-ben az osztrák katonai hatóság a Magyar Nemzeti Múzeum fegyvergyűjteményét. A cikk ugyanis épp Ferenc József pesti látogatása napján jelent meg, amiért többen azt tanácsolták, jobb lesz neki egy időre eltűnni a nyilvánosság első vonalából. Erre a távoli székely városka kiváló helynek mutatkozott.

Nagy Géza igen rövid idő alatt a kisváros szellemi életének aktív részese lett. Gyarapította, szakszerűen gondozta a kezdet nehézségeivel küszködő múzeum gyűjteményét, ásatásokat szervezett, lapot szerkesztett, tudományos és ismeretterjesztő írásai meghatározó, véleményformáló tényezők voltak a helyi közösség mindennapjaiban. Ittlétének legjelentősebb tudományos vállalkozása a székelyföldi középkori falképek kutatásának elindítása volt, de foglalkozott többek között a románok késő középkori és újkori erdélyi térhódításával, illetve ebben az időben (1883 és 1886 között) írta meg *Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakhelyük* című tanulmányát is. És nem utolsósorban ekkor foglalkozott a csíki székely krónikával…

Ez utóbbival kapcsolatos első figyelemfelkeltő írása a helyi *Székely Nemzet* című lapban jelent meg, 1883. június 5-én, *–y –za* szignóval. A cikk rövid, szilárd és szakszerű érvekre konstruált, közérthető és kíméletlen. Végkövetkeztetése: a székely krónika „múlt századbeli hamisítvány, melynek a történetíró semmi hasznát nem veheti”. Később, a *Székely Nemzet* 1886-os évfolyamának 140–169. számaiban Nagy Géza folytatásban közli a krónika teljes szövegének magyar fordítását, kritikai jegyzetek és tanulmány kíséretében. A sorozat befejező részében korábbi cikkéhez képest is kemény szavakkal minősít: „…Elég volt ennyit foglalkoznunk azzal a munkával, mely krónikának ügyetlen hamisítás, irodalmi műnek pedig hitvány fércmunka. Végeztünk vele.”

Jogos lehet viszont a kérdés: miképpen értesülhetett Jókai arról, hogy a Kárpátok tövében egy a helyiek érzékenységével dacoló ifjú tudós hévvel oszlatja a székely mitikus múlt ködvárait? Nos, innen kezdődik a fikció.

Ugyanabban az évben, amikor Nagy Géza elfoglalta sepsiszentgyörgyi múzeumi őrhelyét, Jókai Mórt az onnan alig néhány óra járásara fekvő Illyefalva országgyűlési képviselőjévé választották… „Szent kapocs fűz engem Háromszék megyéhez: ez adta családi boldogságomnak legdrágább kincsét: nőmet” – vallotta Jókai júniusi kortesútja során. Megválasztása után kerületével nem szakadt meg a kapcsolata – amint ez legtöbb képviselőtársa esetében történt –, nem véletlenül született éppen ez időben a *Bálványosvár*. 1884 áprilisában visszatért Háromszékre, népes vacsorán vett részt a szentgyörgyi városháza dísztermében, aztán a település népe fáklyásmenettel tisztelgett szálláshelye, Bogdán Flórián háza előtt. Ugyanazon év októberében ismét Szentgyörgyön volt, immár kassai képviselőként elköszönni korábbi választóitól. Ezúttal a városi vendéglőben szállt meg, és újra népes vendégsereg vett részt a városháza dísztermében rendezett vacsorán.

E díszes vacsorákon minden bizonnyal ott volt Nagy Géza is. Az is valószínűsíthető, hogy bemutatták Jókainak a vármegye születő büszkesége, a Székely Nemzeti Múzeum őrét. Meg az is, hogy szóba került, írásaival ő döntögeti a *Bálványosvár* álomfalait. De ha nem történt efféle ünneprontás, valamilyen szinten Jókai – megint sok képviselőtársával ellentétben – választókerülete sajtójával ápolt némi kapcsolatot, többször küldött írásokat a *Székely Nemzet*nek, amelyek ott meg is jelentek. A dolog bizonyára fordítva is működött: a háromszéki lapok is el kellett jussanak hozzá, és könnyen meglehet, hogy olvasta Nagy Géza 1883-as rövid és frappáns írását, hiszen a téma kétségkívül érdekelte. A részleteket valószínűleg sohasem fogjuk megtudni. A jelek viszont arra utalnak, hogy 1882 és 1885 között valami történt – ha csupán átmenetileg is – Jókai székely régmúltat illető történetszemléletével.

A csíki krónika bírálata várható módon nem növelte Nagy Géza népszerűségét a Székelyföldön. Orbán Balázs megharagudott rá, Szabó Károly viszont (noha korábban a krónika legádázabb védelmezője volt) – Domján István emlékezése szerint, aki Nagy Gézát váltotta sepsiszentgyörgyi múzeumőri tisztében –, miután elolvasta a bírálatot, földhöz vágta a székely krónikát. Szabó Károly emberi nagyságára és tudósi tartására utal, hogy Nagy Gézával továbbra is kitűnő kapcsolatot ápolt. Öregemberként már, halála előtt egy évvel sem kímélte magát a fáradságtól, hogy 1889-ben meglátogassa ifjú kollégáját sepsiszentgyörgyi őrhelyén. Ott, ahol azonban utóbbinak már nem volt sokáig maradása. A krónika leleplezése miatti ellenszenv, de nem kevésbé a helyi társadalom közömbössége az általa vezetett intézmény helyzete és jövője iránt távozásra késztették a Székely Nemzeti Múzeum messziről érkezett őrét: 1889. szeptember 27-én Nagy Géza benyújtotta felmondását.

És Jókai? Ő a jelek szerint elgondolkodott azon, amit megtudott a csíki krónika régtől szívéhez nőtt képzeletvilágáról. És mivel a csalódásra legjobb gyógyír a humor, megírta *A kiskirályok*at…

■ JEGYZETEK

1. Kemény József: *Az állítólag 1533-beli székely krónikáról.* Új Magyar Múzeum IV. (1854). I. kötet. 444. Az Aranka által felkért szakértők: Batthyányi Ignác római katolikus püspök, Éder József Károly apát, a keleti nyelvekben járatos Beregszászi Pál, Benkő József, Mártonfi József (Szerbia római katolikus püspöke), Katona István kanonok.
2. Jókai Mór: *A varchoniták.* Bp., 1896.[6] 137.
3. Uő. *Bálványosvár.* Bp., 1964. Jegyzetek. 246–247.
4. *Jókai Erdélyben.* Összeállították: Tabéry Géza és Incze Ernő. [Nagyvárad,] 1925.
5. Vita Zsigmond: *Jókai Erdélyben.* Buk., 1975. 69.
6. Jókai Mór: *A magyar nemzet története.* Pesten, 1854. 34–35.
7. Uő. *Bálványosvár.* Bp., 1964. 221.
8. Uő. *A kiskirályok.* Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1957. A kiadó utószava. 321.

SZÁSZ ZOLTÁN

BÁNFFY MIKLÓS ERDÉLYI MAGYAR TÖRTÉNETE

A világ igazságot szolgáltatott Bánffy Miklós grófnak. Mind az írónak, művésznek, mind a vissza-visszatérően politikacsináló arisztokratának. Igaz, elismerése – ami életében sem volt egyértelmű – történelmileg nem túl rövid idő után érkezett el, de munkássága értékeinek egy új világ kánonrendjébe illesztéséért, más szóval: rehabilitálásáért már az 1950-es évek végén megtették az első lépéseket az erdélyi művelődéstörténet munkásai, majd egyes érzékeny budapestiek. Búvópatakra emlékeztet az a folyamat, melyet Dávid Gyula vázolt fel még 1993-ban arról, hogyan jutottunk el a tiltástól a valóban nagyszabású újrabefogadásig. Nem kevesek nevét volna kötelességünk felsorolni.

Ma már nem volna egészen méltányos egyedül az őt betiltó kommunista államhatalomnak tulajdonítani Bánffy elhallgatását. Jelentős alkotó, de nem volt az irodalom óriása 1944 előtt sem. A világháború után a „második nyilvánosságban" is csak korlátozottan volt jelen – igaz, az értelmiség ideát és odaát őrizte emlékét, bár inkább csak az őt ismerők figyelmeztetései nyomán. Jönnie kellett egy újabb változó korszaknak, mely már nem restaurációs töltetű nosztalgiával, de mégis nosztalgiával „az aranjuezi szép napok" iránt, a megértés igényével, aktuálpolitikai célzatú átértékelés mellett inkább az elemző átélés igényével közelített a „boldog békeidők" világához. És kellett hozzá az, hogy a kismagyar világon túl is megnövekedjék a mindennapok világa iránti történeti érdeklődés – tudományban és szakmákban egyaránt. Ami magába foglalja a nagy átalakulások során elpusztult vagy pusztuló értékek, kisebb világok megbecsülését.

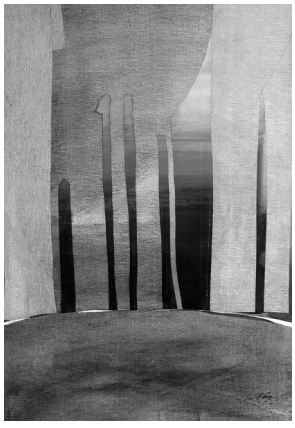

„Tudtam, hogy van irodalmi tevékenysége, azonban a magyar írókkal szembeni előítéletem miatt egyáltalán nem beszéltünk egymással irodalmi kérdésekről. Gondoltam, tapintatlanság lenne egy magyar gróffal diskurálni az ő bizonyára értéktelen irodalmi próbálkozásairól."

Igazán egyetlen munkája, vaskos főműve: az *Erdélyi történet* alcímű trilógia az, amely nem engedi feledésben hagyni.

Az utolsó magyar királykoronázás – 1916. december 30-án – művészeti megtervezése volt a művész-politikus Bánffy Miklós gróf legnagyobb, leglátványosabb s az időközben restaurált egykorú filmhíradó jóvoltából legalább részben ránk maradt rendezése. A 42 éves drámaíró-festő-illusztrátor-politikust a miniszterelnökség megbízta IV Károly koronázásának irányításával. Neves művészek dolgoztak vele: Benczúr Gyulától Kós Károlyon át Stróbl Alajosig.

A világháború közepén volt éppen az ország, Európa. Az utolsó év, amelyben még egészében hatékonyan működött a magyar állam és gépezete. Biztató volt a hadihelyzet: a Monarchia csapatai már benn voltak Bukarestben – igaz, a németek jóvoltából is. A koronázási ceremónia legtöbb részlete: a főúri bandériumok díszmagyarjai, pompás lovai, a főpapi ornátusok, az előkelő dámák, a szőke fürtös gyermek Ottó trónörökös, de még a mutatós Zita királyné, sőt kezdő királyunk hagyományos, négy világtájnak irányított szimbolikus kardsuhintásai is jobbára kikoptak a közemlékezetből. Két mozzanat volt igazán maradandó a nagy színielőadásból: amikor Tisza István gróf a budai Szentháromság-szobor előtt Károly fejére tette a koronát, az megbillent (állítólag) a fején, amit aztán utólag rossz ómennek tekintettek. A másik emlékezetes momentum Bánffy valóban szokatlan gondolatából fakadt: az ünnepségben a kitüntetendők közé előtérbe állította a hadszínterekről sebesülten, nyomorékként visszatért katonák külön csoportját. Intuitív művészi figyelmeztetés! A háború igazabb hatására. Két év múlva az antant csapásai és a katonaforradalom összeroppantották az Osztrák–Magyar Monarchiát, vele a történelmi Magyarországot.

Közel két évtized múlva (1934-től) kezdte el megjelentetni Bánffy nagy trilógiáját, közkeletű nevén az *Erdélyi történet*et öt kötetben, máig legjobb irodalmi-történelmi rajzát a régi Magyarország, mindenekelőtt a hagyományos Erdély világháború előtti előkelő társadalmának válságáról. Valójában erdélyi szempontú Magyar Történetet írt, jól kivehető emlékirat-beütésekkel.

Előtte megjárta a Ferenc József-kor, a századelő erdélyi vidékpolitikájának útvesztőit, az ellenzéki politizálás és a kormánypártiság még kényelmes úri világát, majd 1918 őszétől azt a poklot, amelyet minden hivatott vagy botcsinálta politikusnak végig kellett gyötrődnie, hogy az összeomló országot menteni próbálják, aztán újjászervezzék, a trianoni békeszerződést és borzalmas következményeit elfogadtassák, s a magyar államot valahogy bevezessék a nemzetek közösségébe.

Regényíró békepolitikus

■ Ő is az 1918. évi összeomlástól került a közélet homlokterébe. Többnyire Bethlen István társa, a fővárosi Székely Nemzeti Tanácsban éppúgy részt vesz, mint területvédő célzatú külföldi akciókban (előbb Károlyi Mihály támogatásával), aztán a marginális Magyar Királyság Pártja alapításában – sőt, a magyar–román perszonáluniós alkudozásokban. De politikai vezéregyéniség sosem lett. Bethlen első kormányának külügyminiszterként (1921–1922) képviselte azt a nehezen vállalható feladatot, hogy az ellenséges szomszédokkal jó viszonyt alakítson ki, hogy megmutassa a győztes nagyhatalmaknak is: Magyarország tudomásul veszi a trianoni döntést, tudomásul veszi, hogy egészen kis ország lett belőle, s békés úton is csak kisebb és megegyezéses határkorrekciókra törekszik. Mint régi, történelemformáló főúri család tapasztalt – utolsó – sarja alkalmas volt a tisztségre kritikus gondolkodása miatt is. S talán azért is, mert mint regénye hőséről, magáról írja: „érvényesült benne az a ritka, s rá nézve majdnem átkos képesség: megérteni az ellentétes álláspontot, igazát látni annak is, amit természete elutasít”. Az idézett mondat valójában az egyik kulcsa poli-

tikai gondolkodásának; jelzője az osztályos társainál valamivel magasabb szabadságtudatának, ami az arisztokrata és a művész hagyományos közösségfelettisége ötvöződéséből adódhatott. Tárgyalt a szovjet külügyi népbiztossal a magyar hadifoglyok hazahozataláról. Tudott tárgyalni Benešsel magyar–csehszlovák–osztrák együttműködésről, eredménytelenül, s eredménnyel: a soproni magyar igényhez megszerezve Prága támogatását. Minisztersége alatt megy végbe az ország felvétele a Népszövetségbe. A Bethlen–Bánffy-féle külpolitika vet véget annak, hogy Magyarország haragban állt szinte az egész világgal.

1904-ben kezdődik Bánffy monumentális trilógiájának története. Ekkor kezd repedezni a felszíne annak a békevilágnak, amelyre oly szívesen emlékezünk, s joggal, egy évszázad óta. Bánffy is ez idő tájt kezdi igazi közéleti pályáját, hogy aztán 30 év után háborúval, összeomlással, 1921–1922. évi külügyminiszterséggel, színdarabokkal, könyvekkel is a háta mögött, 1926-ban Erdélybe visszatérve – visszatérjen regényében a századelőhöz. Módszertani előtanulmány volt bőven: a húszas évek derekán bontakozik ki egy tiszteletre méltóan nagy vita a történelmi regényről, melyben a magyarországi íróktól is többen részt vesznek. A nemzet, illetve Erdély sorskérdéseire kellett keresni a választ – áttételesen a kisebbségi magyarság regionális tudatának újraalapozása volt napirenden. Bánffy irodalmi és azon túli célja volt, hogy megadja a világháborúig vezető kor kritikai rajzát; elsősorban az övéinek, a főúri elitnek a realista ábrázolását.

Milyen is ez a kor, a kontextus, ha valahogy rárakjuk a magunk szemüvegét is az arisztokrata művész-író-politikus szemüvegére?

Ismeretesen a kulturális és gazdasági virágzás kora a „Kárpátoktól az Adriáig". Optimista kor Európa-szerte – de már annak a vége. A művészetek és a nagypolitika világa hamar jelzi. Az állandóság jelképe: Viktória angol királynő már meghalt, Ferenc József nagyon megöregedett. Anarchisták végeztek az olasz uralkodóval, mint korábban a mi Erzsébetünkkel; tisztjei megölték a Monarchia-barát szerb királyt. Az „örök Oroszország" 1904–5-ben kétszer is megroppant. S az antant gyűrű összefonódik az Osztrák–Magyar Monarchia körül.

A magyar elitet az erős külpolitikai vakság jellemzi, a befelé fordulás. Már rég tovatűnt a kossuthi–deáki nagyon is felelős, nemzetközi politikában való gondolkodás. Már nem látják a veszélyeket. A külvilág alig érdekli őket – „a látóhatár számukra Bécsnél záródik le" –, viszont a Monarchia belső kereteit feszegetik, a nagyobb magyar önállóságot, a teljes paritás elérését akarják. Kiemelt súlyt kapnak a szimbolikus vívmánycélok: magyar vezényszó, nemzeti zászló, kardbojt a közös hadseregben – a honvédségnél ez persze megvolt. Majd egyre inkább az önálló nemzeti bank délibábja. Persze a függetlenségi ellenzék az, amely a hagyományos nemzeti küzdelmet folytatja „Bécs ellen", ám a mindig túlméretezett kormánypárt is tele van ingadozókkal, akik maguk is szívesen fürödnének a hazafiaskodás dicsfényében.

Mindezek fölé kimagaslik Tisza István gróf, aki már 1886 óta hirdeti egy nagy fenyegető háborús konfliktusra való felkészülés szükségességét. Vele szemben Bánffy ugyanúgy tehetetlen, mint az utókor igényes történetírása: igazat ad neki, tiszteli, felnéz rá, mindinkább providenciális férfiúnak állítja be, ám lélekben utólag sem tud azonosulni vele. Talán azért, mert sokáig maga is az ellenzékhez tartozott. S azért sem, mert a Bethlen–Bánffy-féle Erdély-politikában kulcsfontosságú társadalompolitikai kérdésekben is szembekerültek Tiszával. Mégis a Tisza első kormányát (1903–1905) megbuktató obstrukciót hivatásos történetíró sem ábrázolná sötétebben, mint Bánffy, ám a legkíméletlenebb bírálatot épp az a „nemzeti koalíció" kapja, melynek 1906. évi kormányra kerülése, nagy választási győzelme nyomán lett írónk Kolozs vármegye (és Kolozsvár) főispánja.

Kiváló férfiak álltak a koalíciós kormány élén. Ifjabb Andrássy Gyula, Apponyi Albert, Kossuth Ferenc adták a márkanevet. A kitűnő gazdaságpolitikus kormányelnök Wekerle volt mind a szakszerűség, mind a 67-es alap fenntartásának külön biztosítéka. Csakhogy az egész nemzeti kurzusnak volt egy kinőhetetlen születési hibája: hazugságban jött világra.

A birodalmi közösséggel, annak szabályaival szemben hagyományosan berzenkedő függetlenségi pártalakulatot és megszaporodott alkalmi szövetségeseit szinte elképzelhetetlen volt beengedni a hatalomba.

Féltitkos alkudozások után a koalíció vezérfiai egészen titkos „paktumot" kötöttek az uralkodóval. A kormányra jutásért cserében lemondtak a közös hadsereg mégoly szerény mértékű magyarosításáról, a gazdasági önállóság erősítéséről, de még a Tisza- és Fejérváry-kormány visszaélései felelőseinek megbüntetéséről is, ami pedig igencsak látványos igazságtételnek ígérkezett. A Ferenc József előtti kapitulációról hallgatni kellett („ajkaink némák kell maradjanak" – mondta sokat sejtetően Apponyi), sikerről kellett szónokolni, „elvi álláspontjuk fenntartását" ismételgetni. S ha még reménykedtek is abban, hogy a kormányhatalom birtokában majd csak kiügyeskedhetnek nemzeti jellegű engedményeket, hát ebben is csalódniuk kellett. Éppen 1906 után erősödik meg Ferenc Ferdinánd trónörökös befolyása, aki már korábban is valóban magyargyűlölő, akinek még Tisza István is „szabadalmazott hazaáruló" volt, s aki a koalíciós kormány időszakát jórészt azzal töltötte, hogy a számára oly szörnyű Kossuth névvel gúnyolt kormány – sőt, a dualizmus megbuktatására szervezkedjen. Műve megírásának idején bőven volt már többletinformáció is Ferenc Ferdinánd ún. Műhelyének titkos működéséről. A regényben ennek visszatérő felvillantását használja Bánffy arra, hogy a jövőt Bécsből is fenyegető veszélyeket a birodalmi körképen az olvasó elé tárja. A trónörökös komor árnyéka ekkortájt vetült rá nemcsak a hazai politikacsinálókra, hanem az egész magyarságra. Közben itthon a nemzeti érzést kielégítendő tucatjával kezdték felállítani Kossuth Lajos szobrait. Országos ünnepség keretében hozták haza Rákóczi és bujdosótársainak hamvait, persze mellőzve a tényt, hogy még Tisza István járta ki ehhez Ferenc József hozzájárulását. Ezeket megtaláljuk a regényben is.

A Béccsel szembeni tehetetlenség ellensúlyozására erősítették fel végzetesen a rendszerben amúgy is kódolt kompenzációs nemzetiségi politikát: ha nem lehet nagy nemzeti vívmányokat elérni az ország számára a birodalmon belül, akkor idehaza erősítsük az állam magyar jellegét: az iskolák s a külsőségek magyarosításával, a „nemzetiségi izgatók" elleni sajtórendészeti eljárások látványos sűrítésével.

Látták, ám mégsem akarták a maga valójában meglátni a nemzetiségek – az ország népének a fele – tényleges fejlődését, átalakulását. Bánffy úgy jelzi ezt, mintha az erdélyi románok középosztályosodása, földvásárlása szinte titokban, összeesküvésszerűen folyt volna. Nem így volt, csak a magyar elit, az erdélyi is, hagyományosan bántóan elhanyagolta a román tömegeket. Csak a politikum érdekelte, s csak amikor a középbirtokosság – sajnos természetszerű – földvesztése felgyorsult, akkor vették észre mint nemzeti veszedelmet. Azt, aminek kezdeteinél, négy évtizeddel korábban már Mikó Imre is figyelmeztetett. A fő kérdésben: a magyar–román viszony rendezésében az igényes Bethlen Istvánnak sem voltak konstruktív koncepciói – paradox módon a merevebb Tisza gróf lesz majd az, aki megpróbál előrelépni. Szabad keze persze már neki sem volt, a nemzetiségi kérdés internacionalizálódott, az ellenzék pedig hazafiatlansággal gyanúsította… Bőven foglalkozik Bánffy az erdélyi nemzetiségi kérdéssel, már nem a hagyományos liberális nacionalizmus szellemében, hanem a Károlyi Sándor-féle agrárius nacionalizmus alapján. Bánffy emlékiratában megírja, hogy közeli rokonával, Károlyi Mihállyal együtt tanulták a társadalom problémáit az öreg, 48-as reminiszcenciákat őrző latifundiumbirtokostól – még

a marxizmust is –, s innen eredt Abády-Bánffy szövetkezetszervező buzgalma. A másik cél: a magyar középbirtok lehetőleg állami eszközökkel történő megsegítése – ezt Bethlenék új honfoglalásnak is nevezték. Szemben állt ez Tisza klasszikus manchesteriánus gazdasági liberalizmusával, s ez az egyik oka annak, hogy Bánffy nem tudja méltányolni Tisza ún. román paktumtárgyalásainak (1910–1914) távlatos jelentőségét, azt, hogy ez békés fejlődés mellett organikus úton vezetett volna (!) hatalommegosztáshoz, egyben a magyar nagynemzeti nacionalizmusnak kisnépi nemzettudat felé tolódásához, mint 1849 júliusában, vagy az emigráns Kossuth egyik-másik tervében…

Nem a koalíciós kormányzással kezdődött Magyarország nemzetközi tekintélyvesztése, de ekkor vált jelentőssé. Az előző század utolsó harmadában hazánk – bár nem sokat beszéltek róla a világban – még a liberalizmus utolsó keleti bástyájának számított, szemben a despotikus Oroszországgal, bismarcki Németországgal vagy a belpolitikai krízisektől gyötört Ausztriával. A stabilitás szigete volt, egyben a Monarchia stabilizáló ereje. Amint a századfordulón látványossá vált a magyar–osztrák politikai csatározás, megingott az egész Monarchia amúgy sem túl nagy tekintélye a világban. Előbb a franciáknál, aztán az angoloknál. Újdonság volt, hogy 30 év után a Szabadelvű Párt 1905-ben megbukott, hogy a parlamentellenes Fejérváry-kormány igazgatta az államot közel egy évig, hogy karhatalmi erő jelenik meg a parlament új, impozáns épületében.

A koalíció frázisos-pántlikás nacionalizmusa nem volt alkalmas az erősödő nemzetiségi mozgolódások, a szomszédos álszövetségesek, Szerbia és Románia átsugárzásának ellensúlyozására. Sőt! A kormány szinte versengett a végzettel: a horvátokat feldühítik az ottani vasutak magyarosításának kísérletével; a szerb állatbehozatal – önmagában még érthető – korlátozásával megerősítik Szerbia vágyakozását egy szabad kijárat: adriai kikötő után. A magyar kormány támogatásával megy végbe 1908-ban a rég megszállt Bosznia teljes beolvasztása a Monarchiába, ami már a háború szélére sodorja Szerbiával.

Közben idehaza úgy folyik az Ausztriához fűződő közjogi viszony pártpolitikai feszegetése, hogy újból és újból el kell napolni a hadseregfejlesztést, ami a már említett bomlásjelek betetőzése a külvilág szemében. (Pedig akkor még kevesen tudták, hogy Európában a Monarchia költi a legkevesebbet a haderőre.) „A magyar politikusok abban a hitben élnek, hogy szavuk csak belföldön hallatszik. Egész eszmevilágukban van beállítva” – írja Bánffy.

Azok a hírhedtté emelkedő publicisták, mint R. W. Seton-Watson vagy Wickham Steed eredetileg nem ellenségként gondoltak Magyarországra, nem egyszerűen a külföldre irányított magyarellenes szervezett propaganda fordította meg őket, hanem a koalíciós rendszer meggondolatlan, frázisos nacionalizmusa, az államigazgatásról szerzett kedvezőtlen tapasztalatok meg a véletlenek. Steed elmondta: Apponyi saját angol tudósítójelöltje kedvéért le akarta őt beszélni Magyarországról, ami feldühítette. A tragikus csernovai sortűz (1907) pedig – melyben a kormány maga vétlen volt – letörölhetetlen foltot ejtett a magyar államiságon. Seton-Watson amolyan korai hágai vizsgálóbíróként ismételten járta az országot, tárta a világ felé a valós és felnagyított rendszerhibákat, nemzetiségpolitikai visszaéléseket. Nem kevés képmutatással.

A koalíciós politizálást csúnyán megbuktatta a nemzet az 1910. évi választásokon. Értékteremtő alkotásai – mert ilyenek is voltak – eltörpültek a „közjogi politikában” elszenvedett kiábrándító kudarca mögött. Az új korszak jellegadó politikusa, Tisza azonban még kemény parlamenti harcot kellett vívjon a „függetlenségi ellenzékkel” s a növekvő demokratikus erőkkel. Rettegvén attól, hogy a magyar országgyűlés is olyan működésképtelen fórummá válik, mint a bécsi parlament, s felkészülni akarván Ferenc Ferdinánd nagyon is közelgőnek tűnő trónra lépésére – vállal-

ja az erőszakot is a „tisztelt Ház” megrendszabályozására. Bánffy Miklós plasztikus képet rajzol a képviselőházi Tisza-puccsról (1912) s az úri ellenzéknek a Royal szállóban berendezkedő, tragikusan groteszk ellenparlamentjéről. A háborús végkifejlet ismeretében persze nem volt nehéz megállapítania, hogy a közjogiaskodó törekvésekkel épp a birodalom fennmaradásának, vele a magyar állam fennmaradásának nagy érdekét is kockára tették.

Az a viszonylagos stabilitás, amelyet Tisza teremtett 1912–1913-ban, még viszonylagos csendnek is kevés volt. Magyarország pozíciója a Monarchiában, még inkább Tiszáé persze megerősödött. Valóban ő volt ekkor a „providenciális férfiú”. (Ha az 1905 utáni korszakban Magyarországot sok külföldi a Monarchiát bomlasztó tényezőnek érzékelte, 1914-re inkább a Monarchia vezető nemzetének gondolták, később ennek megfelelően osztották rá a felelősséget is.) Az Osztrák–Magyar Monarchia (és hazánk) nyugati tekintélye viszont már nem volt visszaállítható. A két Balkán-háború 1912–1913-ban „nélküle” ment végbe, a békét nélküle és ellenében kötötték – Bukarestben. Románia és Szerbia lokális nagyhatalmak lettek.

Amikor a világháború kitört, Bánffy Miklós is bevonult. Előtte még végigjárta képzeletbeli „dénestornyai” kastélyának minden szobáját, felidézve emlékeit. Arra számított, hogy az orosz ellenség betörhet, rombolhat otthonában. Ez, bár Erdély elveszett, tudjuk, nem következett be. De három évtized multán, 1944 őszén a német „szövetséges” felégette a valódi kastélyt: Bonchidát, Erdély talán legszebb főúri építményét. Egy korszak kétszer ért véget.

Búcsú egy osztálytól

■ Bánffy Miklós gróf nem szakadt el tüntetően a mágnásosztálytól, ám politikai, még inkább írói munkássága a válófélben töprengők mentalitását idézi. Külügyminisztersége után – noha barátja volt Bethlen Istvánnak – már nem ragaszkodik politikai szerepléshez, írói céljai a fontosabbak. 1926-ban úgy települ vissza Erdélybe, hogy egy évtizedre lemond a politizálásról. Hazatérését az erdélyi vezető arisztokraták gyanakvással fogadják, pártpolitikusok keresik titkos szándékait, valamilyen, az erdélyiek feje fölött kötendő Budapest–Bukarest-paktumot. A pesti parlamentben is támadják. A kolozsvári pletykavilágban azt emlegetik a háta mögött, hogy az ő ősei hozták be a románokat a 14. században… Igazán otthon az irodalom, a kultúraszervezés világában érezhette magát. (Az Erdélyi Szépmíves Céh, az Erdélyi Helikon vezéralakja – máig nem eléggé megbecsült működtetője.) Főnemesi nevén szinte sosem írt: a szellemi világban Kisbán Miklósnak mondta magát.

Az igencsak hosszú című *Erdélyi történet* azonban már saját neve alatt jelent meg. A kritikusok egyetértenek abban, hogy páratlanul izgalmas és pontos, részletes körképet az az 1914 előtti, a történelmi magyar állam utolsó elitjének hátteréről, életéről, egyéni és kollektív viselkedési formákról, mindennapjaik világáról. Kulcsregény! Szociográfiai hitelességű körkép a legnagyobb (felvidéki) főuraktól az elszegényedő (erdélyi) mágnásokig. Kastélyaik berendezésétől, ízlésüktől rögeszméikig és hóbortokig, értékes vagy érdekes múltjuktól, emelkedettségben, távlatos gondolkodásban szűkölködő jelenükig, nem hasznosuló műveltségükig. (Jó néhányan magukra ismerhettek, s éppen sértődött erdélyi arisztokraták körében hangzott el jóval 1944 előtt, hogy mind regényében, mind emlékezéseiben nem mond igazat, hazudik.) Polgárosulni kéne, mint a szászoknak – mondja Abády/Bánffy. Ám ez kevesüknek sikerült, bár az arisztokratáiknak inkább, mint a középbirtokosoknak; s ha gazdaságilag többjük megállta is a helyét, archaikus nagyúri mentalitásuk maradt meghatározó. A kívülről közéjük igyekvők pedig hozzájuk próbáltak igazodni. A még mindig erősen zárt, de mégis széles világukban a falkavadászatok, lóversenyek, táncmulatságok,

végtelen vacsorák, kártyacsaták, a politikától is megérintett pesti szalon- és kaszinóélet túl fontos részét teszi ki életüknek. A külsőségek uralma. A precíz jellemrajzokkal, szerelmekkel, intrikákkal, politikumává váló párbajokkal dúsított leírásokkal, a sűrűsödő egyéni tragédiákkal Bánffy kiteljesíti a „felső tízezer" (Erdélyben valójában néhány száz fő) tablóját, az elit bomlásának – történelmi agóniájának – kórképét. Még az egy-két kiemelkedő egyéniség sem igazi nagyság. Az évtized politikai fejleményeit szakszerűen leíró, irodalmilag kifogásolt számos betéttel együtt – ami akár külön füzet is lehetne mai olvasóknak – előttünk áll egy funkcióját már betölteni, újítani képtelen réteg, melynek egy része erkölcsileg is gyenge. A reformok nem is érdeklik. Történelmi küldetése már befejeződött. Bánffy szerint sem folytatója a 48-as, 67-es nemzedék örökségének. Azokénak, akik 1848–49-ben már megélték a birodalom, a történelmi magyar állam pillanatnyi felbomlását, ismerték a nemzeti kérdésben rejlő megoldatlan problémákat. Ők még próbálkoztak, a késői utódok már nem láttak kiutat. A gazdasági növekedésbe és politikai-társadalmi mozdulatlanságba vetett hit lett a magyar csodavárás alapja. „Lassacskán csupa fikció lép a valóságok helyébe, önámítás és nagyzolás. Mindenki bűnös ebben, a magyar társadalom minden vezető rétege."

Bánffy ítélete szigorúbb, mint egy osztályharcos kritika. Azért is, mert „belülről jön", még inkább azért, mert persze személyeken át ábrázol, s nem gyűlölettel, hanem mély emberi részvéttel és szégyenérzettel elegyített megvetéssel. 1914: „Maga előtt látja a főrangúakat, akik vezéri szerepre tartván igényt, már sutba dobják európai látókörüket, vagyoni és erkölcsi súlyukkal igazolva mind azt a maszlagot, melyben legtöbbje valóban nem is hisz, de ami az ő zsírójukkal mind jobban megmérgezi a politikai életet. Maga előtt látja, mintha már a síron túlról tekintene vissza. Most elpusztul ez az ország és vele ez a nemzedék." Búcsú ez szélesebb osztályától, egyben a „hosszú 19. századtól". A nemzeti-konzeratív gondolkodásvonulat színvonalas számvetése. Molter Károly írta 1943-ban az *Erdélyi Helikon* Bánffy 70. születésnapját ünneplő számban, hogy ez a mű „tárgyilagosságában forradalmi".

A politikai szerepek azért később is megkeresték Bánffyt. A nehéz szerepek. 1939–1940-ben ő a romániai Magyar Népközösség vezetője, vállalta, hogy felhúzza a Nemzeti Újjászületés Frontjának búzakék egyenruháját. 1943-ban – 70 évesen – Bukarestben próbál közvetíteni egy közös magyar–román németellenes fordulat érdekében. 1944 őszén pedig a kiugrást és Kolozsvárnak a hadműveletektől való megmentését szorgalmazza Horthynál. Aztán nem ment Nyugatra, mint annyi arisztokrata a háború végén, s úgy látszott, tényleg beilleszkedhet az új erdélyi irodalmi életbe. Aktív, publikál, „elfogadott". A *Szabad Nép* ideológiai vezérpublicistája a kolozsvári könyvnapról szólva 1946-ban még neki is szánt néhány pozitív megjegyzést. Egy-két év után azonban az új hatalom kitaszította onnan. Budapestre pedig már szinte csak meghalni érkezett 1949-ben. Igaz, itt sem várták.

Közel húsz év kellett, hogy Erdélyben egyetemi tankönyvfejezet legyen, közel harminc, hogy egy ottani X. osztályos középiskolai tankönyvbe is bekerüljön. Fél évszázad után világnyelvekre fordítják az *Erdélyi történet*et. S románra is.

A leghitelesebb román véleménye

■ Alexandru Vaida-Voevod – a magyar képviselőház néha fenegyerekeskedő Vajda Sándora – kritikus időkben többször volt Nagy-Románia miniszterelnöke. Eredetileg még Ferenc Ferdinánd trónörökös bizalmasa, a régi Erdély talán legtehetségesebb román politikusa, idővel aztán a szélsőjobb: a Vasgárdát manipuláló machiavellista pártfogója. A közéletben keményen magyarellenes. 1945 után, nagyszebeni házi őri-

zetében olvasta az *Erdélyi történet* öt kötetét. Ahogy visszaemlékezésében írja: vonakodva vette kézbe, más olvasmány híján, inkább kényszerből semmint érdeklődésből. Vaida még Pestről ismerte Bánffyt. II. Károly diktatúrája idején ő volt a király megbízottja, hogy „rendezze a kisebbségi kérdést", háttérből ő irányította a megbeszéléseket a kisebbségek általa is kiválasztott vezetőivel, a magyarok közül elsősorban Bánffy Miklóssal. Meghittebb kapcsolatba kerültek. „Tudtam, hogy van irodalmi tevékenysége, azonban a magyar írókkal szembeni előítéletem miatt egyáltalán nem beszéltünk egymással irodalmi kérdésekről. Gondoltam, tapintatlanság lenne egy magyar gróffal diskurálni az ő bizonyára értéktelen irodalmi próbálkozásairól."

Most, 1945 után „mekkora revelációt nyújtott ez az olvasmány!" Vaida hat oldalon át elemzi a művet, szereplőit, Bánffy balzaci realizmusát, nemes természet- és emberszeretetét, az érzelmi konfliktusok tökéletes árnyalását, a sorsszerűségek megjelenítését. Valamilyen formában mind politikumot hordoznak számára a mellékszereplők is (az örmény ügyvéd, a hozományvadász osztrák tiszt, a neofita bankár, a parazita magyar jegyző vagy a trónörökös cseh embere s a ravasz román parlamenti képviselő, aki lenézően ironizál a magyar frázisos hazafiságról; másrészt a szimpatikusabbak: az elbukó székely feltalálótól a jellemes tüzes szemű tüdőbeteg ifjú román soviniszta agitátorig). „Nincs egyetlen személyiség az egész műben, aki ne valós, jellegzetes erdélyi alakot adna vissza." Ráérez az erdélyi és magyarországi magyarok sajátos ellentétére: „ugyanaz a jelenség, mint az erdélyi és bánsági, vagy az erdélyi és regáti románok között". Nem hallgatja el, hogy „különösen szimpatikus Bánffyhunyad és Kalotavidék román környezetének leírása. A parasztok, ellentétben a magyar tisztviselőkkel, lélekben közelebb állnak a szerzőhöz." Ne feledjük, Vaida igen tájékozott kortárs volt.

„Őszinte sajnálattal fejeztem be az olvasást. Hiszen a téma kidolgozásában az 1890 és 1918 közötti korszak társadalmi mozzanatai és a politikatörténet összefonódnak, harmonikusan kiegészítik egymást. Nekem pedig ezen évtizedek életteli megjelenítése azon nemzeti politikai harcok újra átélését jelentette, amelyekben életem legjobb éveiben erőteljesen részt vettem… Olvasva újraélem a politikai küzdelmektől hányatott időket, emlékezetemben felidéztem mindazon reflexióimat, intrikákat, akciókat, melyeket a magyar oligarchia ellen intéztem, akár a végtelen számú szervező propagandagyűléseket a román falvakban […] működésemet a budapesti képviselőházban vagy Bécsben… és Ferenc Ferdinándnál a Belvedereben stb. stb." A könyvet továbbadta rangos román értelmiségi barátainak – azok még tudtak magyarul. Majd másodszor is elolvasta, aztán fél év múlva újból. „Mind jobban meggyőződtem arról, hogy egyetlen jövendőbeli történésznek sem sikerül majd olyan hitelesen, plasztikusan és intuitívan visszaadni Magyarország összeroppanásának okait, mint ahogy az Bánffy grófnak megadatott, hogy felmutassa nekünk regényében."

ELSŐ VILÁGHÁBORÚS ANGOL VERSEK

EDWARD THOMAS

Eső

Eső, éjféli eső, semmi más csak a bősz eső
Kopog e sivár kunyhón, ahol magányosan
Emlékezem megint, hogy egyszer majd meghalok,
S nem hallom majd az esőt, s meg nem köszönhetem,
Neki, hogy tisztábbra mos, mint amilyen vagyok,
Mióta e magányba beleszülettem.
Áldottak a holtak, kikre hull most eső:
Bár én azért imádkozom, hogy senki, akit
Szerettem, ne haljon meg, s ha még ébren van
Ágyában s egyedül hallgatja ezt az esőt,
Vagy kínok közt, s ezért tehetetlenül
Hányódva élők és halottak között,
Mint fagyos víz törött nádak körül,
Sok-sok törött nád, mind csöndes és merev,
Mint én, akiben nincs érzés, amit ez a bősz eső
Nem oldott volna fel, kivéve a halál-imádatot,
Ha a tökéletesre vágyódás ezt jelenti, ami
Nem fog, mondja ez a vihar, majd csalódást okozni.

Edward Thomas *(1878–1917) Petersfield közelében élő angol kritikus és költő, Békássy Ferenc barátja. Csak 1914-ben kezdett verseket írni, mégis újabban őt tartják az I. világháborús nemzedék egyik legjelentősebb költőjének. Egy versét korábban közölte a* Magyar Napló*, ugyancsak Gömöri György fordításában.*

ISAAC ROSENBERG

Hajnal a lövészárokban

A sötétség lassan szétmorzsolódik.
Az Idő változatlan vén druida, de most
Egy élőlény ugrik a kezemre,
Egy furcsa, gúnyos pofájú patkány,
Ahogy az árok pereméről letépek
Egy pipacsot, hogy a fülem mögé tűzzem.
Tréfás egy patkány, lelőnének téged, hogyha
Ismernék kozmopolita rokonszenvedet.
Most egy angol kezéhez értél,
De biztos ugyanezt teszed egy némettel
Hamarosan, ha át akarnál kelni
A köztünk szunnyadozó zöld mezőn.
Azt hiszem, elvigyorodsz magadban
Látván jó szemeket, erős lábakat, büszke
Atlétákat, akiknek kevesebb a túlélés-esélyük,
Mint neked, mert az öldöklés szeszélyétől függnek,
Ahogy a föld gyomrában fekszenek hason
A tépett francia mezőkön.
Mit látsz, patkány, a szemünkben,
Ahogy az égből sikoltva lesújt
Lánggal a bomba?
Milyen remegést – milyen rémült szíveket?
Ereinkben gyökerező pipacsok
Hullnak és hullanak újra,
De amit a fülem mögé tűztem, az még nem –
Csak kicsit fehér lett a portól.

Isaac Rosenberg *(1890–1918) zsidó származású festőművész és költő. A Slade Schoolban tanult, 1916 közepétől harcolt a francia fronton. Újabban Jean Moorcroft Wilson 2008-ban kiadott életrajza irányította rá a kritikusok figyelmét.*

CLIVE WILMER

Gaudier-Brzeska a lövészárokban

Pompás nap van: az ég tisztára mosva,
Frissebb a szél, sok víg pacsirta szól...
Nem hallok semmit, ami kórusuk megzavarná,
Bár az ágyúk vad dörgése nem csitul.

És éjjel az erdőben mennyi csalogány
Dalol! Nekünk szól az ének-üzenet:
Szentségtörően ostobák vagyunk.
Mély megvetésüknek kijár a tisztelet.

Gömöri György fordításai

Clive Wilmer *(1945–) költő, a modern magyar líra egyik legsikeresebb fordítója. A cambridge-i egyetemen tanít angol irodalmat. Versét* New and Collected Poems *(Carcanet, 2012) c. gyűjteményéből vettük át. A vers hőse, Henri Gaudier-Brzeska (1891–1915) francia szobrász, a háború előtt Londonban élt, szoros kapcsolatban volt Ezra Pound vorticista mozgalmával.*

POMOGÁTS BÉLA

ERDÉLYI KRÓNIKÁS

Wass Albert munkásságáról

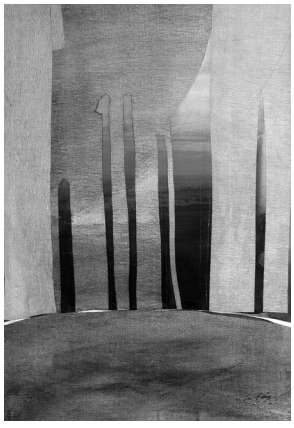

Az író, akit különben mindmáig a román nép ellenségének tartanak, főként Romániában, nem tagadható rokonszenvvel mutatja be a falusi románokat, és még azoknak a fiataloknak a keserűségét is némi empátiával ítéli meg, akik csalódottan reagálnak a várható eseményekre.

A közel két évtizede Amerikában elhunyt Wass Albert az erdélyi irodalomnak mondhatni rendhagyó egyénisége volt. Tekintélyes írói életművet hagyott hátra, ennek nagy része az emigrációban született, munkásságának igazi értékei azonban, legalábbis megítélésem szerint, még 1945 előtt, erdélyi szülőföldjén láttak napvilágot. Jóllehet néhány jelentékeny művét már az önként vállalt (egyszersmind kényszerű) száműzetésben hozta létre. Rendhagyó jelenség volt, mert „helikonista" társaihoz képest kevésbé kötelezte el magát a „transzszilván" eszmeiség nemzeteket egyesítést kívánó, a magyar, a román és a német nemzeti közösség erdélyi egyesítését hirdető ideáljának, mindvégig kitartva a „magyar Erdély" stratégiája mellett. Ugyanakkor arisztokrata társaihoz képest jobban vonzódott ahhoz a népi (paraszti) érdekeket előtérbe helyező stratégiához, amelyet az erdélyi magyar irodalom plebejus gondolatiságot megfogalmazó képviselői (így Kós Károly, Tamási Áron, Nyírő József) hirdettek meg.

A czegei Wass család Erdély régi famíliái közé tartozott, az erdélyi magyar közéletben és közigazgatásban folyamatosan vállalt tisztségek következtében 1744-ben Mária Teréziától kapott grófi rangot. Az író apja, Wass Endre a mezőségi Vasasszentgotthárdon volt egy nem túl terjedelmes birtoknak és egy régi kastélynak a birtokosa. (Általában az erdélyi arisztokratáknak, legalábbis a dunántúli, az alföldi és bácskai uradalmakhoz képest, jóval kisebbek voltak a birtokaik.) A második világháborúban huszártisztként szolgált, harctéri helytállásáért Arany Vitézségi Érmet kapott. A családi birtok Erdély egy részének 1940-es vissza-

csatolása után a határ északi oldalára, vagyis a magyar állam területére esett. Az ifjú Wass Albert életét a kisebbségi körülmények között eltelt gyermekkor, a családi hagyományok és az erdélyi magyarság széles köreiben, természetesen az arisztokraták köreiben is hangsúlyosan ható „revíziós" vágyak alakították.

Pályakezdés – háborús évek

■ Az író 1908. január 8-án Válaszúton született, a kolozsvári Református Kollégiumban végezte középiskolai tanulmányait, majd a debreceni gazdasági akadémián szerzett oklevelet, német és francia főiskolákon erdészetet tanult, ezután vasasszentgotthárdi családi birtokán gazdálkodott. Írói pályáját versekkel kezdte, 1927-ben *Virágteremtés,* 1928-ban *Fenyő a hegytetőn* címmel jelent meg verseskötete. A későbbiekben 1941-ben *Láthatatlan lobogó* és *Százéves dal az ismeretlen bujdosóról* címmel adott közre verseskötet. Összegyűjtött versei *A bujdosó imája* címmel 1998-ban Budapesten láttak napvilágot, itt olvasható az *Üzenet haza* című – a nyugati magyar világ irodalmi estjein, társasági összejövetelein számtalan alkalommal felhangzó költemény, ez valójában a költő irodalmi „végrendeleteként" olvasható: „És üzenem mindenkinek, / testvérnek, rokonnak, idegennek, / gonosznak, jónak, hűségesnek és alávalónak, / annak, akit a fájás űz és annak, / kinek kezéhez vércseppek tapadnak: / vigyázzatok és imádkozzatok! / Valahol fönt a magos ég alatt / mozdulnak már lassan a csillagok / s a víz szalad és csak a kő marad, / a kő marad." Korán csatlakozott a helikoni íróközösséghez, 1940-ben Budapesten Baumgarten-díjat kapott, írói sikereit regényeivel és elbeszéléseivel érte el. Mint fiatal író, az Erdélyi Fiatalok közösségében keresett társakat, a közösség erős közéleti érdeklődése, nemzeti felelősségtudata és szociális elkötelezettsége őrá is hatott. Meggyőződése szerint a birtokos rétegnek, az úgynevezett „történelmi osztály" leszármazottainak az erdélyi magyar nép oldalán kellett szerepet vállalniuk.

A fiatalkori versek után 1932-ben jelentkezett az irodalomban *A temető megindul* című játékával, amely „ötven erdélyi gyermek" karácsonyi kórusát állította színpadra. Első regénye, a *Farkasverem* (1934) általános sikert aratott, ebben a munkájában a Mezőségen élő magyar földbirtokosok életének radikális megváltozásával vetett számot: a román foglalás megfosztotta őket hivatali tisztségeiktől és társadalmi rangjuktól, elkobozta birtokaik nagy részét, és azok, akik nem voltak képesek új feladatokat (és identitást) találni a kulturális életben, mint Bánffy Miklós, Kemény János és mások, életunt, nemegyszer megzavarodott emberekké váltak. Schöpflin Aladár annak idején (a *Nyugat* 1935-ös évfolyamában) igen hitelesen jellemezte a regény sötét atmoszféráját: „Wass Albert témája a mezőségi régi főúri családok élete. Az író olyan realisztikus vonásokkal ábrázolja ezt a különleges életformát, hogy szinte kulcsregényre kell gondolni. Nyomasztóbb és lehangolóbb valamit alig olvastam hosszú idők óta, mint ez a regény. Egy társadalmi osztály pusztulását ábrázolja, nem a külső körülmények kényszere alatt, hanem belülről, belső energiáinak kihalása miatt. Ez az osztály, amelyet az író nyilván átéléséből ismer, önként, önmagától, csaknem tudatosan megy a végső romlásba. Egykori politikai hatalmának elvesztése, anyagi lehetőségeinek kénytelen megcsonkulása, a történelmi okokból eredő többi változás csak másod-harmadsorban oka ennek a romlásnak, elsősorban az egyes emberek minőségi leromlottsága, életenergiáik bénulása rothaszt el mindent."

Az induló író jól látta saját társadalmi osztályának hanyatlását és szerepvesztését, ezért vállalt feladatot az erdélyi magyar irodalmi, politikai és szociális mozgalmakban. *Csaba* (1940) című regénye ennek a szerepvállalásnak a jegyében született, Wass Albert ebben a művében a trianoni változások után felnövekvő új erdélyi nemzedék feladatait kívánta megjelölni, és ennek során nem rettent vissza a fegyveres el-

lenállás lehetőségének különben veszedelmes és terméketlen gondolatától sem. Jól tudta, hogy a kisebbségi sors, amely a harmincas években az erősen jobboldali irányt választó román politika következtében mindennapi jogfosztást és megaláztatást jelent a kisebbségi közösség számára, történelmi veszedelmeket hoz magával, következésképp ellenállásra szerette volna az ifjú nemzedéket mozgósítani. „Magyar testvérem – zárta le regényét –, Erdély szomorú földjén! A Te számodra készült ez az írás. Nem regénynek akartam, hitnek, reménynek, nagy, szent bizonyságtételnek akartam."

Wass Albert írói indulásának az árnyalt és költői természetleírás volt az egyik legnagyobb művészi erénye, ezt később a biztos lélekrajz és az atmoszférateremtés művészete egészítette ki. *A titokzatos őzbak* (1941) című novelláskötete a múltból itt maradt erdélyi emberek jellegzetes arcvonásait rajzolta meg, a vidéki élet hangulatát idézte fel, egyszersmind teret adott a személyesebb emlékezésnek és vallomásnak. Ezekben az elbeszélésekben mindig jelen van a mezőségi táj, a természet élménye és vigasza, és jelen van a történelmi emlékezés, egy messzire sodródott emberi világ és értékrend nosztalgikus képe. Ennek a személyes nosztalgiának is epikai szerepe, mondhatnám, stílusformáló jelentősége van. Valójában a regényeknek ez a két epikai eleme jelenti Wass Albert elbeszélő művészetének igazi értékeit. A novellák többsége néhány művészi vonással megrajzolt pillanatkép: egy régi karácsonyról, az első vadászat élményéről, emlékek egy régi udvarházról, egy magányos séta nosztalgikus érzései a Kolozsvár fölötti hegytetőn. Kádár Erzsébet (a *Nyugat* kitűnő novellistája és irodalomkritikusa a folyóirat 1941-es évfolyamában megjelent ismertetésében) a követezőképp jellemezte az elbeszéléseket: „Megismerünk néhány embert, kiket körülvesz, visszatükröz, teljessé tesz a táj, a ház, a szoba, melyben élnek, s a tárgyak, az olyan hétköznapi tárgyak, mint egy tükörfényesre kopott sétabot vagy zergetollas, gyűrött kalap, a gyakran visszatérő kis ceremóniák, mint egy szalonnavásárlás vagy mindennapi esti kocsizás a tó körül a színehagyott homokfutóval. Wass Albert írásaira egy alkonyati szoba csendje borul: sötétedik, az emberek félretolják munkájukat, körvonalaikat felisszák a bútorok dagadó foltjai, mégis érezzük az emberek gondolatait, s mintha az óra ketyegésében a szívverésüket hallanók."

Az erdélyi író bizonyára legnagyobb és talán legművészibb írói vállalkozása a *Mire a fák megnőnek* (1940) és *A kastély árnyékában* (1943) című kétkötetes családregény volt. Az erdélyi magyar irodalom – Bánffy Miklós, Kós Károly, Nyírő József, Makkai Sándor és mások művei révén is – mindig gondos figyelemmel tárta fel Erdély múltját, ez a hagyományos írói igény jelent meg Wass Albert családregényében is. A két kötetben egy mezőségi magyar mágnáscsalád életét beszéli el a negyvennyolcas szabadságharc bukásától a századfordulóig. A Varjassy család története ad alkalmat az erdélyi magyarság történetének elbeszélésére. Az író, hasonlóan Bánffy Miklós *Erdélyi történet* című trilógiájához és Nyírő József *Néma küzdelem* című regényéhez, arról ad képet, hogy az 1918-as összeomlás nem a véletlen műve volt, hiszen a kiegyezés utáni korszak erdélyi politikája homokra épült, az erdélyi magyar társadalom végzetes meggyengülése ekkor következett be. Megfontolt nemzeti stratégiával és határozott telepítési politikával magyar oldalon nem lehetett találkozni. Talán egyedül Bethlen István, a későbbi budapesti miniszterelnök igen korán, 1907-ben Marosvásárhelyen közreadott *A Mezőség és az erdélyi magyarság* című röpiratában hívta fel a figyelmet arra, hogy az erdélyi föld fokozatosan csúszik ki a magyar birtokosok lába alól. Ebben az időben román bankok vásárolták fel a magyar birtokokat, a székely „népfelesleg" kivándorlásra kényszerült, a nagyromán irredenta törekvéseket pedig csupán a minden hatékonyságot nélkülöző látszatintézkedések próbálták megfékezni. Wass Albert regénye (a 20. század családregényeihez hasonlóan) azt a három nemzedék élettörténete során bekövetkezett hanyatlást méri fel,

amely a szigorú erkölcsök fegyelmében élő nagyszülők és a felelőtlen unokák néhány évtizedes családtörténete során bekövetkezett. Ezt a történetet zárta volna le a minden bizonnyal az első világháborús időkig ívelő korszak bemutatásával a tervezett harmadik kötet, ennek létrehozását akadályozta meg az az összeomlás, amely az író személyes sorsában is drámai fordulatot hozott.

A történelmi regény kritikusai annak idején rámutattak arra, hogy a cselekmény során felvonultatott figurákat, főként a nemzeti érdekekkel szemben közömböseket vagy ellenségeseket, többnyire elnagyolt módon ábrázolta az író, mások viszont a történet olvasmányosságát méltatták. Így Makay Gusztáv (a *Magyar Csillag* című folyóirat 1944-es évfolyamában közölt írásában), aki a következőkben látta a regény érdemeit: „Wass Albertben a nemzetpolitikai bírálót kitűnő írói képességek egyensúlyozzák. A *Mire a fák megnőnek* nyugodt epikája után most új vonásokkal gazdagszik írói arcképe, a regény a szatíra és gúny húrjain játszik. A szerző tele van a mondanivaló hevével, felháborodással, aggodalommal; de epikai fölényét mindig megőrzi az alakításban." Azt mindenképpen elmondhatjuk, hogy Wass Albert történelmi regénye igen alaposan mutatja be a történelmi folyamatokat, és rávilágít az erdélyi magyar vezető rétegek politikai mulasztásaira és erkölcsi felelősségére.

Az erdélyi provizórium idején

■ Az iméntiek során ismertetett művek, legalábbis megjelenésük időpontját tekintve, annak a néhány esztendős (mondjuk így) „provizóriumnak" az eredményei voltak, midőn Észak-Erdély és a Székelyföld magyarsága az országrész visszacsatolásának lélekemelő élményeit élte át. Az erdélyi magyar irodalom életében mindig történelmi események hoztak új fordulatot, ezek az események mindig radikálisan átalakították az irodalmi élet feltételeit, és új távlatokat nyitottak az alkotómunka előtt. Így történt ez 1918-ban, midőn az erdélyi magyarság szinte egyik napról másikra a nemzeti kisebbség nemkívánatos helyzetében találta magát, és így történt 1940 késő nyarán, midőn Erdély egy része visszatért a magyar állam közösségébe, és a méltatlan kisebbségi helyzetet néhány nap leforgása alatt felszámolta a történelem. Azt már 1938-ban, a csehszlovák rendszer válsága és 1939-ben a csehszlovák állam felbomlása után tudni lehetett, hogy az első világháború után létrehozott területi rendezéseket súlyos történelmi válság követi. A Szovjetunió már 1940 nyarán visszaszerezte a román haderő által korábban megszállt és a nagyromán államhoz csatolt Besszarábiát, számítani lehetett arra, hogy előbb-utóbb magyar–román vonatkozásban is a trianoni békerendszer revíziójának kell következnie. Ez a revízió hosszadalmas (és ezúttal nem ismertethető) tárgyalások és e tárgyalások kudarca után 1940 augusztusában–szeptemberében következett el, midőn a bécsi Belvedere palotában (Metternich kancellár egykori lakóhelyén) a német és az olasz külügyminiszter, egyébként a bukaresti kormány kérésére, döntőbírósági határozatot hozott, és Észak-Erdély területét (amelynek lakossága akkor többségében magyar volt) visszajuttatta Magyarországnak.

Külön téma lehetne, hogy a magyar (az erdélyi és az anyaországbeli magyar) irodalom miképpen készült erre a történelmi jóvátételre, és miként fogadta a valóban történelmi (és igen rövid életűnek bizonyult) döntőbírósági ítéletet. Csupán röviden hivatkozom arra, hogy a magyar irodalom valamennyi műhelye, így a Babits Mihály és Illyés Gyula által szerkesztett *Nyugat,* a Móricz Zsigmond szerkesztésében megjelenő *Kelet Népe*, a Herczeg Ferenc által irányított *Új Idők* és természetesen az erdélyi irodalmi műhelyek, így a Kós Károly gondozásában megjelenő *Erdélyi Helikon* és a Reményik Sándor-féle *Pásztortűz* részletesen foglalkoztak a történelmi változásokkal, sőt az *Erdélyi Helikon* két számát: a novemberit és a decemberit is a visszatérés

örömének és tapasztalatainak szentelte. A magyar irodalom legjobb szellemei, így a költők közül Babits Mihály, Sík Sándor, Mécs László, Gulyás Pál, Szabó Lőrinc, illetve az erdélyi Áprily Lajos, Reményik Sándor, Tompa László, Kiss Jenő, Jékely Zoltán, Szabédi László és mások, az elbeszélők közül Kós Károly, Tamási Áron, Cs. Szabó László, Kemény János és természetesen Wass Albert köszöntötték a változásokat, az irodalmi publicisztika körében pedig Móricz Zsigmond, Herczeg Ferenc, Márai Sándor, Benedek Marcell, Németh László, Kodolányi János, Szabó Zoltán, Keresztury Dezső, Tamási Áron, Nyírő József és még sokan adtak hangot örömüknek és várakozásuknak. El lehet mondani, hogy a magyar közélet, a magyar irodalom korábban alig tapasztalt szellemi egységben, amely a *Nyugat* táborára, a népi irodalomra és a konzervatív körökre egyaránt kiterjedt, üdvözölte a régóta várt változásokat.

Wass Albertnek egy kötetre való irodalmi riportja tanúskodik minderről: az 1940-ben Budapesten (a Révai Kiadónál) megjelent és néhány részletében már az *Erdélyi Helikon* 1940. decemberi számából ismerős *Jönnek!* című beszámoló ilyen módon egy igen gazdag és izgalmas irodalmi reflexió eredménye, és Cs. Szabó László *Erdélyben* című tudósítása mellett bizonyára az erdélyi változások történelmi és lelki eseményeit rögzítő irodalom igen figyelemre méltó műve volt. Valójában ez a két kis könyv: Wass Alberté és Cs. Szabó Lászlóé emelkedett ki a riportoknak és riportkönyveknek abból a sorából, amely megörökítette 1940 szeptemberének sorsfordító tapasztalatait. Mindkettő „irodalmi riport", vagyis nemcsak az események menetét örökíti meg, hanem a történelmi napok lelki és erkölcsi, mondhatnám: emberi körülményeit és következményeit is.

Az erdélyi riportkönyv, talán így mondanám, „prózapoétikai" tekintetben is figyelemre méltó alkotás. Egymást követik lapjain a publicista retorikai eszközeivel bemutatott események, az elbeszélő narratív módszerével ábrázolt jelenetek, a nagy emberismeretre valló alakrajzok, a szatírák tükrében bemutatott epizódok és az egyszer ódai magasságokba emelkedő, máskor elégikus színezett kapó lírai vallomások. Minden „prózapoétika" változatra több példa is mondható. Így a könyv első és utolsó lapjain inkább a retorikai ihlet hagyott nyomot. „Az utolsó évben – olvasom nyomban az előadás kezdetén –, hogy a maga teljes egészében ráeszméltünk erre a csökönyös várakozásra, már valóban nem is akartunk egyebet tenni, csak várni. Hétköznapi kálváriánk: küzdelem az egyenlő jogért, hajsza az igazság után, ácsorgás összeharapott fogakkal könyörtelen hivatalokban, a házkutatások úgy peregtek le kifeszített közönyünkön ebben az évben, mint vastagbőrű vadkanról a serét. Már nem törődtünk semmivel. Vártunk valamit. S ez a valami a levegőben volt, úgy hevert fölöttünk, mint tikkadt mezők fölött a záport hozó felleg."

Hasonlóképpen az ünnepi retorikát, mi több, a kálvinista istentisztelet szakrális előadásmódját használja a kis kötet zárófejezetében: „Szeresd a Te népedet, nemzetedet, jobban, mint önmagadat, s rajta kívül más isteneid ne legyenek. Tiszteld otthonodat s a földet, melyen élsz, hogy maradékaid is hosszú életet élhessenek rajta! Ha ezt megtartod, Szenvedések Népe. Áldjon meg Téged az ÚR, és őrizzen meg Téged. Világosítsa meg az ÚR az ő orcáját terajtad, és könyörüljön rajtad. Fordítsa az ÚR az ő orcáját tefeléd, és adjon tenéked békességet, minden időkben, úgy legyen. Mert mondom Néked, a történelem kereke gyakorta fordul, és néha jót fordul és néha rosszat. Az marad meg rajta csupán, ki igazsággal jár s keményen markol."

A történelmi beszámoló nagy része az elbeszélések, illetve az irodalmi igényű naplók narrációját követi. Az író ilyen módon számol be a történelmi változás gyorsan kibontakozó folyamatának eseményeiről. Először még csak kósza hírek érkeznek arról, hogy a romániai Turnu Severinben (Szörényvár) magyar–román tárgyalások kezdődtek, és a bukaresti kormány, hasonlóan azokhoz az engedményekhez, amelyeket a Szovjetunió javára kényszerült tenni, illetve ahhoz a területi revízióhoz, amely-

ben a bolgár kormánnyal állapodott meg, Magyarországnak is kénytelen lesz átengedni területeket. Ezt követően lázas izgalomban él az író családja és környezete, a Vasasszentgotthárdon élő falusi közösség, amely túlnyomó részben románokból áll. (1941-ben, tehát a visszacsatolás idején a községnek 1029 lakója volt, ebből 877 román, 141 magyar, 1992-ben összesen 396 lakóból 387 román, 7 magyar – ezek szerint az összlakosság száma a korábbinak majdnem egyharmadára esett vissza.) A magyarok reménykedő örömmel, a románok némi szorongással néztek a várható események elé; Wass Albert mindazonáltal arra is utal, hogy a román paraszti lakosságot alig rendítik meg a revízióról érkező hírek, inkább csak azok a román tisztviselők idegeskednek, akiket a bukaresti hatalom küldött Erdélybe.

Az író, akit különben mindmáig a román nép ellenségének tartanak, főként Romániában, nem tagadható rokonszenvvel mutatja be a falusi románokat, és még azoknak a fiataloknak a keserűségét is némi empátiával ítéli meg, akik csalódottan reagálnak a várható eseményekre. „Délután – olvasom – leballagtam a rétekhez, ahol már reggel elkezdtük volt a sarjúkaszálást. A falu illedelmesen viselkedett, mint vizsga előtt a gyermek. A románok is megemelték tisztességtudóan a kalapjukat, ahogy mellettük elmentem. Csak éppen a fiatalok nem köszöntek, de azoktól nem is vehettem rossznéven: megértettem őket nagyon is. Itt nőttek föl, Romániában, s az iskolában egyre csak Stefan cel marét és Mihály viteazut hallották emlegetni. Meg aztán, hogy Erdély nem is volt soha a magyaroké, csak éppen tévedésből egy kevés ideig, s hogy magyarok nincsenek is itten, s ha mégis lennének néhányan, hát nem is magyarok azok, csak elmagyarosodott románok, kik megtagadták a dicső ősi eredetet. Így aztán nem is csudálkoztam azon, hogy nem köszöntek nekem."

Az írói rokonszenv az egyszerű falusi emberek ábrázolása során nyilvánul meg igazán. Wass Albert maga is tudja, hogy a szegénység számára nem az államhatalom színei jelentik a legfontosabbat, hanem a biztonságos megélhetés. A beszámoló rokonszenves román szereplője, az öreg Jószup bácsi a következőkben körvonalazza azt, hogy az ő számára mit is jelent a hatalomváltozás: „Aki jön, az jön s itt lesz. Urak dolga. Tőlem jöhet, aki akar. Tudom, hogy sem a kaszámat, sem a gereblyémet nem veszi ki a kezemből, hogy helyettem kaszáljon és gereblyéljen. Ezentúl is csak mi fogjuk a málét kapálni, s a réteket kaszálni, ezentúl is fogunk adót fizetni, s aki akar, pálinkát iszik, fehérnép után jár… aki nem akar, nem teszi. Nekünk igazán mindegy lehet. Az uraink pedig már éppen eleget loptak."

Hasonló empátia érvényesül annak az idős román parasztasszonynak az ábrázolásában, aki rémhírektől zaklatva fordul a magyar grófhoz megnyugtató szavakért. „Néztem a szegény asszonyt – olvasom Wass Albert beszámolóját –, aki olyan keservesen sírt a maga kis kunyhója iránti aggodalomból, hogy azt hiszem, egész Nagyromániáért nem sírt olyan mély és igaz fájdalommal senki. Néztem, s azon gondolkoztam egy pillanatig, hogy mit mondjak ennek az asszonynak? Szerettem volna elkapni a gazembert, aki ezzel a gyalázatos híreszteléssel falunk békéjét és csendjét felkavarta. […] Fertelmes és undorító merénylet volt ez a békesség s az egyetértés ellen, nem is születhetett meg, csak olyan ember fejében, aki nadrágot hordott és várost viselt a fejbőre alatt."

Igaz, az író megértő gesztusa nem minden román iránt tapasztalható, a község és a megye urait, akik különben általában a regáti területekről kerültek Erdélybe, ahol nemegyszer közönséges „gyarmatosítókként" viselkedtek, mindig éles iróniával, néhol szatirikus indulatokkal mutatja be. Így a falusi csendőrőrmestert és jegyzőt, akik persze a hivatali hierarchia legalsó szintjén helyezkednek el, következésképp némi megértő részvét nekik is jár. Annál kíméletlenebb szatírát rajzol a beszámoló a megyeszékhelyen regnáló tisztviselőkről, a prefektúra és a sziguranca (a politikai rendőrség) képviselőiről. Wass Albert két, szatirikus módon előadott történetet is elme-

sél: az egyik arról szól, hogy egy budapesti meghívásra, amely az esedékes könyvnapi ünnepségekre szólt, milyen durván tagadták meg tőle az útlevelet. A másik pedig arról, hogy a háborús helyzetre tekintettel elkobzott vadászpuskáit milyen anekdotába illő módon sikerült visszaszereznie a dési megyeházán. Az elbeszélés ezeknek az epizódoknak az előadásában egyértelműen szatirikus jellegű, s ez a szatirikus ábrázolás érvényesül a román prefektúra nagyképű, lusta és harácsoló hivatalnokainak a bemutatásában, majd a dési megyeháza „rókaképű ezredesének" ábrázolásában, aki némi baksis (azaz egy régi puska) ellenében hajlandó visszaadatni az elkobzott fegyvereket, majd a következő kéréssel fordul a magyar földbirtokoshoz: „Adja úri becsületszavát, hogy nem fog lőni a bevonuló magyar csapatokra."

A narráció kritikai jellege akkor erősödik fel igazán, midőn az író az átadandó területekről a nagyhatalmi döntés következtében kivonuló román katonaság zavaros viselkedését mutatja be. A rendezetlenül áttelepülő csapatok nem kapnak rendes ellátást, a katonák lopnak és rabolnak, az író teheneit és lovait is elhajtják, és olyan zűrzavart teremtenek, hogy még a falusi románok is megvetéssel figyelik a kiürítés eseményeit: „Ott álltak az út szélén, s nézték az elvonuló katonákat. Aztán az egyik sem szólt rá semmit. Álltak csendesen és szürkén az út mellett, míg elment minden katona és minden társzekér, még azután is álltak ott egy kicsit, s néztek utánuk. Aztán amelyik előbb szólt, újra mondta: – Bizony, a mi testvéreink! Jó testvérek. Sóhajtgattak, vakarták a fejüket, s csöndesen szétoszoltak, ki-ki a maga otthonába."

A felszabadulás nem hozott gondok és szorongások nélküli örömöt, mégis hatalmas személyes és közösségi élménnyel és örömmel szolgált, hiszen az erdélyi magyarság, így Wass Albert is úgy gondolta, hogy az elérkezett szabadság minden sérelemért és üldöztetésért jóvátételt fog adni, mindenért, amit az erdélyi magyarságnak két évtized során el kellett szenvednie. A *Jönnek!,* ahogy Cs. Szabó László erdélyi útirajza, Tamási Áron publicisztikája, Reményik Sándor versei is, mindenekelőtt a végre-valahára beköszöntő szabadság lelkesült örömét fejezte ki, és csak néhány hónappal később érkezett el az az idő, midőn már a „hazatérés" következményeivel, az Erdélyben berendezkedő budapesti politika tévedéseivel, a törtetők haszonszerzésével és magának a revíziónak a mindinkább bizonytalanná váló jövőjével is számot kellett vetni. Végül azután a háborús „kiugrás" dolgában teljesen bizonytalanná váló és késlekedő magyar kormányzati politika és a bekövetkezett nyilas hatalomátvétel teljes mértékben meghiúsította azokat a magyar reményeket, miszerint az 1940-ben visszaszerzett területnek legalább egy része megtartható. A közösségi csalódás kifejezésére is sor került, például Reményik Sándor, Jékely Zoltán és Szabédi László költészetében, Jékely *A házsongárdi föld* című kisregényében, amely éles kritikát fogalmazott meg az anyaországból érkező politikai szerencselovagok viselkedésével szemben, vagy az Erdélyi Helikon íróinak 1942. augusztus 14-től 16-ig rendezett találkozóján elfogadott nyilatkozatban, amely igen éles szavakkal ítélte el az Erdélyben folytatott magyar kormánypolitikát. Ez ugyanis a marosvécsi kastélyban gyülekező írók véleménye szerint: „Vak és süket szolgákká neveli az állam polgárait. Kiöli az egyes ember kötelező felelősségtudatát a kisebb és nagyobb közösségekkel szemben. De kiöli a közösségek felelősségtudatát az egyénnel szemben is. Pedig ez a kölcsönös felelősségtudat a nemzeti társadalomnak pótolhatatlan megtartó ereje, mely nélkül kritikus időkben erőtlenül hull szét a társadalom."

Az imént idézett nyilatkozat alatt olvasható Wass Albert neve is. Valójában, nem egy írása tanúsíthatja, ő sem volt igazán elégedett mindazzal, amit a „hazatérést" követően a budapesti kormánypolitikában és különösen az erdélyi magyarsággal kapcsolatos politikában tapasztalnia kellett. (Magyarországi részről hasonló elégedetlenséggel találkozunk Németh László *Kisebbségből kisebbségbe* című, 1940 végén Kolozsváron tartott előadásában. Németh itt a következőket jelentette ki: „Kisebbségi

sorsukból kiguvadva, nincs joguk vidám többségnek érezni magukat, hanem azonnal egy másik kisebbségi sorsba kell beállniuk, amelynek a természetét egyesek talán szimatolják már, de tapasztalatuk róla még nemigen van.”)

Azon az írói ankéton, amelyet a *Nyugat* 1940-es évfolyamának végén és 1941-es évfolyamának elején Illyés Gyula *Egységes magyarság* címmel rendezett, és amelyen az akkori idők számos magyarországi irodalmi kiválósága (Babits Mihály, Keresztury Dezső, Schöpflin Aladár és mások) mellett több erdélyi író (Reményik Sándor, Tompa László, Szentimrei Jenő, Molter Károly, Tabéry Géza, Szemlér Ferenc) is véleményt nyilvánított, Wass Albert is szerepet vállalt. Nyilatkozatában (irodalmunk nagy hagyományait, így Adyt, Babitsot vagy akár József Attilát és Illyés Gyulát követve) az „emberség” és a „magyarság” eszményeinek lényegi egysége mellett tett hitet. „Számomra – jelentette ki – magyarságom ezt jelenti: mint ember tartozom vérség és lelki alkat szerint egy családhoz, s ezt a családot szeretem erényeivel és bűneivel együtt, s javáért munkálkodni életem értelme ezen a földön. Tehát ember vagyok s ezáltal magyar. Mennél jobban sikerül embernek lennem. Annál igazabb, tisztább és termékenyebb lesz a magyarságom is. […] Emberségem az, mely a magyarsághoz mint családomhoz való viszonyomat szabályozza. De szabályozza egyúttal magyarságom viszonyát a többi népek irányában is, ha nem is mentesen az önzéstől, de mindig törekedve az igazságra. Magyarságom a gyökér, mely hozzáköt földhöz s nemzethez. Emberségem a korona, mely a fa törzsét egyenesen nőni tanítja, s mindig fölfele.” Tudom, a szülőföldvesztés és a száműzetés keserűségében Wass Albert nem mindig képviselte az itt megfogalmazott elveket, legjobb művei (és ezek között, mint *A funtineli boszorkány* című regény mutatja, vannak az emigrációban írott művek is), mindazonáltal követték ennek a fiatalon megfogalmazott humanista etikának a törvényeit.

Száműzetésben

■ Az író valójában *Jönnek!* című könyve miatt került a szülőföldjén 1944 végén ismét berendezkedő román hatalom „feketelistájára”. 1944 karácsonyára a budapesti Nemzeti Színház tervbe vette *Tavaszi szél* című színpadi játékának bemutatását, ez természetesen az akkor már zajló ostrom következtében elmaradt. Wass Albert a magyar hadsereg alakulataival menekült Nyugat felé, Bukarestben rövidesen „népbírósági” eljárást kezdeményeztek ellene, és távollétében halálra ítélték, azzal a váddal, hogy szerepe volt több olyan ember kivégeztetésében, akik titokban diverziós céllal lépték át a bécsi határt. A vád valószínűleg hamis volt, miként azt Kincses Előd (aki a család nevében vagy másfél évtizede perújrafelvételt kezdeményezett a bukaresti bíróság előtt) megállapította, a magyar katonaság áldozatává vált embereket szökés közben lőtték le, ebben „felbújtóként” az írónak nem lehetett szerepe. Különben így ítélte meg ezt az amerikai bíróság is, amely elutasította a román hatóságok által benyújtott kiadatási kérelmeket. Az akkori vádak alól azonban az írót, jóllehet családja és több erdélyi magyar értelmiségi ezt kezdeményezte, azóta sem mentesítették. Hogy az író nem kockáztatta a hazatérést, az egyáltalán nem volt meglepő vagy kivételes, a háborús éveket Budapesten töltő Tamási Áron is hosszú évekig távol maradt szülőföldjétől attól tartva, hogy Romániában eljárást indítanak ellene. Wass Albert ezek után hosszú éveken át nyugat-németországi menekülttáborok lakója volt, majd Hamburgban lett éjjeliőr, 1952-ben sikerült az Egyesült Államokban letelepednie. Családja akkor jóformán szétesett, feleségétől elvált, öt fia közül csak négy követte (egyikükből később az amerikai hadsereg tábornoka lett). Hosszú időn át a floridai állami egyetemen tanította az európai irodalmak, illetve az európai nemzetek történetét.

Erdélyi író maradt az emigrációban is. *Ember az országút szélén* (1950) című regényében, amely még Münchenben látott napvilágot, a háborús erdélyi menekültek keserves kálváriáját mutatta be, ebben a könyvében mondott keserű kritikát a két világháború közötti magyar politikáról és társadalomról. Hőse, a menekülttáborban élő egykori erdész a következőket jelenti ki: „Nem akarom szidni azt a rendszert, ami a honvédcsapatok mögött Magyarországról átjött hozzánk és lehetővé tette, hogy mindez így történhessék. […] Meghalt az a rendszer. És aki meghalt, arról jobb semmit se szólni. De egyet meg kell mondjak: ez a rendszer az úri osztály csődje volt. A második csődje. Mert az első csőd már huszonkét évvel ezelőtt bekövetkezett, csakhogy abból még lábra állt valahogy. Lábra állt és nem tanult semmit. Beteg volt és nem gyógyította magát. Beteg volt az egész úri rend, azért volt olyan mértéktelenül mohó és minden eszközzel élni akaró, mint a tüdőbajos ember, aki érzi magáról, hogy napjai számlálva vannak. Ilyen volt ez a mi úri középosztályunk is. A végét járta és nem volt bátorsága szembenézni az időkkel és önmagával. Nem volt bátorsága megvizsgálni maga alatt az etikai alapot és ennek a vizsgálatnak az alapján levonni a következtetéseket. Nem volt bátorsága új ösvényt taposni és ezért maradt a régin, amely egyre beljebb vezetett a mocsárba, amíg a végén a nemzettel együtt elsüllyedt benne. Most süllyedt el, most. A nemzet, az kikapaszkodik még, azt én nem féltem. De az úri osztály, a maga régi formájában, soha."

A száműzetésbe vonult író igen tekintélyes életművet hozott létre, ezek között több figyelemre méltó alkotás is akad, így az 1947-ben Münchenben (még a menekülttáborban) készült *Rézkígyó* című regény, az *Erdők könyve* (1947) című elbeszéléskötet, *A láthatatlan lobogó* (1947) című verseskötet, az *Adjátok vissza a hegyeimet* (1948), a *Tizenhárom almafa* (1951), az *Átoksori kísértetek* (1964), az *Elvásik a veres csillag* (1965) című regények, a *Kard és kasza* (1974) című történelmi regény és talán mindenekelőtt *A funtineli boszorkány* (1959) című romantikus regény, amely amellett, hogy nosztalgikus érzéssel idézi fel az erdélyi természetet és az ott élő embereket, igen rokonszenves képet rajzol egy román leányról, akinek „hatalma" van a természeti jelenségek és az erdei állatok felett – ez is cáfolja azt a hiedelmet, miszerint az író ellenségként állott volna szemben a román néppel.

Az igen nagy terjedelmű és rendkívül változatos emigrációs termés regényeket, elbeszéléskötetet, verseskönyveket, mesegyűjteményeket és publicisztikai köteteket foglal magába. Közülük még egy nagyszabású regény viszonylag részletesebb bemutatása kívánkozik ide. A kétkötetes *Kard és kasza* (1974–1976) című történelmi regényre gondolok, amely az író családjának ezeresztendős történetét dolgozza fel. Az első rész *Krónikás írás* címmel 1050 és 1917 között mutatja be a mezőségi birtokos, később grófi rangot kapott Erőss család történetét, a második rész *Szemtanúság* címmel az első világháború kitörésétől kezdve az 1970-es évekig folytatja a családi és történelmi beszámolót. Ennek a második résznek a szereplői között lehet felismerni az író apjának és magának az írónak az alakját. A család őse az a Buzát, aki Szent Lászlótól kapott nemesi címet, a családi mondák szerint azért, mert egy támadó vad bölénnyel szemben megvédte a királyt. (A Wass család ősi címerében is egy bölényfej szerepel.) Buzát az Árpád-házi korszaknak azok közé a jellegzetes alakjai közé tartozik, akiket éppen az erdélyi magyar irodalomban olyan írók örökítettek meg, mint Kós Károly vagy Makkai Sándor. A tágas mederben hömpölygő történelmi folyam, amelynek jelentőségét az író igen sok történelmi dokumentum, levéltári anyag (például az Erdélyi Múzeum levéltárából, a Wass család irataiból, Szolnok-Doboka vármegye monográfiájából, a marosvásárhelyi Teleki Téka történelmi forrásanyagából) felhasználásával is hitelessé tette, tulajdonképpen az erdélyi magyarság és ezen belül a vezető társadalmi rétegek mulasztásait és néhány józanabb politikai szereplő kétségbeesett próbálkozásait mutatja be, választ keresve arra a drámai kérdésre,

hogy miként következhetett be az erdélyi magyar szerepvesztés, mi minden készítette elő Trianont.

Az író alighanem főművének szánta a regényt. Mintha az is erre a szándékára vallana, amit a művéhez írott előszóban kijelent, mintegy összegezve a regényben alakot öltő írói stratégiát: „Hogy mi ennek az írásnak a célja? Először is az, hogy valamiféle maradandó emlékoszlopot állítson a múltnak, mielőtt a bölények hátrahagyott csapásait a fölismerhetetlenségig szét nem tapossák a birkanyájak. Másodszor, hogy fényt vessen a történelmi sors ezer apró titkára, s ezáltal jövendő nemzedékek okulására szolgálhasson. Végül pedig, hogy az egyszerű szeretet céltalanságával elbarangolhasson még egyszer az emlékezet mindazokon a kedves, régi ösvényeken, melyek dombról dombra, nádasról nádasra és tóról tóra behálózzák ezt a szép, szomorú, különös világot, ahol tücsökzene és békazsongás kötözi meg bűvös varázslattal az emberi lelket."

Wass Albert nemcsak íróként, hanem az emigráció egyik szellemi vezetőjeként is feladatokat vállalt: megalapította az Amerikai Magyar Szépmíves Céhet, szerkesztette ennek kiadványait, illetve az *Erdélyi Magyarság* című időszakos folyóiratot. Kiadója az idők során tizenkilenc magyar és negyvenhárom angol nyelvű szépirodalmi, tudományos publicisztikai művet jelentetett meg (közöttük az író több kötetét). Folyamatosan töltött be szerepet az amerikai magyar emigráció szellemi és közéletében, igen terjedelmes publicisztikai tevékenységet folytatott, olyan szélsőjobboldali lapoknál is vállalt szerepet, amelyek különben nem felelhettek meg ifjúsága progresszív eszményeinek. Súlyos csalódást okozott számára az, hogy kérése ellenére sem állították helyre magyar állampolgárságát, annak ellenére, hogy azt már az amerikai hatóságok korábban (kivándorlása idején) megállapították, hogy nem követett el háborús bűnöket. Igen idősen és súlyos betegen 1998. február 17-én floridai otthonában öngyilkossággal vetett véget életének. A marosvécsi várkastély parkjában temették el Kemény János sírja mellett.

Örökség és befogadás

■ Wass Albert munkássága, akárcsak a nyugati magyar emigráció legtöbb jeles írástudójáé, csak igen hézagosan és mellékesen kapott szerepet az 1989 előtti korszak irodalmi emlékezetében. Csupán néhány példára hivatkozom. *A magyar irodalom története* című „akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv" Budapesten 1966-ban megjelent hatodik kötete, egy-egy felsorolásban, mindössze két alkalommal említi nevét, anélkül hogy valami bővebbet mondana róla. *A magyar irodalom története 1945–1975* című második akadémiai összefoglalás 1982-ben napvilágot látott negyedik kötete már másfél lapos összefoglalást ad róla, ez tulajdonképpen ma sem kifogásolható (csak éppen megemlítem, hogy annak idején én voltam ennek szerzője). A Kántor Lajos és Láng Gusztáv munkája nyomán 1971-ben Bukarestben megjelent *Romániai magyar irodalom 1945–1970* című kézikönyv egyetlen helyen (egy felsorolásban) említi meg az írót, a második, 1973-as kiadás viszont, nyilván cenzurális kényszer következtében, nem tesz róla említést. Azóta persze mindez radikálisan átalakult, Wass Albert írói kultusza az utóbbi évtizedek kulturális életének fontos fejleménye lett. (Őszintén szólva sajnálkozom is azon, hogy némiképp háttérbe szorította olyan erdélyi írók kultuszát, mint Tamási Áron, Makkai Sándor és Karácsony Benő.)

Mára Wass Albertnek két életműsorozata is fut (Marosvásárhelyen és a Budapest közelében található Pomázon), emellett több regénye más kiadóknál is megjelent. Pomázi kiadója, Turcsány Péter nemcsak műveinek teljességét tárta az olvasó elé (ahogy a marosvásárhelyi Mentor Kiadó vezetője. Káli Király István is), hanem szá-

mos életrajzi dokumentumkötetet és szakirodalmi művet is megjelentetett, emellett *Józan magyar szemmel* címmel 2002-ben közreadta Wass Albert publicisztikai írásainak kétkötetes gyűjteményét. Ugyancsak Turcsány Péter az író születésének századik évfordulója alkalmából 2008. január 8-án a budai Várban centenáriumi gálaestet, ugyanebben az esztendőben Pomázon számos irodalomtudós részvételével tudományos konferenciát is rendezett. (Ezen a konferencián magam a *Jönnek!* című kisregényéről tartottam előadást.) A konferencia anyaga az *és lészen csillagfordulás – örökségünk Wass Albert* című kötetben 2009-ben került az érdeklődők kezébe. Munkássága mára Erdélyben is széles körben ismertté vált, megbecsülés övezi, jóllehet írói „kálváriája" mindmáig tart, a román hatóságok marosvécsi mellszobrát is el akarták távolítani. Miként az előbb már beszámoltam erről, a vécsi kastély parkjában nyugszanak halotti porai. Néhány esztendeje magam is elhelyezhettem síremléke mellett a Magyar Írószövetség elnökségének koszorúját.

És végül: egy másik személyes mozzanat. Amikor 1995 és 2001 között a Magyar Írószövetség elnöki tisztségét töltöttem be, a szövetség Választmányának és Elnökségének jóváhagyásával levélben kerestem meg az akkor már kilencvenéves írót, és felkértem, hogy vállaljon tiszteleti tagságot a szövetségben. Meleg hangú személyes levélben válaszolt, örömmel fogadva el a különben neki jogosan járó megtiszteltetést. Haza már nem térhetett, a történet jól ismert, súlyos betegséggel küzdve (akárcsak valamivel korábban a másik amerikai magyar emigráns, Márai Sándor) önkezével vetett véget életének. Levele, amely most lehetne írószövetségi szerepvállalásom egyik megtisztelő dokumentuma, valahol a szövetség levéltárában rejtőzhet (vagy veszett el). Pedig ez volt Wass Albert-ügyben az egyetlen személyes emlékem és dokumentumom.

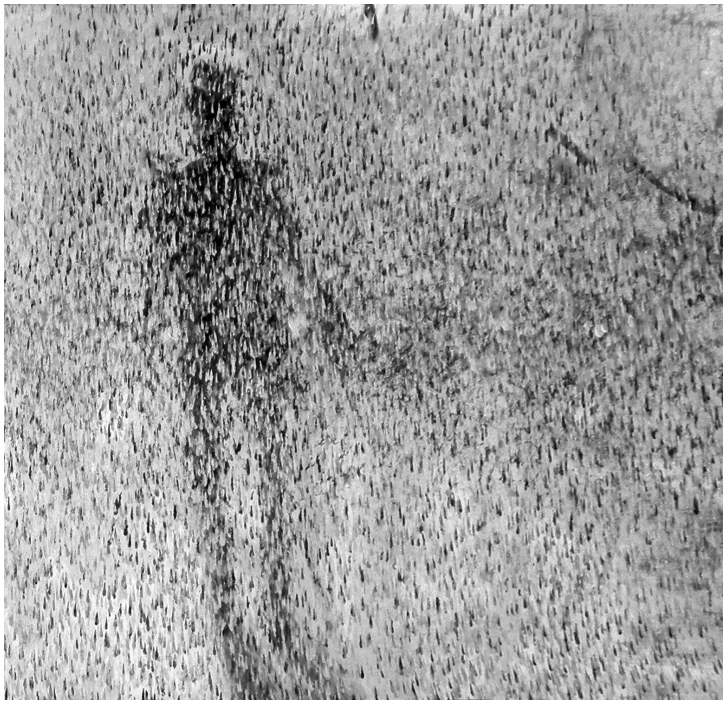

ROMSICS IGNÁC

A *HOLLÓIDŐ* ÜZENETE

A 16–17. századi magyar történelem két legjelentősebb fejleménye az ország területi-politikai és a lakosság vallási-kulturális megosztottságának állandósulása volt. Előbbi gyökerei az 1526-os mohácsi csatavesztésig és az ezt követő kettős királyválasztásig nyúltak vissza. Az Oszmán Birodalom világosan kivehető célja magyarországi jelenlétének állandósítása és a magyar országrészek – a Habsburgok uralma alatt álló királyi Magyarország és az 1570-es speyeri szerződéssel létrejött Erdélyi Fejedelemség – újraegyesülésének a megakadályozása volt. A magyar vezetők szeme előtt ezzel szemben a törökök kiűzése és az ország régi egységének a helyreállítása lebegett.

A vallási-kulturális megosztottságot a katolikus egyházzal szemben egész Európában kialakult hitújító mozgalom magyarországi terjedése idézte elő. Luther eszméi már 1526 előtt megjelentek, és eleinte a szászok, majd később mások körében is szerte az országban gyorsan terjedtek. A kor magyarjai számára a reformáció nemcsak a hitélet elmélyítését, hanem a török képében formát öltött „isteni büntetéstől" való megszabadulás lehetőségét is jelentette. A 16. század utolsó évtizedeiben már protestánsok tették ki a lakosság túlnyomó többségét. A katolikus egyházból csak itt-ott maradt meg egy-egy sziget. A vallásváltás az egyházi javak nagyfokú újraelosztásával járt együtt: a templomok a hitújítók, az egyházi uradalmak a világi nemesség kezére kerültek.

A katolikus egyház befolyásának visszaszerzésére szerveződött ellenreformáció, melynek fő politikai támogatói a Habsburgok voltak, a 16. szá-

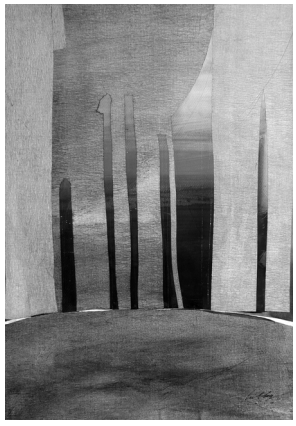

Az idő- és térbeli bizonytalanságok, a sejtett és sejtetett okok és következmények feloldhatatlan dilemmákkal terhelt kusza és mitikus világában ez az egyetlen bizonyosság. Erdély, még ha lakóin nehéz, sőt olykor lehetetlenség is eligazodni.

zad közepén indult, és a század utolsó harmadában vett nagyobb lendületet. Élén a jezsuita szerzetesek álltak, akik a királyi Magyarországon 1561-ben, Erdélyben pedig 1579-ben jelentek meg. A protestáns prédikátorok és katolikus vitapartnereik a lehető legélesebb verbális háborút vívták egymással a Biblia helyes értelmezéséről és az országra zúdult szenvedések okairól/felelőseiről. Előbbiek szerint – amint ezt például Magyari István sárvári lutheránus lelkész kifejtette – a „foltos pápista hüt" követői, vagyis a „faragott képekhez" imádkozó katolikusok miatt sújtott le Isten haragja Magyarországra.[1] Az ellenreformáció vezéralakjának számító Pázmány Péter szerint viszont minden rosszért az „eretnekség" a felelős, amely mint valami „szúféreg" „megeszi minden erejét a hadakozó embernek".[2]

A protestánsok és a katolikusok közötti kölcsönös vádaskodás mellett feltűnt a felsőbb rétegek, a nemesség, a papság és kiszolgálóik plebejus indíttatású bírálata is. A jobbágycsaládból származó Szerémi György 1545–1547-ben papírra vetett munkájában (*Levél Magyarország romlásáról*) az „urak" széthúzásával, pártoskodásával és hitszegéseik sorozatával magyarázta a katasztrófát. Miközben az 1514-es parasztfelkelés vezetőiről, Dózsa Györgyről és társairól megértéssel szólt, a nemesek három fő jellemvonásának a „gyűlölködést, gyalázkodást és gyilkolást" tartotta.[3] Egy évszázaddal később ugyanezt vetette osztályos társai szemére Zrínyi Miklós is *A török áfium ellen való orvosság*ban és a *Szigeti veszedelem*ben.

2001-ben megjelent regényében – báró Jósika Miklós, báró Kemény Zsigmond, báró Eötvös József, Jókai Mór és Móricz Zsigmond, a magyar történelmi regény nagymesterei után – ebbe az ellentmondásokkal és fordulatokkal teli időszakba kalauzol el bennünket Szilágyi István. Korábbi regényeihez, az 1975-ös *Kő hull apadó kútba*nhoz és az 1990-es *Agancsbozót*hoz hasonlóan, a *Hollóidő* tér- és időbeli koordinátái is elmosódottak. Bár a regényben felbukkanó földrajzi nevek részben valóságosak, a cselekmény helyszínéül szolgáló helynevek – Revek, Fényesagócs stb. – az írói fantázia szüleményei. Nem klasszikus értelemben vett történelmi regénnyel állunk tehát szemben, hanem egy olyan modern, sőt posztmodern fikcióval, amelyben a történelem inkább csak háttér az élet néhány nagy dilemmájának exponálásához. Annyi azonban kétségkívül megállapítható, hogy a fő helyszín, a Revek nevű kisváros a török hódoltság délkeleti szegletében, a „messze leszakadt részeken", a temesvári vilajet területén, egy nagy folyóhoz – feltehetően az Al-Dunához – közel, tehát minden bizonnyal valahol a Bánságban található. Elég pontosan kiderül az is, hogy a regény jelenideje az 1580-as évek vége és az 1590-es évek eleje, a főszereplők emlékezeti horizontja pedig az ezt megelőző jó két évtized. Szigetvár 1566-os eleste és János Zsigmond 1540-től 1571-ig tartó uralkodásának második fele számukra már megélt történelem, az 1591-ben kezdődő 15 éves háború első szakasza, amelynek egyik csatájával a regény zárul, pedig még az.

No de kik is ezek a főszereplők? Hárman vannak: Terebesi Lukács, Revek nagy tudású református papja, „az újhitesek zászlóvivője", Fortuna Illés, a település iskolamesterévé lett kalandos múltú katonaember, valamint Tentás, a diák, Lukács tiszteletes „apródja", s mint a regény közepére kiderül: Fortuna mester fia. Terebesi és Fortuna jó 20 évvel a regény jelenideje előtt, tehát még fiatal emberként találkozott egy tiszántúli vagy partiumi főember („Agócsy uram") udvarában, ahol mindketten szerelemre lobbantak uruk hajadon leánya, Krisztina iránt. Krisztina Fortunát választotta, akit egy gyermekkel is megajándékozott. Ezzel kezdődött a bonyodalom, amelynek fordulataival a detektívregények cselekményszövéséhez hasonlóan lépésről lépésre, a két érintett múltfaggató visszaemlékezései nyomán ismerkedünk meg. A leányanya tisztázatlan körülmények között meghal: leesik vagy lelökik az egyik bástyáról, az apának, Fortunának pedig futnia kell, hogy mentse az életét. Ő menekül is, ám egy-két év múlva visszatér, és bravúros módon kimenti fiát Agócs várából,

akit barátjánál, az időközben Revekre került Terebesi Lukácsnál helyez biztonságba. Ő maga pedig az erdélyi fejedelem tárnokmesterének a szolgálatába áll. Idővel azonban itt is forró lesz a talaj a lába alatt. Rájön, hogy a leendő udvari prédikátor, „Orbai Miklós" tervezett megöletéséért gazdája őt akarja felelőssé tenni. A merényletet meghiúsítja, ám urának bosszúja elől ismét menekülnie kell. Darab idő után így kerül maga is Revekre, ifjúkori barátjának a házába. Innen indul és ide tér vissza titokzatos útjairól, amelyek hol a királyi Magyarországra, hol Erdélybe vezetnek.

A regény lét- és világértelmezési horizontja Terebesi Lukács és Fortuna Illés esti borozgatással egybekötött vitáiból tárul elénk, amelyekről Tentás tudósít bennünket. A beszélgetések két kulcskérdés köré szerveződnek: miért és hogyan jutott az ország oda, ahová jutott, s mi a helyes és célravezető magatartás ebben a vigasztalan helyzetben? A két vitatkozó dialógusaiban két ellentétes világnézet és magatartásforma szembesül egymással – ahhoz hasonlóan, ahogy a múlt történelmi forrásokból ismert és a történészek által rekonstruálni próbált valóságos világában is történt, ám annál általánosabb és időtlenített érvénnyel.

„Minden romlásunk oka, az országvesztésé is, hogy naponta megtagadjuk Isten parancsolatait. Gondolj csak a fő-fők kevélységére, gonoszságára, a pilises papok telhetetlenségére: ezért szakadt ránk minden kárhozat" – foglalja össze Terebesi uram az „újhitűek" credóját már a regény legelején. Fortuna Illés, aki egyébként maga is protestáns, azonban – vélhetően a szerzővel együtt – kételkedik ebben. Hihető-e – adja a pap vitapartnerének szájába Szilágyi –, hogy a törökök „Isten rendelése szerint ontják a vérünket, pusztítanak bennünket"? Vagyis hogy – Károli Gáspárral szólva – „a török császár Isten szolgája a magyar nemzetségnek büntetésére". Mert ha így van, akkor „ha mi ellenük szegülünk, ezzel Isten akarata, rendelése ellen teszünk". Másrészt a pápa hitén maradtak ennek éppen az ellenkezőjét prédikálják híveiknek. Szerintük „az ország igazán a mi elszakadásunk táján kezdett pusztulni, romlani; vagyis a lutheri meg a helvét hit követőinek eretneksége miatt". És nem igaz az sem, hogy „minden istenverés a főemberek gyarlósága okán szakadt reánk". Az ember kétségkívül gyarló, de ez így van a világ bármely részén, nem kivétel ez alól egyetlen náció sem. De még ha nem így lenne, akkor sem érthető, hogy miért hagyja az Úr „prédáltatni, rontatni, pusztíttatni a póri népet – a kevély főurak bűneiért". Akikből itt egyébként „egy sem maradt". „Merthogy van azoknak jószáguk, házuk, erősségük az ország másik végében is, ahová a barbárnak nem ér el a keze." A romlás oka tehát kettős: a hódításra berendezkedett török túlereje és saját „tehetetlenségünk", amelyet magunknak sem merünk bevallani. Inkább „az egészet ráruházzuk Istenre, mondván, az ő rendelése szerint cselekszünk, amikor nem cselekszünk és tétlenül nézzük, mint pusztulunk". (22–24.)

A két, egymással polemizáló diagnózishoz két, egymással szöges ellentétben álló terápia társul. A lelkész szerint minden szenvedést és megpróbáltatást türelemmel kell viselni, mert a lázadás, az ellenállás csak növeli a hódítók dühét. A legfőbb parancs: a túlélés és az élet továbbadása – bármi áron. Másrészt a „barbár" nem is annyira barbár, mint mondják róla. Ha megkapja az adókat, hagyja az embereket dolgozni, hogy a következő évi termésből is részesedjen. S ami a legfontosabb: a reformált hit terjedését nem akadályozza, inkább még kedvez is neki. Egy újabb háborúból viszont csak vesztesként kerülhetne ki a vidék. Az oszmán hadak a környéken vonulnának fölfelé a döntő ütközetre, miközben „kiélnék a vidéket, a lábasjószágot elhajtanák, dúlnának, fölennék a polgárok kenyerét". Ennél is rosszabb sors várna azonban rájuk, ha a keresztény hadak győznének, és „még innen lentről is sikerülne a barbárt kikergetniük. Hiszen az visszavonultában mindent fölperzselne, elpusztítana, hogy a győztes ne találjon itt csak üszköt, romot, puszta határt." Úgyhogy „Reveken és az itt való népeken ne akarjon senki segíteni, mert ezzel rájuk csak bajt, veszedelmet hozhat".

Fortuna Illés ezzel szemben úgy gondolja, hogy az elnyomás néma tűrésével az elnyomó cinkosává válunk. „A hallgatásoddal még biztatod is, tiporjon kedvire." Az újszövetségi elv tehát, hogy ha megdobnak kővel, dobd vissza kenyérrel, nem érvényes. Sem a hódoltsági létben, sem általában, a történelem más korszakaiban. A megalkuvás, az elvtelen alkalmazkodás elfogadhatatlan, és nem is célravezető. Az elnyomóval újra és újra érzékeltetni kell, hogy hiába tartja kezében a gyeplőt, nincs biztonságban. „Hadd tudja, te bármikor elragadhatod, s fölboríthatod a szekerét, melynek rúdjához kötött." S ha olyanok a feltételek, cselekedni kell, még ha az kockázatos is. (54–62.)

Az eltérő életfilozófiákból eltérő életvezetés és magatartásmodell következik. Terebesi Lukács igyekszik a török kedvében járni, s ennek érdekében még „hadnagyukkal" is rendszeresen leül kvaterkázni. Fortuna Illés viszont a törökre rá-rárontó hajdúkkal barátkozik, fegyvereket rejteget, készül a nagy leszámolásra, s anélkül hogy azok tudnák, a reveki sihedereket is erre készíti fel. S vajon melyiküknek van igaza? A dialógusokat jegyző és kommentáló Tentás szerint egyiküknek sem, pontosabban mindkettőjüknek. Hiszen „nem a jó és a rossz, nem a kegyes és a gyarló, vagy az üdvös és a kárhozatos csap össze e gyertyaemésztő viadalokon", hanem két, egyaránt érvényes mentalitás és attitűd, amelyek akár egyetlen ember gondolkodását és magatartását is jellemezhetik. Az elhangzó érvek és ellenérvek ugyanis – konstatálja Tentás – „az ő lelkében, elméjében is együtt kucorognak összekapaszkodva, párosan. S néha vacognak, dideregnek: egymásnak vetik hátukat." Ezért „az efféle vetélkedésnek nem lehet győztese". Mindkét magatartás lehetséges, és egyik sikere sem garantált. A mindenáron való túlélés önelvesztésbe torkollhat, a meggondolatlan lázadás pedig pusztulást vonhat maga után. (12.)

A regény későbbi történései Tentást látszanak igazolni. Terebesi uramat, anélkül hogy erre a legkisebb okot is szolgáltatta volna, a török ugyanis tömlöcbe veti, és hónapokig rabláncon tartja. Talán verik és kínozzák is. Amikorra a deák agyafúrtságának köszönhetően végre kiszabadul, csupa csont és bőr, elméje pedig elborul. Fortuna sem jár jobban. A tiszteletes kiszabadítása érdekében török foglyok ejtésére felfogadott hajdúk élő túszok helyett levágott fejeket hoznak neki, amiért – magukra hagyva a revekieket – a török bosszúja elől ismét menekülnie kell. A reveki fiúkkal együtt a Felső-Tisza vidékén állapodik meg, ahol a királyi Magyarország, az Erdélyi Fejedelemség, a pápai állam és a Német-római Birodalom hadai gyülekeznek. A 15 éves háború kezdetén vagyunk, amelynek egyik győztes csatájával fejeződik be a regény, s egyben Fortuna Illés élete, aki az ütközetben hősi halált hal. Levágott fejét fia, Tentás helyezi el a török koponyákból rakott piramis csúcsára, hogy biztosan meglegyen a magyar főember és a német generális fogadása tétjének a bizonyítéka: a legalább háromezer csatamezőn maradt török feje. A levágott véres fejek ugyanis egyformák és egyenértékűek: török és magyar között nincs különbség.

Semmi remény sincs tehát? De igen: saját országra van szükség, még ha az olyan „kurva kicsi" is, mint amilyen az Erdélyi Fejedelemség. Mert az a Tiéd. „A palota előtt felsorakoznak a kék darabontok, rendelkezel velük, téged őriznek. A te szavadat lesik. Sereget állíthatsz, igen, olyat, amilyenre telik, de az a tied. Tornyot rakatsz, harangot öntetsz, nem kérded senkitől, engedi-e. Igen a pártütő is te vagy. Idekint ez mindig más. A másik. Ők. Ezek. Tudod milyen nagy dolog az, ha országként a magad gazdája vagy?" Kivált, ha ez egy olyan ország, ahol – adja Fortuna szájába Szilágyi – „Bármerre fordulsz, zöld dombok követnek", míg „Odabent magas hegyek könyökölnek föléd". Ahol „A völgyek alján pára kereng, s abból kidugja ujját egy-egy templomtorony. Van, hogy kettő, három is, ahány relígió. Falu, város, kőerősség mindenfele. Ott a vesszőpalánkot nem ismerik. Szép járású, tiszta arcú asszonyok, borongós kedvű férfiak." (131.) Az idő- és térbeli bizonytalanságok, a sejtett és sejtetett

okok és következmények feloldhatatlan dilemmákkal terhelt kusza és mitikus világában ez az egyetlen bizonyosság. Erdély, még ha lakóin nehéz, sőt olykor lehetetlenség is eligazodni. (240.)

■ JEGYZETEK

1. Magyari István: *Az országokban való sok romlásnak okairól*. Szerk. Katona Tamás. Magyar Helikon, Bp., 1979. 32.
2. Pázmány Péter: *Felelet Magyari István sárvári prédikátornak az ország romlása okairúl írt könyvére*. In: *Pázmány Péter Művei*. Szerk. Tarnóc Márton. Szépirodalmi, Bp., 1983. 18.
3. Szerémi György*: Magyarország romlásáról*. Szerk. Székely György. Szépirodalmi, Bp., 1979. 18.

KORPA TAMÁS

Metapillanat XXVII.

XXVII. (odakint)

ha nem rág, ha nem beszél, a szájban
feneketlen sötét *honol.* és fekete szél,
ami a füleken azért ilyenkor kitör, időnként,
s lecsapódik, mint a harmat, odakint.
rögtön kijavítja magát, odakint.
benövi a kőfejtés sebét a laktatós harmat, odakint.
kontaktzónák határán megalvadt árok, odakint,
behatol a toronyóra szerkezetébe, elaltatja
az időt, odakint.
az évgyűrűkre, mint egy merevlemezre jegyez fel ezt-azt:
  vihar előtti komor, túlsúlyos virágfejeket, odakint
  a csonkolást csemetekorából, odakint,
  az első hópehely érintését, odakint.

XXVII. (odabent)

mintha saját magadnál lennél alkalmazásban,
képzeld most magad elé őt.
addig jön, amíg közbejön.
áthúzod ujjaidat a félmázsás függönyön.
mint mikor kivennél egy hatalmas fát,
s menet közben derülne ki, hogy a gyökere már
lefoglalta a fél városmagot, becsúszott a ház-
falakba, a zuhanyrózsa pórusain tör elő – lesújtva állsz.
félbeszakítod magad két részre. ingázik tekinteted.
néhány pixeles könnycsepp *dereng*.
addig jön, amíg közbejön, mondogatod.

Metapillanat XXVIII.

XXVIII. (a veszett róka)

két felderítőt küld előre, *ki vagy*?, ezek azok.
pókhálószerűen repedezett mosolya törne meg, *ki vagy?*
ez a mosoly nyílni fog, nyílik, nyílt titok.
kiéheztetett mancsaival kérkedik, *ki vagy?*

az altalajig hámozná le küllemed, *ki vagy?*
kitartóan rágja a füled, *ki vagy?* hogy alapja legyen,
e kérdés gyűrűje veszi körbe, sűrűn, mint a borosta, *ki vagy?*
könnyek ezek, melyekkel könnyít magán, melyek
összefolynak egyetlen hamvas pontban, *ki vagy?*
a kimúlt szándékok temetői: az Ásítás és a Hűs Legyintés
előtt *ki vagy?* a Szelektív Hallás és a Csőlátás vagyok,
te ki vagy? nem ugyanott, kicsivel arrébb kérdez.
látványosan határolódik el tőled, utólag.

XXVIII. (a veszett róka)

ha a körmei alá tintapatronokat rejtenél, kirajzolnák
a vágta, a megbotlás és a honvágy szintaxisait.
itt van köztünk a helye, csak a helye.
a hely, ahová kiürítette tartalmait: a körmök gyámsága
az írásképen, a feldúlt avarban.
nem fejben dőlt el, ami van.
de vajon forró gallér ajkain a nyál? a nyál
mint afrodiziákum, omlós és törékeny.
kétes csillogás a nyál ezeken a kátyús ajkakon.
nem fényben dőlt el, ami van: ütemtévesztések,
e sántaság rendhagyó jelei. a lehalkulás illeme.
a bánatos habozás. két felderítőt küldesz előre,
ki vagy?, ezek azok.

AMEDEO DI FRANCESCO

Egy garabonciás Nápolyban: Márai Sándor

■ Múlt és jelen kutatásaim alapján joggal mondhatom, hogy a garabonciás megérdemli saját könyvtárát. Amely bizonyára nem lesz teljes, de mégis hasznos, mert eddig nem létezik. Ebben a nem jelentéktelen gyűjteményben mitikus szereplőnk katalógusa tartalmazza azt a számtalan prózai és lírai formában megírt művet, melyben szimbolikus alakja felbukkan, részben mindig ugyanolyan formában, részben mindig máshogy. Márai Sándor is megragadja ezen szemantikai sokoldalúság nyújtotta lehetőséget, és él is azzal. Nemcsak az elbeszélés igényeinek megfelelő alkalmi hasonlatok erejéig, hanem a szimbólum modern felfogásának megfelelően. Az utazás, az örök vándorlás motívuma találkozik nála egy olyan másik fontos motívummal, mint az élet útja. A térbeli kóborlás együtt él az időbeli koborlással, sőt mi több, a kettő nem más, mint vándorlás a lélek belső labirintusaiban. Márai szereti és keresi az utazást, aztán viszont meghasonlik benne: a 20. századi szomorú garabonciás csak egy hamis megoldása a modern ember problémáinak. Hamis, de hasznos – bár ideiglenes – menekülés az örök utazás varázsába, az örök keresés vonzásába. Márainál az utazó együtt él a kutatóval, a figyelővel. A másikban keresi a választ azokra a visszatérő kérdéseire, melyek az élet és a történelem értelmére vonatkoznak. Ő is az elégedetlenség kifejezője, a kíváncsiság egyesül benne a csalódással, igazi jellemvonása viszont a hontalanság marad.

„Mindketten – Mann és Hesse – megfogadták a nietzschei tanácsot: »Válaszd inkább a számkivetettséget, csak kimondhassad az igazat.«" Ezt írja Márai 1962-es naplójegyzetében. Az író maga is megfogadta a tanácsot. Csakhogy amikor kivándorolt, még nem volt birtokában az igazság. Mondhatjuk tehát, hogy – Márai szóhasználatával élve – az író „szaglászni" ment Nápolyba. Ez a kifejezés teljes mértékben visszaadja a várossal és lakóival, de még inkább a tájjal és a természeti elemekkel való kapcsolatát (mint a szél, a tenger, a föld, a tűz), ami a kétkedésen, a megismerés vágyán és a keresésen alapszik. Márai ugyanis bizonyos értelemben egy bukott, *nostos* nélküli Ulysses, tehát egy igazi hazátlan és céltalan garabonciás. Nápoly sem lehet számára más, mint egy átmeneti haza, szeretett és érdekes, de mégiscsak átmeneti: „A szárazföldön örökké csak vendég volt *ő*" – mondja Pénelopé, akinek ezen szavai akár Máraira is vonatkozhatnának (*Béke Ithakában*, 9.).

Márai Sándor tehát Nápolyba megy modern, kíváncsi garabonciásként. Ő ismeri saját természetét, mert már fiatal korában vállalta: „Biztos, hogy van bennünk, áprilisiakban, valami állhatatlan, valami rohanó, valami óvatosan garabonciás. Amolyan szalonképes ámokfutók vagyunk." (*A négy évszak: Április*, 60.).

A garabonciás alakja közvetetten és közvetve többször előfordul Márai munkásságában. A szó egyik előfordulását a *San Gennaro vére*ben találjuk. Azt mondhatjuk, hogy a nyugtalanság, feszültség hangulata – a szó tágabb értelmében – végigkíséri a regényt: a szó húsz előfordulása is ezt bizonyítja. Különös írás a *San Gennaro vére*: egyvelege kiábrándult istenkeresésnek, az emberi kaland istenítésének és figyelmet ragadó észrevételeknek, eszmefuttatásoknak, elmélkedéseknek. Márait szórakoztat-

Valahol van egy város... című készülő könyvünkből

ja, hogy közelről, egy idős bölcs szemével, a kiszámíthatatlanra történő várakozás képességével figyelheti meg azt az emberiességet, melyet a türelem és a nyugtalanság egyformán jellemez. Azt várja türelmesen, amit az emberi természettől nem lehet várni: hiszen az embernek arra van szüksége, amit önmagának nem tud megadni. Mindezt a reményteli várakozás fejezi ki: a csodavárás rögeszméjét a szerző jóvoltából a nápolyi alázatos ember arcán lehet látni, minden mozgásában, mindennapi életében.

Márai mint nápolyi garabonciás az ősi mítosz modern variánsa a magyar irodalomban, legeredetibb, legújabb formája. Modernebb, mint Krúdy Gyula Siskája és Szerb Antal Mátéja. Modernebb és – ha lehet így mondani – szomorúbb. Mert Márai a modernitás azon garabonciása, mely közel áll hozzánk, nyomorúság és nemesség között, szegénység és gazdagság között, hiszen „csillag és szemét a sorsunk" (Kosztolányi), mert Nápolyban San Gennaro vére is „észrevétlen / tócsába gyűl a porban és szemétben" (Dsida Jenő). De leginkább az isteni és állati határán helyezkedik el ez a garabonciás: „egyszerre vagyok főisten és főördög" (Szilágyi Domokos). Márai tudja mindezt, de nem fogadja el passzívan sorsát. Vagy legalábbis megélni szeretné azt emberiességén, művészetén, megfigyelőképességén, az elmélkedés vágyán keresztül. Nápoly négy évig ideiglenes műhelye volt: a város, ahol a történelem állandósága váltakozik az emberiség mulandóságával, ahol merész, kockázatos vállalkozás megpróbálni magyarázatot adni földi és földöntúli dimenzió kapcsolatára. Ahol föld és tenger kontrasztja találkozik, megbékül egy olyan egységben, mely nyugalmat és reménységet ad az embernek, szilárd biztonságot és erőt, hogy elfogadja a folyékony világ kihívását, még azelőtt, hogy az elméletbe lett volna foglalva Zygmunt Bauman által. Ebbe a városba hozta magával a magyar író nomád fajának sok tekintetben fegyvertelen, védtelen, könnyen ábrándozó temperamentumát. Itt találkozott legelőször a hosszú távú kivándorlás tapasztalatával. Márai Nápolyban újraértékeli a szentségről alkotott elképzelését is: „Ezek nem értik a szenteket, fölényesen mosolyognak, amikor a szentekről beszélnek. Nem értik, hogy a nagy szentek mindig nagyúriak. És nem értik azt sem, hogy egy szentnek soha nincs hazája, mert vándor és idegen a földön..." (*San Gennaro vére*, 217.)

Márai Nápolyban idézi a 137. zsoltárt, amelyből Dsida Jenő *Psalmus Hungaricus*a is született. Nemcsak idézi, de átírja azt a történelem és az emlékei szűrőjén keresztül, az általa olvasott könyvekre és az őt körülvevő valóságra vonatkoztatva: „De ez az ember is hitt abban, mint Toynbee, hogy a *displaced person*oknak olyan szerepük van ma a világban, mint volt a zsidó száműzötteknek a babiloni vizek partján, ahol sok mindent megértettek, amit odahaza, ahol az élet és a halál ismerős biztonsága vette körül őket, nem érthettek…" (*San Gennaro vére*, 174.). Rendkívüli kifejezőerővel írják le ezek a szavak a kisebbségi sors, illetve általában a kirekesztettség, a másság léthelyzetét. Vonatkoztathatók Erdélyre vagy a föld bármely más régiójára, ahol az embernek hordoznia kell identitásvesztésének súlyát. Ennek tükrében fontos felidéznünk, hogy éppen Nápolyban született meg a régi magyar *Halotti beszéd* legmegrázóbb modern újraírása. A vers és a regény szoros kapcsolata néhol egészen nyilvánvaló: „Mikor már nincsen ékezetük, nincs anyanyelvük sem." (*San Gennaro vére*, 127.) Így, hagyomány és jelenidejűség között ingadozva járja a várost, és figyeli meg a nápolyiakat Márai, egy garabonciás szemszögéből. A garabonciás ugyanis állhatatos állhatatlanságával, mely sajátos jellemzője, az emberiség alapvető magatartásának kifejezését szolgálja.

A garabonciás alakját alkotó elemek külön-külön jelennek meg Márai narrációjának különböző helyszínein. Soha nem látjuk a garabonciást a maga teljességében – csupán szegmentáltan, a narratív körülményeknek megfeleltetve. Márai Sándor műveiben a garabonciás jellemzője elsősorban a titokzatosság, mely túlmegy a mitikus

hagyománynak megfelelő diákábrázoláson, metafizikai, képzelt és látomásos kiterjedést kap, mely alkalmat ad az írónak egy egyértelműen autoreferenciális írásmód keretein belül, hogy önmagára rákérdezzen. Egy biztos: a garabonciás alakja lehetőséget teremt Márainak arra, hogy leírja a szellem pillanatnyi eltűnődéseit, melyek a várossal való számos és egyedi találkozásból fakadnak, hogy kifejezze az érzéseket, melyeket a közép-európai és déli kultúra különös találkozása kelt, rögzítse egy elámult és kíváncsi magyar író fékezhetetlen látomásait, melyek egyébként elvesztek volna. Meg kell tehát ragadnia azt, ami egyébként elveszne, ami neuronok és molekulák csodálatos és érzelemteli csomópontjainak találkozásából, összeütközéséből születik, és kifejezésre juttattja az újat, a váratlant. A kielégítetlen vágyak és az érthetetlen módon meg nem valósult találkozások kapnak formát az alakban. Márai válik garabonciássá, titokban felölti annak ábrázatát, hogy látszólag közeli dimenziókat érjen el. Dimenziókat, melyek igazából elérhetetlenek, egyszerű és abszurd módon lehetetlenek maradnak számára. Alakjában felrémlik a boldogság, mely létezik valahol, talán éppen abban a valószínűtlen varázskönyvben, melyet a garabonciás lapozgat hamis jártassággal, elrejtve természetesen elménk legnyugtalanabb sarkában, mely különös és ismeretlen tájak felé vágyik. Ezek a gondolatok, azt hiszem, segíthetnek a *San Gennaro vére* szerkezetének megértésében is.

Márai könyve csodálatos kalauz, mely elkísér minket a történelmi város kis sikátoraiba, hogy meghallgattassa velünk az itt élő emberek kiáltásait és suttogásait, fesztelenül lép be a templomokba, hogy felfedje számunkra bölcsen a déli vallásosság fogalmát, mely pogány áhítat és feltétlen hit keveréke, leskelődik a *bassi*kban – a szegények házaiban –, hogy megismerje azoknak az alázatát és büszkeségét, akik mindennapos bizonytalanságban élnek. Az emberekkel és várossal történő találkozásoknak ezen felvillanásai mint festmények vagy szobrok tűnnek elő valaki olyannak a tollából, aki együtt ábrázolja a szomorút az édessel, akinél a nyomorúság elveszti otrombaságát, mert a nápolyi táj mosolygó ölelésében jelenik meg. Az az ember és író, aki irtózott akárkivel beszélni, Nápolyban hajlandó babonás lelkekre figyelni, hallgatni mindenfelől az ömlengő nápolyiak beszélgetéseit. Előtte nincsenek jelentékteken alakok, hiszen annyi mindent tanul tőlük. Az életről, a szélről, a tengerről. A magyar városi polgárnak a garabonciás ad egy fontos túlvilági képességet: ő nem restell bekopogni a szegények lakásába, időt tölteni a kocsmákban, figyelni az egyszerű, felületes, felesleges politikai vitákra.

Márai kitekint a nápolyi öbölre, hogy megértse a természet titokzatos üzeneteit, azokat, melyeket például a szél hoz magával, mikor viharosan megjelenik: „mint a kalóz a bárddal. […] berohant a szobákba, mint egy izgatott forradalmár, aki rendet akar csinálni a rendetlenség árán" (*San Gennaro vére*, 112). Ebben a jelenetben, mely felidézi számunkra azokat a Márai-műveket, ahol a szél motívuma fontos szerepet kap (vö. *Az idegenek. A Garrenek műve regényciklus harmadik része*, 157.), a garabonciás akár közeli rokona lehetne Baudelaire *Le crépuscule du soir* „démon malsain"-jének.

Nápolyban világi csoda történt meg: egy magyar garabonciás élt ebben a városban négy évig, melankóliájával, magányával, a keresés és a megismerés vágyával. Aztán továbbment, folytatva céltalan útját, magányosan, de ugyanakkor az emberekkel együtt, az emberekre figyelve, miközben csodálatos sorokat ajándékozott az irodalomnak. Ezalatt a négy év alatt elmélkedett és alkotott, az eget és a tengert szemlélve. Teljes odaadással alkotott. A világot viszont nem sikerült megváltania. Ez túl nehéz, lehetetlen feladat volt számára.

VASZILIJ BOGDANOV

RICARDO REIS SZIBÉRIÁBAN. A KÖLTŐI VERSENY III.

Más dimenziók

Alexander Search versei Vaszilij Bogdanov szibériai füzetébe

1. A tojás

Egy nagy fekete madár majd kikölti
a tojást. Benne szunnyad a jövő.
Erre vársz te is, mi is, én is, ő!
Mindannyian. Szavunk szavadba ölti
a várakozás. Szibéria egén
koporsószögek a csillagok,
Léna szemében mégis felragyog,
rád sugárzik a képzelt, csalfa fény,
a vak remény, hogy minden változik
és repedezik már a tojás héja,
a nagy madár jövőnket kikotolja,
és üldözhetnek is immár valakik,
    utol nem érnek, más dimenziókban
    bujkáltok majd, még nem tudjátok, hol van.

2. Egyre több az árnyék...

Szibéria sugárzik,
de egyre több az árnyék.
Köztük bujkál a *másik*.
Szibéria sugárzik.
Mielőtt továbbállnék,
s titkos csodákra várnék,
Szibéria sugárzik,
de egyre több az árnyék.

3. Rémárnyjáték

Régen holt száműzöttek
menetoszlopban jönnek,
régen holt száműzöttek?
Mintha egy rémárnyjáték
kellős közepén állnék.
Régen holt száműzöttek
üzenetére várnék.

4. Nem is remélt ajándék

Fel-felizzik a tajga, Szibéria sugárzik,
de egyre több az árnyék, köztük bujkál a *másik*.
Fel kell fedeznem még ma, mielőtt továbbállnék.
Fel-felizzik a tajga. Szibéria sugárzik.
Mielőtt továbbállnék, titkos csodákra várnék,
és vele szóba állnék, nem is remélt ajándék.
Fel-felizzik a tajga, Szibéria sugárzik,
de egyre több az árnyék. Tovatűnik a *másik*.

5. Vonzások, választások

Lehet, hogy itt maradok,
árnyakkal mindörökre.
Körülfog zombi, halott,
rőt mennyei körökbe –
vagyok, vagy mégsem vagyok? –
kerengek felpörögve.
Lehet, hogy itt maradok,
árnyakkal mindörökre.
Másom int. Svédasztalok,
szép lányok várnak, tudod,
mielőtt tört tükrökben
néznénk arcunk röhögve.
Lehet, hogy itt maradok.

Alexander Search Pessoa *kevéssé ismert heteronimái közé tartozik. Nem csupán anglomán, mint nemzője, Pessoa – aki angolul is írt érdekes verseket, csillogóan talányos, mesteri szonetteket, s mint a Skóciában tanuló és az angol nyelvhez, irodalomhoz, élethez oly rajongással viszonyuló, de a portugál nyelvhez makacsul ragaszkodó Álvaro de Campos –, hanem angolul is ír. Akár a szintén az angol irodalom bűvöletében alkotó, Londonban is sokat megforduló, rejtélyes, angol rejtvényújságoknak is dol-*

gozó s verseit az avantgárd vonzásában író, különös és talányos A. A. Cross. Igen, Search eleve angolul ír, ezoterikus, törékeny, de annál izgalmasabb verseket. De neki is maradtak fenn portugálul írt versei… Pessoa minuciózus aprólékossággal s nagy műgonddal kidolgozott, de több ponton egymásnak ellentmondó „tényekkel" operáló és eléggé kavargó magánmitológiája szerint Search 1907. október 2-án rejtélyes szövetséget kötött a Sátánnal. [!] Szerződésük fennmaradt Pessoa hatalmas, rendezetlen hagyatékában. Érdemes talán teljes egészében idéznünk az eredetileg angolul írt szöveget, mert sokat elárul a fiatal Search élet- és ettől teljességgel elválaszthatatlannak tűnő költészetfelfogásáról. „Egyezség köttetett a Pokolbéli, a Seholsincsből származó Alexander Search és Jacob Satanas között, aki ugyanitt úr, noha nem király: 1. Soha nem mondanak le arról a tervükről, és soha semmi nem téríti el őket attól a szándékukról, hogy jót tegyenek az emberiségnek. 2. Soha nem írnak olyan érzéki vagy más gonosz dolgokról, amelyek kárára lehetnek azoknak, vagy befolyásolhatják azokat, akik olvasnak. 3. Soha nem felejtik el, amikor az igazság nevében a vallást támadják, hogy a vallást nehezen lehet helyettesíteni, és hogy a szegény ember a sötétben sírdogál. 4. Soha nem feledkeznek meg az emberi szenvedésekről és fájdalmakról." *Search érzékeny membránként viszonyult a változó világhoz, Bogdanov átiratnak tűnő, enigmatikus versei is bizonyítják érzékenységét, empátiáját, együtt érez a mindenkori megalázottakkal és a megszomorítottakkal, de ugyanakkor állandóan kísérti nyugtalanító hasonmása is, a heteronimák örök rögeszméje, és megejti Szibéria, kíváncsi lesz az elátkozott országrész rejtegetett titkaira, és már nem is akar elmenni innen.* – Tatjána Bogdanova

Albert Sándor fordítása

EURÓPA PEREMÉN

■ Különös asszociációkat indított el benned Szarka László jó egy hónapja, május 10-én, a Révkomárom melletti Patfürdőn tartott parádés eszmefuttatása *A történelem térformáló erejéről*. Az Európai Protestáns Szabadegyetem ez esztendei Akadémiai Napjainak vitaindító előadásában a budapesti és komáromi egyetemi világban egyformán otthonos felvidéki történész imponáló elfogulatlansággal viszonyult nemcsak a 20. század mindmáig feldolgozatlan szlovákiai traumáihoz (Trianon, első bécsi döntés, Benes-dekrétum, kitelepítések, lakosságcsere), de irigylésre méltó objektivitással közelítette meg a közelmúlt problematikus kérdéseit is, legyen szó akár a szlovák-magyar viszonyról, akár az EU-integráció pillanatnyi kihívásairól. Egy a maga szlovákiai mivoltát következetesen vállaló, ízig-vérig párbeszédpárti, ugyanakkor az egységesülő Európa eszményeit és értékeit minden fenntartás nélkül magáénak valló, nagy formátumú csúcsértelmiségi mutatkozott be ott előttetetek, a világ minden részéről összesereglett hallgatóság előtt, akinek – hogy az egyik hozzászóló szavait idézzed – „csak irigyelni lehet a tanítványait"...

Mégis ez az európai toleranciát hirdető, imponáló előadás egy teljesen más emlékvilágot és bizony egy meglehetősen eltérő jövendő képet kotort elő hirtelen az addig meglehetősen kényelmesen vegetáló tudatalattidból. Valami különös módon rég elfelejtett képek, hírek, események, személyes történések tarka mozaikkockái tódultak elő emlékezeted szövevényes bugyraiból, és álltak össze egy igencsak bizarr képet adó egyveleggé.

Eszedbe jutott például az az eszeveszett rohanás, amit '96 májusában, épp az EPMSZ gomadingeni Akadémiai Napjairól hazafelé tartva, Zsigmond Irmával és Gálfalvi Gyurkával együtt rendeztetek, amikor is, kihasználva az autóbuszotok kétórás müncheni déli pihenőjét, meg se álltatok a Hauptbahnhoftól a Marienplatzig, hogy aztán ott, a bajor főváros kellős közepén, a Neues Rathausra kifüggesztett óriás jelmondat olvastán szinte elálljon a lélegzetetek. *„Europa des Bürgers"* (azaz *„A polgárok Európája"*) hirdette a neogótikus városházára kifüggesztett felirat, s az emitt a déli toronyórajátékra türelmesen várakozó, amott pedig a színes napernyők alatt békésen sörözgető turisták seregét látva a ti lelketeket is átfogta hirtelen az az akkor még szinte megvalósíthatatlannak tűnő vágyakozás: *igen, mi is ehhez a világhoz, a szabad polgárok ezen Európájához kívánunk tartozni. Mi is itt szeretnénk nyugodtan sörözni, ezen a balkáni káosz és manelevonyítás-mentes civilizált müncheni főtéren.*

Igen, ez a mindhármótok lelkében akkor ott megfogant zsigeri vágyakozás leképezése volt kicsiben mindannak, ami az idő tájt az egész erdélyi magyarság tudatvilágát jellemezte. Már túl voltatok a '89-es véres karácsony hozta felegyenesedés egyedi csodáján, mint ahogy átéltétek már a változás utáni legelső kiábrándulásokat is (Marosvásárhely fekete márciusa, iskolakérdés, anyanyelvhasználat stb.), de a köztudatban változatlanul ott élt az illúzió, hogy *az európai integráció megoldást talál majd mindezekre*... Ezen meggondolásból fogalmaztátok meg még '94-ben azt az ominózus, óriási belföldi felhördülést okozó *EU-Memorandum*otokat (aminek az igénypontjait aztán Brüsszel, becsületére legyen mondva, annak rendje s módja szerint be is iktatta Románia EU-csatlakozási feltételei közé); mint ahogy ugyanezen meggyőződéstől vezérelve az erdélyi magyarság vezetői már akkor teljes mellhosszal támogatták Románia NATO- és EU-csatlakozásigényét. Ez az integrálódási vágy, a mihamarabbi besorolódási óhaj bizony akkor, azon a müncheni portyázásotok idején is benne volt a levegőben...

Hogy aztán, közvetlenül a hazatértetek után jöjjenek a '96-os helyhatósági és törvényhozási választások, s ez utóbbit követően – ama bizonyos, a bukaresti Calvineum tornatermében tartott, decemberi rendkívüli SZKT döntése alapján – a romániai magyarság érdekvédelmi szervezete három parlamenti mandátumon át, ilyen vagy olyan módon, közvetlenül (a kormányban résztvevő miniszterek, sőt akár miniszterelnök-helyettesek, illetve, helyi szinten, prefektusok és alprefektusok révén) vagy közvetve (néhány államtitkár és kormányhivatal-vezető, illetve a megyei szakértő gárda ott tartása árán), nemcsak hogy a Hatalom részese lett, de tisztségviselői által igencsak hatékony

módon járult hozzá a korántsem egyszerű integrációs folyamat minél zökkenőmentesebb lebonyolításához; s ugyanakkor, ezzel egyidejűleg, az erdélyi magyarság nem egy régi igényének a törvény általi szentesítéséhez is – lásd a helyi közigazgatási törvényt (a kisebbségi nyelvhasználat 20%-os küszöbével) vagy az új oktatási törvényt (benne az óvodától az egyetemig terjedő önálló kisebbségi tanintézetek létrehozásának a lehetőségével) stb. stb... Igen, azokban a csatlakozás előtti, ezredévfordulós időkben valóban úgy tűnt mindenki számára, hogy az *„aquis communitaire”* jogharmonizációs kényszere és a kisebbségi elvárások teljesítése között teljes az összhang... Hogy az RMDSZ kitartó párbeszéd-politikája, a kis lépések következetes stratégiája végül is sikertörténetnek bizonyul mind a Hatalom országos és helyi struktúráiba való hatékony beépülés terén, mind az egyházi és közösségi ingatlanok visszaszolgáltatása (székely közbirtokossági erdők!), mind az oktatási hálózat kiépítése (önálló magyar tagozatok beindítása a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen és a marosvásárhelyi Színművészeti Főiskolán, több mint félszáz önálló magyar középiskola működése stb.), mind pedig a helyi önkormányzatok autonómiájának a megerősítése területén.

(Visszagondolva az iparjogvédelem illetékes országos főhatósága, az Állami Találmányi és Védjegyhivatal élén eltöltött csaknem másfél évtizedes bukaresti tevékenységedre, magad is tanúsíthatod, milyen óriási kényszerítő erőt jelentettek mind a jogharmonizáció, mind az igénylés-elbírálás rendszerének az egységesítése szempontjából a csatlakozási kérelem ’98-as elfogadása után azonnal beinduló negyedévenkénti, mindenre kíváncsi ellenőrző látogatások, mennyire hatásos volt az EU Phare-program által biztosított, több százezer eurót érő, egyedi informatizált kivizsgáló rendszer, a *Common Soft* kísérleti idetelepítése, valamint azt is, hogy milyen sokat jelentett az OSIM munkatársainak a szakmai felzárkózásában akár az Európai Szabadalmi Hivatal (EPO), akár a Közösségi Védjegyhivatal (OHIM), akár pedig az Egyesült Államok Szabadalmi Hivatala (USPTO) által évente szervezett, többhetes továbbképzések csaknem egy évtizeden át folytatott gyakorlata.

Mint ahogy magad is akkor tanultad meg, épp a magyar kollegák példájából, hogy még ezekben a bonyolult felépítésű nemzetközi szakmai intézetek vezető tanácsaiban is működhet a kis országok érdekérvényesítése a nagyhatalmakkal szemben – ha összefognak!. *„We speak in behalf of Visegrad-Country”* – hallhattad nemegyszer az elmúlt esztendők során dr. Bendzsel Miklós vagy Ficsor Mihály, a Magyar Szabadalmi Hivatal (HPO) két emblematikus vezetőjének a szájából az EPO müncheni, az OHIM alicantei vagy a Szellemi Tulajdon Világszervezetének (WIPO) genfi vezetőségi egybeseréglésein, s a közelmúlt történéseire reflektálva szomorúan teszed fel a retorikai kérdést: a Garibaldi utcai kormányhivatal ezen sikeres tapasztalatait nem lett volna-e érdemes magasabb magyar kormányszinteken is átvenni?)

Hogy aztán, mintegy varázsütésre, úgy 2009 közepétől, az egész folyamat egyszerre csak megtorpanjon, és egyik napról a másikra szépen lassan kezdjen elindulni visszafelé. Talán azért, mert akkor, egy esztendőre, az RMDSZ éppen kiszorult a Hatalomból, talán azért, mert Románia 2007. január elsejei EU-csatlakozásával megszűnt az integrációs kényszer, talán az országnak a NATO-bővítés miatt túlságosan is felértékelődő geostratégiai fontossága következtében – tény, hogy azóta szinte teljesen leállt a restitúciós folyamat (mi több, hellyel-közzel szép sunyin már be is indult a visszaállamosítás: lásd a sepsiszentgyörgyi Mikó-kollégium vagy a nagyváradi volt Pénzügyőrpalota esetét); a jelenleg is érvényben levő oktatási törvény előírásait a helyi kiskirályok következetesen elszabotálják (a MOGYE-ügy vezetett például az Ungureanu-kormány bukásához), míg a készülő új oktatási törvény keményen nyirbálni szeretné a kisebbségek jogait; a kétnyelvű feliratok Erdély nem egy városában ismét problémássá váltak; nem is említve a nemzeti szimbólumok használata miatt beindult módszeres zaklatásokat (székely zászló, magyar himnusz stb.). Mindez megtetézve az országos – amúgy nagyon is időszerű! – korrupcióellenes hadjáratnak ama meglehetősen abszurd, kisebbségi leképződésével, amikor is, igencsak furcsa módon, néhány kivételtől eltekintve, többnyire olyan sikeres, a közösségükben közmegbecsülésnek örvendő magyar tisztségviselők kerültek a megvádoltak (s ebből adódóan: az eljövendő biztos elítéltek) listájára, akik csupán a hivatali kötelességüket teljesítették... (Minderről, sajnos, te magad is tudnál egy hosszas beszámolót tartani...) Ebben a bilincscsörgéses, agyonmediatizált lincshangulatban bizony egyre gyakrabban jutnak ismét az eszedbe József

Attila a '80-as évek közepén oly sokszor citált verssorai: *„számon tarthatják, mit telefonoztam / s mikor, miért, kinek. / Aktába írják, miről álmodoztam, s azt is, ki érti meg. / És nem sejthetem, mikor lesz elég ok, / előkotorni azt a kartotékot, / mely jogom sérti meg." (Levegőt!)*

Ebben a új helyzetben azonban az a legszomorúbb, hogy nincs hova és nincs kihez apellálni. Nincs *Szabad Európa Rádió* és nincs *Román Helsinki Bizottság,* nincs objektív szabad sajtó, sőt Romániában ma egyáltalán nem létezik olyan politikai erő, amelyik valamelyest is megértőnek bizonyulna az erdélyi magyarság igényeivel szemben. Ugyanakkor az EU vezetői egyértelműen a tagállamok belső hatáskörébe utalják a kisebbségi kérdés megoldását (lásd a *FUEN* igazán dicséretes kezdeményezésének, a *Minority SafePack*-nek a gyors elutasítását!); az emberjogi kérdésekben máskor oly érzékeny *Liberty for all!* országa (gyengébbek kedvéért: az USA) pedig most sokkal jobban figyel a *babadagi* és *deveselui NATO-támaszpontok* létrehozására, mint holmi kétnyelvű utcanevek miatti gyerekes marosvásárhelyi civakodásra. Tetszik, nem tetszik, tudomásul kell venni, hogy Európa és Amerika vezető politikusai – amúgy jogosan – most sokkal inkább Kelet-Ukrajnára szegezik a tekintetüket, mint Erdélyre, a Donyeck vidéke ma sokkal fontosabb a nagyvilág számára, mint a Partium vagy a Székelyföld. S ezzel együtt bizony azzal is számolni kell, hogy – Magyarország jelenlegi elszigetelődése miatt – az anyaország támogatása az EU-ban sajnos édeskeveset ér... Summa summarum: kies hazátokban a geopolitikai érdeké...

Ez van!... A rövid, alig ötnapos, de rendkívül tanulságos felvidéki portyázás egyértelműen tudatosította benned azt, hogy – Páskándi Géza híres, '70-es évek eleji *abszurdoid replikáját* idézve – *„ez az ügy nem az az ügy"*... Hogy miközben a Duna bal partján egy hatékony párbeszéd-politika, a kőkemény önkormányzatiság, valamint a prosperáló szlovák–magyar gazdasági kapcsolatok következtében reális jövőképet tudhat magának egy többszázezres magyar közösség, azalatt odahaza, a már elfelejtettnek hitt *„..talanítás"* (Markó Béla), a *„hátrább szorítanak, egyre hátrább"* (Reményik Sándor) politikának a váratlan újraélesztésével Közép-Kelet-Európában most fejeződik be végérvényesen *„Románia elrománosítása"* (hogy a kiváló román történész, Lucian Boia legutolsó, nagy vihart kavaró, meglepően elfogulatlan hangú kötetének a címét idézd)... A romániai magyarság létszáma nem egészen 30 év alatt – részben az asszimiláció, de még inkább (s ezt is ki kell már egyszer mondani!) Magyarország és az EU elszívó hatása következtében – a néhai (meglehet, sose volt) kétmillióról az immár köztudatban is elfogadott 1.400.000-re csökkent (Nagyváradon például 75.000-ről 45.000-re!): a hajdan magyar többségű erdélyi városokban ma Marosvásárhelyen 40%, Váradon 24%, Kolozsváron pedig csupán 19% a magyarság részaránya; s magyar többségű megyeszékhelynek már csak Csíkszereda és Sepsiszentgyörgy maradt... És a folyamat megállíthatatlannak tűnik: oldalakon át lehetne sorolni, hogyan szorul ki a magyar nyelv a köz- és a magánélet szinte minden területéről, az anyakönyvi hivataloktól a kórházakig, a kávézók teraszától a könyvtárakig, az épp hogy csak még létező munkahelyektől az üzletek prosperáló világáig. A *Metamorphosis Transilvaniae* végső felvonása itt zajlik le a tehetetlen tekintetetek előtt...

„Tornyán a jajnak, tájfunján a könnynek, / genezisén egy új, nagy vízözönnek" dübörögnek fel benned mind gyakrabban, ebben a kilátástalannak tűnő állapotban az egyetlen itt nyugvó *holnapos költő*, a váradi neológ zsidó temetőben örök álmát alvó Emőd Tamás váteszi sorai: *„hiába minden küzködés, igyekvés, / itt meg kell dögleni, itt nincs menekvés, // hiába gyújtunk fényt itt örök óta: / elhagytál minket, művelt Európa!"* (*Írás a palackban*, 1938).

Igen, a *„művelt Európa"* most sokkal inkább Oroszország elszigetelésével, a katasztrofális méreteket öltő mediterrán menekültáradat kezelésével – valamint az örökké renitenskedő Magyarország megrekcumozásával van inkább elfoglalva... A többi mellékes, a hatékony euroatlanti integráció szempontjából igazán nem lényeges kérdés – esetleg néhány szóra sem érdemes, járulékos áldozattal...

A baj csak az, hogy ezen „járulékos áldozatok" egyike nem más, mint épp a szülőföldjéhez görcsösen, atavisztikusan ragaszkodó erdélyi magyarság...

(Nagyvárad, 2015. június 13.)

Varga Gábor

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

VAJAY SZABOLCS ANONYMUS-KÉPE ÉS ANONYMUS-ÉNJE[1]

■ „Vajay Szabolcs vagyok Svájcból" – kezdte az ismerkedést a Szerző Borsy-Kálmán Bélával, jelen Anonymus-kötet talán legelegánsabb elemzőjével. Az *Én, Anonymus* kötet megírásához valóban szert kellett tenni térbeli és időbeli (Magyarországtól és a hazai tudományos időszámításból) távolságra, ami persze sokaknak megadatott, mégis eddig csak Vajay Szabolcs[2] élt vele. Nem véletlenül mindehhez még hatalmas mesterségbeli jártasság is kellett, a középkor forrásszintű ismerete, a heraldika, pecséttan és genealógia csodálata. És persze „sub specie aeternitatis" az emberi lélekben és sorsokban biztos eligazodás, egyfajta visszatekintés a zaklatott 20. századra, amely megannyi hazai Anonymusszal gazdagította a nagyvilágot. Műve, mint minden jó munka, többrétegű, **s** a magunk részéről most mégiscsak az Anonymus-kutatáshoz való kapcsolatát próbálnánk meghatározni, még ha annak a Szerző tudatosan nem is akart részesévé válni (s végakaratát magunk is kénytelenek vagyunk tiszteletben tartani). Még akkor is, ha a 80 oldalas glosszáriummal maga is finoman érzékeltetni akarta történelmi jártasságát, nem is beszélve tanulmányai soráról, amint pl. Jolánta magyar vitézeiről írott, a magyar–aragón kapcsolatokat tárgyaló vagy éppen a magyar nyelvű Roland-éneket vizionáló, mindmáig alapvető írásairól. A történet valóban átszövődik Vajay és a Névtelen alakjával, ki-ki átlép a másik életébe, aminek nyomon követése sokaknak nehéz, hiszen a Névtelenét jobban ismerjük, mint Vajayét. A kulcs meg mégis Vajaytól vezethet el az Anonymus-regény értelmezéséhez, legalábbis a beavatottak számára.

Nem lehet véletlen, hogy a cím Robert Graves, a szerző szándéka ellenére világhírre jutott 1934-es *I Claudius* / *Én, Claudius* művére rímel, s valóban mindkét esetben egy fiktív autobiográfiáról van szó, amelyet már 1938-ban magyarra is lefordítottak. Sem Claudiusnak, azaz Gravesnek, sem a Névtelennek, azaz Vajaynak nem az első könyve, s tudatosan mindketten egy szórakoztató, csevegő (*conversational*) formát választottak művüknek. Mind Graves, mind Vajay a legnagyobb igyekezettel törekedtek a hitelességre, noha a kritikusok mindkét esetben számos apró pontatlanságot találtak. Ezzel a párhuzamok véget is érnek, hiszen a római császárkorról sokkal több forrásunk van, s a meseszövéshez Gravesnek sokkal több adat állt rendelkezésére. Végül a magyar Névtelen – legalábbis látszólag – kevésbé biztos az utókor érdeklődésének a megnyerésében, mint ókori császárelődje. Amint Anonymus mondja Gesztájáról: „Ha ugyan nem veszett oda végképp az a Geszta? Nem is tudom, mit kívánjak inkább: igenté, vagy azt, hogy mégsem?..." (303.) Ám Graves Claudiusnak címzett szavai könyvében szerzőnkre is igazak: „az igazi történész mindig felülemelkedik napjainak politikai megpróbáltatásain". Vajay Szabolcs valóban igaz történészként viselkedett.

Vajay Szabolcs tudatosan követte a magyar történetírásban kialakult közmegegyezést, amely a Névtelen korát az 1200-as évek körül jelölte ki. A problémával a glosszáriumban sem „bajmódott" – használva regénybeli kedvenc kifejezését. Ha elfogadjuk Sólyom Károly ismérveit, a következőket tudjuk: királyi jegyző volt, születésének ideje legyen behatárolható, jól ismerje Egert és környékét, jól ismerje Csanádot és környékét, jól ismerje Óbudát és környékét, legyen *P. dictus magister*, legyen egyaránt jártas a diplomáciában és a hadművészetben, legyen egy N. nevű barátja és előkelő származása.

A névtelen nótárius Béla királyát ennek megfelelően azonosította III. Bélával, ami egyúttal arra is alkalmat kínált neki, hogy a fokozatosan gyarapodó írott és tárgyi emlékek sokaságát idézze meg művében a *Porta speciosá*tól Perugiai Bernát kódexéig. Meglepő módon nem aknázza ki a – minden bizonnyal – III. Béla daliás alakját rejtő szarkofág és Árpád alakjának leírása közti hasonlóságot. Talán nem jutott el hozzá a vo-

natkozó szakirodalom? Azonban nem meglepő módon a szerzőt az egyháziak közé helyezte: bencés szerzetesként, Szent Bence (sic!) szerzeteseként kerül a királyi udvar látókörébe, ahonnan a szakirodalom véleményével egybehangzóan külföldre küldik tanulmányok folytatására, majd prépostnak teszik meg. A Szerző eljárása teljesen jogos, hiszen adataink a korabeli magyarok párizsi iskolázásáról maradtak fenn, arról, hogy Itáliában járt volna, csak közvetett érvek szólnak. A párizsi forrásokban szereplő Miklósnak a prológus „N"-jével való azonosítása olyan csábítás volt, aminek Vajay sem tudott ellenállni. Érdekes, hogy kategorikusan elveti a Névtelen bizánci útjának lehetőségét, amire pedig a geszta helynevei alapján többen gondoltak, s a mű szerkezetébe is illett volna. Ehelyett bizánci ismereteit más, kancelláriai forrásból származtatja. Hősét nem nevezi meg, végül is nem a neve izgatja, hanem az információmorzsák alapján egy korabeli hús-vér figura megformálásnak a lehetősége, aki nem az lesz, aki szeretett volna lenni, s amire származása eljuttathatta volna. Származási helyeként – Györffy eredményeivel összhangban – a Bihar és Bodrogköz közötti lápok világa jelenik meg, de megtudjuk, hogy 1233-ban még életben van, s betölti a hetvenedik életévét.

A korban való elhelyezéssel tulajdonképpen azzal szembesíti a kutatást, hogy a mű lezárását nem kell mereven az 1200 körüli évekre helyezni s értelemszerűen a Szerző halálát is a század elejéhez közelíteni. Hasonló meggondolások alapján vetette el az új, 2010-es latin–angol Anonymus-kiadás előszava is a geszta külpolitikai információin alapuló mechanikus *ante quem* típusú datálás kényszerét: vagyis 1204-et (Bizánc bukása) vagy éppen a halicsi ügyek kapcsán a Font Márta által meghatározott 1214-et, amit Györffy György belpolitikai indokok alapján máig ható érveléssel a Gertrúd-gyilkosságra való utalás hiánya miatt 1213 elé helyezett (miként korábban már Pauler Gyula is a szászok említésének a hiánya miatt). A Névtelen Bizánc elestét 1204-ben minden bizonnyal megélte, ám abból még nem következik, hogy a műben is azonnal érvényesíteni kellett a politikai változásokat. Az új kiadás bevezetőjében a kronológiai határt kitoltuk az 1220-as évekig, hiszen ezt támogatja a vlach csoportok emlegetése és a kunoknak a magyar honfoglalásban juttatott kiemelkedő szerep. Vajay már ebben az időben is minden további nélkül elképzelhetőnek tartja az első vlach határőr csoportok átkelését a Kárpátok koszorúin és belhoni megjelenését, miként mi is, bár a magyar történettudomány nem kis energiával próbálta ezek valószínű román voltát elfedni. A gesztában szereplő kunokra nem tér ki, de mivel a tárgyalás fonalát jócskán kiterjeszti az ezerkétszázas évek első évtizedeire, talán ő maga is a Béla herceg-féle domonkos térítés és hódoltatás eseményeire gondolhatott, miként azt a legutóbbi Anonymus-kommentárban Bak János, Martyn Rady és jómagam tettük. Abban azonban változatlan az egyetértés, hogy a tatárjárásnak valamilyen formában tükröződnie kellene a műben, s mivel ilyen nyomok nincsenek, a mű megírásának 1241 előtti befejezése szinte bizonyos. A kutatás számára mindmáig gond a III. Béla halála és a lejegyzés feltételezett dátuma közti idő kitöltése, amit azonban Szerzőnk frappánsan megoldott. Igaz, 1991-es bevezetőjében már Gabriel Silagi is 1196–1222 közé keltezte a munkát.

Meglepő a Névtelen II. András király iránti ellenszenve, ami szöges ellentétben áll Vajaynak András *archiregnum*áról szóló korábbi, egyértelműen lelkes tanulmányával – persze mindez lehet a Névtelen saját véleménye is. András negatív képét azonban maga a fennmaradt geszta sem igazolja, hiszen a nagylelkű adományok mindvégig pozitív kontextusban kerülnek lejegyzésre. Meglehet, hogy a gyermek trónutód koronázásának leírása sérthette II. Andrást (az a későbbi IV. Béla táborának sikere volt), ám az Aranybullára emlékeztető pontok beemelése a gesztába a királyi tábor fülének lehetett kellemes.

A negatív András-képre minden bizonnyal dramaturgiai okokból lehetett szükség. E kiábrándult szemlélet nyomja rá bélyegét az 1217–18-as keresztes hadjárat és a király azt követő kiházasítási terveinek bemutatására is. Ugyanakkor heraldikai és diplomatikai jártassága, mesélőkedve mutatkozik be az okleveles anyag felhasználásakor: kétséges hitele ellenére elmeséli például az Ivánka család hagyománya alapján a Jordán föld történetét.

Vajay Szabolcs a maga 37. fejezetében azt sugallja, hogy a geszta fennmaradt kézirata eredeti, a Névtelen saját maga vakarta ki az első oldalt, díszítette és fejezetszámokkal látta el, úgy, ahogyan ma látjuk. Ezzel szemben a jelenlegi kézirat bizonyosan a szerző halála utáni másolat, az ultraibolya fénnyel való átvilágítás óta tudjuk, hogy a kivakart első oldalon semmilyen eltérés nem fedezhető fel az ismert szöveghez képest,

végül pedig Jakubovich Emil tisztázta, hogy a fejezetszámozás a bécsi könyvtárosoktól származik. Persze ahogy mindezt Vajay elmeséli, az csak a meseszövés javára válik!

Hasonlóképpen ügyes megoldás, hogy a kéziratot Párizsban íratja meg hősével, ami egyszerre nyújt magyarázatot a Névtelen európai tájékozódására, illetve a mű hiátusaira és bizonytalan pontjaira, távol lévén a szükséges kézikönyvektől és forrásoktól. Izgalmas fordulatot jelent, hogy a kéziratot N-re, vagyis *Nicolaus*ra, azaz Miklósra bízza, aki azonban Admontban elhalálozik, s a kézirat is ott marad. A történet hihető, még ha valójában a kéziratunknak a bécsi könyvtárba való bekerülését megelőző előéletéről semmi vagy csak nagyon csekély fogódzónk van. Az admonti lappangás feltételezése egybevág a hazai kutatás hagyományos véleményével, miszerint soha senki nem használta a művet. Ezzel kapcsolatban újabban számos olyan momentum merült fel, ami a hagyományos nézetet felülírni látszik. Ezek közül is a legérdekesebb a Tarihi Üngürüsz néven emlegetett török krónika. Kétségkívül több latin nyelvű forrása is volt Terdzsüman Mahmud (1510–1575), I. Szulejmán szultán német származású tolmácsának, aki a művet összeállította és lefordította. A krónika elbeszélése szerint annak szerzője, Mahmud a magyar koronázóváros, Fehérvár 1543. évi elfoglalásakor talált egy (vagy talán több) a magyar történelemmel foglalkozó latin nyelvű kéziratot.

Mivel a török munka egyetlen ma ismert krónikát sem követ következetesen, itt nyilván a hagyományos értelemben vett kompilátori munkáról lehet szó. Tekintettel arra, hogy Rogeriusnak a tatár betörésről szóló tudósítását átírja, használhatta a nyomtatott Thuróczyi-krónikát. Azt azonban nem zárhatjuk ki, hogy a nyomtatott szöveg mellett annak esetleg kéziratát is, talán további kéziratos krónikákat használt. Művében ugyanis ma csak Anonymustól ismert események és fordulatok is helyet kaptak, a 39. fejezet tájáról. Nem érezzük lehetetlennek, hogy magának Anonymusnak a kézirata, esetleg egy Anonymus további részleteivel bővült krónikavariáns került a kezébe, s a hasonlóságok abból származnak. Minderről persze Vajay bizonyosan nem hallhatott.

Vajay utal arra, hogy a Névtelen ismerte a regényes geszta műfaját, annak francia, angol, hispán változatait, amiben Fest Sándor és Győry János fejtegetéseinek eredményeit látjuk megcsillanni, még ha utólag szövegszerűen egyetlen forrás ismerete sem bizonyosodott be. A hispán vonatkozásokat egy teljesen váratlan új azonosítás támogatja meg. A geszta egy érdekes, feltűnően sokszor ismétlődő szókapcsolata a „*potenter et pacifice* / erős kézzel és háborítatlanul" (42, 44, 50, 57. fejezetek), amelynek értelmezésére és fordítására számos javaslat született már. Annál érdekesebb, hogy a külföldi okleveles gyakorlatban előfordul a szókapcsolat, mégpedig egészen hasonló kontextusban, I. Jakab aragóniai király birtokadományaiban (pl. 1224. aug. 29.), ám azt sajnos nem tudjuk, hogy milyen régi gyakorlatra mennek vissza. A szókapcsolat érdekessége, hogy Aragóniában nem egyszer-kétszer, hanem legalább tucatszor fordul elő, s használata a következő évtizedekben sem szűnik meg. Egyáltalán nem zárható ki, hogy Európa más területein is használták, de egyik lehetséges forrásaként az aragón gyakorlattal mindenképpen számolni kell, a modern szakirodalom alapján ezt Konstancia királynő kísérete hatásának tulajdonítva.

Hispániai vonatkozású, még ha nem is a Névtelenhez kötődik, egy további megoldási kísérlete. A Kézai Simon krónikájában, valamint a krónikaszerkesztésben a Nagymartoniak kapcsán említett *Biota-Bajom* földrajzi nevek párhuzama a hazai középkorkutatást régóta foglalkoztatta, s mindig is nyilvánvaló volt, hogy valós helyneveknek kell a névalakok mögött lenniük. Egyelőre a Vajay által javasolt Biota / Eje de los caballeros Zaragoza tartományban tűnik a legjobb megoldásnak, vö. a kötet Glosszáriumában írottakkal.

Vajay teljesen készpénznek veszi a Dares Phrygius-kötet magyar nyelvű átdolgozásának az elkészültét, amivel a Névtelen az előszóban henceg, amit azonban a mai nemzetközi kutatás bizalmatlanul fogad. Ugyanakkor nem alaptalan a Nibelung-történet valamiféle, elsősorban a betelepülő németekhez kapcsolódó ismeretének a feltételezése, míg a magyar nyelvű Roland-énekre talán túlságosan merész elmével gondol. Általában a Roland-ének ismerete és az énekhez kapcsolódó magyarországi névadás megítélése komolyan megosztotta a hazai kutatókat. Joggal utal a Névtelen második legfontosabb forrására, a „*De preliis Alexandri Magni*"-ra, amit nála Jolánta versbe szedve hallgat a budai udvarban. A honfoglalás időpontjának kérdésével kapcsolatban utal a Névtelen másik meghatározó forrására, Regino, prümi apát világtörténetének folytatá-

sára, amelynek párizsi meglétére ottani kéziratai ösztönözhették a Szerzőt. Ugyanakkor, noha számol azzal, hogy a Névtelen ismerte a korábbi, ún. Szt. László-kori gesztát, annak jellege, ti. hogy a Névtelen mit vehetett át abból, nem foglalkoztatta. Akár arra is következtethetnénk, hogy úgy gondolta, a Szent István előtti, azaz a pogány magyarok történetéről semmit sem találhatott benne főhősünk. Meglehet, hogy Vajaynak igaza van ebben, miként abban is, hogy a Szerző szándékai szerint lezártnak tekinti a művet (vagyis nem csonka), igaz, mentegeti a Névtelent, hogy eredeti tervét, hogy eljusson a királyokig, nem tudta beváltani. A végső képben Tonuzóbát élve temetteti el az abádi révnél, többekhez, így Kós Károlyhoz hasonlóan keménykezűnek ábrázolva Istvánt. Igaz, az újabb történetírásban – noha ezt már a méltatlanul elfeledett Mátyás Flórián felvetette – általánosnak tekinthető a vélemény, hogy az eltemetés és újjászületés a Biblia szerint átvitt értelemben is felfogható, amint azt szövegszerűen egy francia krónika is bizonyítja. Ellene talán csak annyi szól, hogy az átvitt értelmezéshez mi szükség volt az abádi rév konkrét megnevezésére?

Rendkívül érdekesek Vajaynak a kereskedők által közvetített szóbeli információkra tett megjegyzései. Éppen a tatár előrenyomulással kapcsolatban többször utal a kereskedők hírvivő szerepére. A Magna Hungariával kapcsolatos korabeli információk mögött is igen nagy valószínűséggel az élénk kereskedelmi kapcsolatokat láthatjuk. Erre egyébként Harmatta János is felfigyelt egyik Anonymus-tanulmányában. Harmatta az őshazára vonatkozó híreszteléseket, a Julianus és Anonymus világképe közti hasonlóságot annyira súlyos bizonyítéknak tartotta, hogy magának a műnek a datálását is a Juliánusék ismert útját követő évekre tette volna. Szerinte a Szuzdalba történő vándorlás kiindulópontjaként emlegetett Scythia valójában azonos Baskíriával vagy a volgai Bulgáriával.

A Névtelennek a földrajz és a földrajzi nevek iránti rajongását nagyra értékeli, miként – Györffyt követve – feltételezett származási helyét is az alapján valószínűsíti. Nála is nagy szerephez jutnak a történet fonalának az alakításában, a képzelt főhősök nevének a kitalálásában. Tetszetős, ahogy társa meggyőzi a Névtelent, hogy a honfoglalást életszerűen kell bemutatnia: „Harc nélkül nem lehet elfoglalni! Odalenne minden dicsőség!… Ne csinálj hát útikönyvet!... Tessék csatázni." A névalkotásában „deákos mulattatási szándék"-ot lát, amit Kézai kortárs személynevei kapcsán már mi is szóvá tettünk az angol–latin Kézai-kötet kommentárjában. Ebben a német göttingai professzorok kritikájához közelít, akik egyszerűen „Fabelmann"-nak tekintették a magyar jegyzőt, de elhatárolódva Schlözertől, aki egy „ostoba barát őrült fecsegéséről" írt. Úgy tűnik, hogy nemigen számol helyi hagyományok meglétével (ellentétben a szlovák vagy román kutatással), talán egy kivételt éppen Gyalu esetében tesz, amikor azt a Névtelen – Vajay szerint – kortárs élő személy után formázza. Kategorikusan azonban nem tagadhatjuk, hogy 1200 körül a helynevekhez esetleg kapcsolódott a helyiek által mesélt történet is, ami csak bátorítást adhatott a szerző földrajzi név használatának.

Figyelemre méltó a Névtelennek az íjak, számszeríjak, párviadalok iránti fogékonysága, amit Vajay nem aknáz ki. Érdekes, hogy a Névtelen számára a pogányság kora (amint többször leírja „pogány módra", *more paganismo*) részben fegyvertörténeti érdekességek felemlegetését jelenti, amihez még hozzásorolható a részéről ismét jó érzékkel kiemelt, tömlőkön való átkelés a folyón (7. fej.).

Borsy-Kálmán Béla joggal vet fel bizonyos párhuzamot Herczeg Ferenc *Pogányok* című könyvével (1902). Az államalapítás és 1200 közötti két évszázad alatt persze a helyzet gyökeresen megváltozott, de éppen a Névtelen művének pogány témája, a „*more paganismo*" viszonyítás adja a modern művek közös hátterét. Márton kanonoknak méltó párja Anonymus, bár ő maga a pogányságnak már csak szemlélője. Tonuzóba személye pedig kapocs a két mű között, hiszen Márton kanonok Tonuzóba fia, alias Alpár. A szerelmi háromszög (Alpár/Seruzád/Zenóbia) a *Pogányok*ban mesteri, igaz ott egyúttal a bizánci szál kifejtésére is szolgál, itt Ajtony görög felesége Csanádé lesz, végül egy ispáné. A bizánci vonalat Vajay minden bizonnyal önéletrajzi meggondolásokból veti el, s irányítja főhőse lépteit a neolatin világ felé.

Amint azt Czigány Lóránt is felelevenítette könyvismertetésben: „kapitális idea volt", hogy az 1998-as könyvhéten a Szerző a Vörösmarty téren ott ült csuklyával a fején, s dedikált. Nyugodtan mondhatta volna így is: „Anonymus vagyok, Párizsból." Vagy talán mégsem?

■ JEGYZETEK

1. *Én, Anonymus. Önéletrajz. Írtam az általam hajdan meséltek, ha jól számítom, 1101-ik esztendejében.* Argumentum Kiadó, Bp., 1998, 388 old.

2. Vajay Szabolcs (1920, Budapest – 2010, Vevey), 1943-tól Nyugaton, Svájcban, Argentínában, Franciaországban élt és dolgozott. 1964–1976 között a Nemzetközi Heraldikai Akadémia alelnöke, 1982–1986 között a Genealógiai és Heraldikai Társaságok Nemzetközi Szövetségének elnöke, majd haláláig díszelnöke. Könyvtára halála után a fehérvárcsurgói Károlyi-kastélyba került, ahol szabadon használható.

KISEBBSÉGI SORS ÉS IDENTITÁSMENEDZSELÉS BALÁZS FERENC *A RÖG ALATT* CÍMŰ MŰVÉBEN

■ Balázs Ferenc 1901-ben született Kolozsváron, az unitárius teológián tanult. 1923-ban *Székely mitológia* és *Erdélyi magyar irodalom* című írásai alapozták meg a székely írók közösségi identitását. Ugyanabban az évben, 1923-ban egyházi ösztöndíjjal került Angliába (Oxford) és az Egyesült Államokba (Berkeley), majd egy hosszú világkörüli út után (Japán, Kína, India, Palesztina) tért vissza szülőföldjére. A székelykeresztúri unitárius gimnáziumban felügyelő tanárként megszervezte az ottani diákéletet, ifjúsági folyóiratot hozott létre, baloldalisága miatt egyházi eljárást indítottak ellene. Szépirodalmi munkásságát is közéleti tennivalóinak vetette alá. 1937-ben halt meg Tordán. Tamási Áron gyászbeszédében életművéhez méltóan búcsúztatta a tragikusan fiatalon elhunyt író-lelkészt.[1] Főbb művei: *Bejárom a kerek világot* (Kolozsvár, 1929); *Aranyosszéki tervek (röpirat a szövetkezetekről)* (Torda, 1933); *A rög alatt* (Torda, 1936); *A zöld árvíz* (Kolozsvár, 1936).

Balázs Ferenc, a nagyvilágot megjárt erdélyi író is sokat foglalkozott a székelység közösségi tudatával. Láng Gusztáv szerint Balázsnak kétarcú hitvallása volt: „egyfelől még inkább a partikuláris-helyi színek – elsősorban a székely néphagyomány – felé viszi az ideológiává akkor fogalmazódó transzszilvanizmust […], ugyanakkor a transzszilvanizmus-ellenes konzervativizmussal szemben a korszak modern törekvéséhez, az irodalmi expresszionizmushoz való csatlakozás segít túlemelni ezt a programot."[2] Bár nem Székelyföldön született, elhivatott közösségi emberként foglalkozott az erdélyi kérdéssel. Unitárius lelkészként az aranyosszéki Mészkő nevű faluban telepedett le, ahol *A rög alatt* (1936) című könyvét is megírta. A megjelenést követő évben Jancsó Béla így méltatta ezt a munkát: „*A rög alatt* egyike az új nemzedék legnagyobb erkölcsi erőforrásainak, és mai életünk egyik legjelentősebb dokumentuma."[3] Mészkőt, a Torda melletti kis falut a kézdi székelyek népesítették be, kultúrájukat, nyelvjárásukat erős mezőségi hatás érte. A 19–20. század fordulóján a település lakosai már nagyrészt románok, az ott élő székely-magyar leszármazottak a szórványmagyarság problémáival küszködnek.

A rög alatt önéletrajzi ihletésű, Balázs saját élményeit dolgozza fel a műben. A Benedek Elek- és a Tamási Áron-önéletírásokhoz hasonlóan a főszereplő az egyes szám első személyben beszélő, életrajzi szerző, Balázs Ferenc, aki magát néven is nevezi. Mivel ez a mű szociográfia, nem pedig több szereplőt mozgató regény, a Balázs-figurát kiragadva fogom elemezni, hiszen a mű az ő alakja köré szerveződik. Elméleti háttérként az identitáselméletekből a Smith- és Csepeli-féle modelleket hívom segítségül. Assmann kulturálisemlékezet-fogalmát, Bhabha koloniális–posztkoloniális elméletének bizonyos kategóriáit is fontosnak tartom a Balázs-mű jelen kontextusbeli értelmezéséhez, illetve újraértelmezéséhez. Az intra- és interkulturális kommunikációs közelítéshez Rosengren kínál elméleti fogódzókat. A szórványlét sajátos helyzetének interpretációs kereteit a Vetési-etnogram adja.

A világot látott unitárius lelkész saját elhatározásból tér vissza az erdélyi faluba lelkipásztornak – mint ahogyan Benedek Elek is maga dönt úgy, hogy hazamegy szülőfalujába –, azzal a nemes szándékkal, hogy külföldön szerzett tapasztalatait szülőhazája javára értékesítse. Miután egész Erdélyt bebarangolta, teleszívta magát a hazai levegővel, öt éven keresztül külföldön tartózkodott, amikor is megfordult Budapesten, Bécsben, Lipcsében, Rotterdamban, Angliában, Kaliforniában, Japánban, Koreában, Kínában, Indiában, Palesztinában és Egyiptomban. Ezeket az élményeket gyűjti egybe 1923 és 1928 között a *Bejárom a kerek világot* című útikönyvben. Ő is a két világháború közti Erdélybe tért vissza, mint Benedek Elek, és mint Tamási *Ábel*je. Elek apóval szemben azonban, akinek a visszatérése – a magyar világban elfoglalt helye és elismert szellemi vezető szerepe okán – impozánsabb volt, Balázs a magyar világon kívüli szélesebb multikulturális tájékozottságot, Kelet és Nyugat világát hozza magával. Olyan „rög alatti" világba tér vissza, melyet nem érnek el a változások szelei, sőt a változások hírei sem. Balázs tiszteletes célja nemes és felemelő, a cél szövegezése pedig költői: „falumba gyökerezve fejemet feldugom. […] Én csak elvetettem magam egy picinyke helyre, odabújtam a rög alá, hadd lám, kikelek-e, lesz-e rajtam virág, termek-e gyümölcsöt."[4]

Az unitárius lelkész a zajos nagyvárosok után („a nagyváros bezárja az embert az embercsordába")[5] a falu csendes egyszerűségére vágyik, a világjárt ember nyitottságával. A nyitottsághoz hozzátartozott az is, hogy szocialista eszméket hozott magával. Más társadalmak és kultúrák ismerete arra tanította, hogy „a gondolkozás legfőbb betegsége az előítélet".[6] Az *Ellenzék*ben 1934-ban megjelent cikkében már némi ideológiai kiábrándultsággal ezt írja: „Ezelőtt tizenegy évvel, utolsó éves teológus koromban még a szocializmusban láttam a világ reménységét. […] Így alakult át az én felfogásom, amint a valósággal találkoztam, s annak hatalma nyilvánvalóvá vált előttem. Igaz, én hajlékonyabbnak bizonyultam, mint sok szobatudós szocialista."

A könyvbeli kisebbségi magyarok nem igazán értik Balázs gazdasági, kulturális és identitáskomponensű törekvéseit. A lelkész-tanító például a kisdiákok tanítását is sajátosan fogja fel. Szerinte a székely-magyar, de éppúgy a szórványmagyar kisebbségi világban is egy cél létezik: megtanítani a jövő nemzedéknek mindent, amit tudnia kell: írást-olvasást, a román állam törvényeit és a román nyelvet is.

Multikulturális környezetben helyes elgondolás ez, csakhogy Balázs valamit nem érzékel. Kulturális reflexei a nyugati világban szerzett tapasztalatokon alapulnak, és a magyar–román kisebbségi-többségi helyzetben naivnak bizonyulnak; akadályozzák őt abban, hogy tisztán lássa a mészkői szórványmagyarság helyzetét. Nem érzékeli, hogy a hegemonikus nyelv és kultúra székelyek és magyarok beolvasztására tör. Nyugati példákat szem előtt tartva, szocialista reflexszel úgy véli, hogy a hiba „nem egy ország törvényhozásában, hanem annál sokkal mélyebben gyökerezik".[7] A román nyelv tanulását is magában foglaló kulturális eszményeit amerikai példákkal magyarázza, mely példák önmagukban valósak és igazak, de figyelmen kívül hagyják azt a körülményt, hogy egy kisebbségi falu esetében az *anyanyelv megtartása* az elsődleges cél.

Ettől még érvényes a tétel, hogy a szórványmagyarság – írd és mondd – egzisztenciáját, társadalombeli létezési képességét, voltaképpen fennmaradását veszélyezteti, ha nem bírja a kulturális létfenntartáshoz szükséges anyanyelvet. Balázsnak ebben igaza van. Vetési egymásba épülő gyűrűivel szólva ez az első három szakasz – a „nagytársadalmi-etnikai tér", a „politikai-hatalmi környezet" és a „gazdasági-munkahelyi viszony" – a szórványközösségi egyén etnogramjában.[8] A szórványlétben, ezekben a gyűrűkben csak román nyelvtudással lehet boldogulni. A kétnyelvűség elengedhetetlen ebben a keretben. De úgy kell működnie, hogy közben az anyanyelv ne stigmatizálódjon, ne következzen be nyelvi lepusztulás, erózió. Az etnikai tudat legsérülékenyebb területén, az „oktatási-kulturális" térben legerősebb viszont „a többségi kultúra nyomása", itt védendők ki a „beilleszkedési-alkalmazkodási zavarok", hogy ne jusson el a szórványmagyarság ennek az etnikai gyűrűnek román lebontása révén addig, hogy nyelvcserére is sok kerül, és a megmaradt egyetlen (legbelső) védőgyűrűben, az egyházi-kultikus környezetben is pusztán kántálásosan „kultikussá" válik az anyanyelv.[9] Eddig juthat el a szórványmagyar, ha Balázs a román nyelv tanulását (egyébként helyesen) szorgalmazza (miközben látja azt is, hogy a nagy nyelvi nyomás alatt a székely gyermekek összeroskadnak), de a magyar nyelv megtartásának fontosságát, identitásmegőrző szerepét a magyar közösségben nem tudatosítja. Mert ez az, ami be is következett a csán-

gó magyarságnál, amint azt Ignácz Rózsa *Született Moldovában* című regényének csángó falujában láthatjuk.[10] Teljes nyelvcserénél ugyan még nem tartunk, de az egyházi szertartást már román pap vezeti román nyelven, és a csángók csak belekántálják adott pontokon azokat a magyar kultikus mondatokat, melyek igazi tartalmát a legtöbben már nem is értik.

Azt, hogy a falubeliek identitásvédő stratégiával elbújnak a kulturális mimikribe,[11] Balázs nyitottsága zártságként érzékeli. Ő nyitott ember (nyitottsága egészen a román nyelv tanításáig terjed), aki egyenesen értelmetlennek érzi a rejtőzködést, aminek a gondolata fel sem merül benne. Nem is alakulhat ki nála a látszatalkalmazkodás kulturális reflexsora, mert ő azt látta a világban, hogy egymástól eltérő kultúrák, más-más nyelvet beszélő népek békében tudnak élni egymás mellett. Túlélési stratégiák kialakítására tehát nincs szüksége, legalábbis ő így érzékeli.

Teljes nyitottsággal fordul a románok felé is, akikkel nap mint nap találkozik, és a falubeli románok ezt értékelik. Az egyéni szintű, mindennapi magyar–román interkulturális kommunikációval nincsenek gondjai.[12] Annak is köszönhetően, hogy a tiszteletes előítéletmentes gondolkodásra képes, és a „minden ember egyenlő" gondolattal fordul a világ felé, mint Tamási Áron Ábelje és Kacsó Sándor Birtók Bénije. Csakhogy Ábel mély emberi természetességével szemben itt a szocialista ideológia motiválja ezt. A követendő elv nem hozhat gyümölcsöt, mert túl kicsi és beszűkült ez a világ ahhoz, hogy egyáltalán értse a törekvésben a jóakaratot, vagy éppenséggel világosan értse a vele járó ideológiát.

Ez magyarázza azt, hogy a tiszteletes, aki a románokkal éppoly tökéletesen érintkezik, mint a magyarokkal, csoportszinten képtelen megvalósítani az interkulturális kommunikációt. A közösség és Balázs útja ott válik el, hogy a nemzeti identitás mindkét oldalon ösztönös. (Csepeli kategóriája szerint ez az identitástudat alapszintje.) Gyülekezetének magyarjaiban tudatosodik a nemzeti identitást fenyegető veszély, és ez ellen azonosságtudatukhoz való erőteljesebb ragaszkodással védekeznek. Ezért láthatják a román nyelv tanulására irányuló biztatást is sokan fenyegető veszélynek inkább, mint hasznos tanácsnak. A pap ezzel szemben talán a nemzetek közötti egyenlőséget hirdető ideológia alapján állva nem látja a mély folyamatokat, ezért a kérdést is rosszul fogalmazza meg, amikor kultúrafelületi megnyilvánulásoknak tulajdonítja magyar és román békés egymás mellet élésének lehetetlenségét: „Magyarnak s székelynek megmaradtam, de ez nálam nem hatalmi, nem politikai állásfoglalás, hanem a tényleges adottság elismerése. Magyar vagyok, mert magyarnak nőttem fel, magyar az eszemjárása és a vérmérsékletem. A román románul gondolkodik, táncol és alkot. Miért tenne ez bennünket ellenségekké?"[13] A nyugati nyitottsággal nem látható lényeget a hívek viszont a bőrükön érzik: a román hatalom (ha nem is minden interkulturális partner/egyén) igenis nyomul, számára igenis hatalmi és politikai kérdésről van szó, vagyis jóval többről, mint az, hogy melyik nép milyen táncot jár és milyen nyelven alkot.

Balázs nem adja fel azt a szándékát, hogy a falu román és magyar lakosait közelebb hozza egymáshoz, például az eladdig soha ki nem próbált módon: közös kirándulásokat szervez nekik. Keserűen kell rájönnie, hogy „a két nemzet még nem felejtett és nem tanult eleget ahhoz, hogy bornál és táncnál megmaradhasson. Egy ilyen kis faluban […], amelynek háromötöde román és kétötöde magyar, olyan erősek a nemzeti ellentétek, hogy azokat a legjobb szándékkal is nehéz legyőzni."[14] Mindeme vonatkozásokban amerikai feleségére is mindvégig számíthat, de ketten is kevesek ahhoz, hogy a vegyes lakosságú faluban megoldják a mélyen gyökerező régi ellentéteket. Balázs tiszteletes tehát a csoport szintjén igyekszik megoldani régi, igen elmélyült nemzetiségi konfliktusokat, melyek a felületen mutatkozó megnyilvánulásaik kezelésével nem orvosolhatóak. Nem látja, hogy a román állami intézkedések minden magyar próbálkozást meghiúsító jellegűek.

Ugyanakkor kemény, bár nem kíméletlen kritikával illeti az aranyosszéki magyar közösség „furcsaságait", mely közösség iránt egyébként nagy szeretettel viseltetik: „nem rossz, de nem bőkezű, nem adakozó; nem segít máson, mert magának sincs elég keze; nem csal, csak a legtöbbet akarja, a vaktól és az ügyetlentől a vakság és az ügyetlenség vámját, az engedékenytől a jobbik részt; nem hazudik bűnösen, csak kicsi hibát takar el."[15] Ebben az idézetben a szórványmagyarságra vonatkozóan azzal a kettősséggel találkozunk, mely a székely magyarságra vonatkozó sztereotípiás gondolkodás jel-

lemzője volt, vagyis a néplélek ellentmondásosságával. Bözödi György is erre az ellentmondásosságra reagált székely vonatkozásban.[16] Bözödi után Balázs is megtalálja az okokozati összefüggést: a történelem „vállon ragadta, torzzá csavarta"[17] e népet, így esélye sem volt a megmaradásra, ha nem alakít ki magában ilyen túlélési stratégiákat.

Balázs tiszteletes voltaképpen szisztematikusan dolgozik azon, hogy a nehéz sorban élő mészkői magyarok túlélési stratégiájának változatos megnyilvánulásait megértse. Azt tartja szem előtt, hogy az ember alapvetően jó és értelmes, de a rábízott egyházközségnyi magyar még nevelendő, az emelkedettebb gondolkodásra ösztönzendő – a lelkipásztor szavaival szólva: ebben az értelemben ők még gyermekek. Az ő feladata abban segíteni őket, hogy felnőjenek, helyes stratégiákat alkalmazzanak a kisebbségi helyzetben, és legfőként a lelki, gazdasági és társadalmi túlélést bebiztosítsák. Bízik abban, ami a székely leszármazott mészkői magyar kulturális emlékezetéből talán előhozható – anélkül hogy a kulturális emlékezetben gondolkodna[18] –, vagyis a székelyekben ősidők óta adott önkormányzati érzékben. Szeretné megtanítani őket közös érdekben, közös célban, közös befektetésekben gondolkodni, szocialista alapokon.

Az elképzelés életképesnek látszik, valahányszor egyes emberekkel beszél, de csoportszinten kudarcot vall. Nem képes igazán közel kerülni a közösséghez, mely békés mosollyal tekint a papra, de nem hisz benne. Rosszabb esetben csendes bolondnak tartja, de azért ezt szívesen elnézi neki. Széles látókörű gondolkodásának túlságosan szűk ez a terep, képtelen a konok, kitartó, szűk látókörű életformából híveit kimozdítani. Általa népfőiskolának nevezett csoportos foglalkozásokat szervez, tulajdonképpen felnőttnevelésbe kezd. Ily módon a maga eszközeivel tesz kísérletet arra, hogy felnyíljon a zárt világ: az előítélet eltűnjön, a humánum teret nyerjen, a tudás szélesedjen, a gondolkodás megváltozzon, a csoportérdek érthetővé váljon a csoport számára. Ő ezt így mondja: „Az én népfőiskolám nem akarja ismerni sem a gyűlöletet, sem a babonát. Be könnyű volna itt is, és be könnyű volna máshol fölkorbácsolni az emberek vérét! Magyarságot fújni beléjük, hogy gyűlöljék a mást, és babonásan higgyék: a magyar a föld legelső népe."[19]

Eredményeket a „népfőiskola" is az egyének szintjén hoz csak, hiszen kiváló kommunikációs képességéből ez következik, csoportszinten viszont nem tudja megnyerni hallgatóságát. A közösség szintű kommunikáció boltíve alatt a közösséget alkotó egyének többsége meggyőzetik, ám közösségként nincs jelen. Ez pedig még csak az azonos közösségen belüli, vagyis az intrakommunikáció csoportszintje volna. Ezek után nem meglepő, hogy interkulturális szinten is kudarcot vall a jó szándékú tiszteletes. Az értelmes interkulturális kommunikációhoz még partnert sem talál egyik nemzetiségi közösségben sem.

Nem elképzelhetetlen, hogy az a szórványmagyar közösség, melynek egyetlen kapaszkodója magyar önazonossága, megérzi az egyébként megkérdőjelezhetetlen magyar identitású papban, hogy unitárius lelkész létére vallástalan, maga sem hisz abban az összetartó erőben, mely – úgy is mondhatjuk – a Vetési-féle egyházi-kultikus védőgyűrűn üt rést. A vallás összetartó erejét is sugároznia kellene a lelkésznek ahhoz, hogy maradéktalanul melléje álljanak. A becsületesen megtartott istentiszteletekből akkor is hiányzik a meggyőzés ereje, ha a lelkész egyébként sosem ad nyilvánosan hangot vallási szkepticizmusának. A „minden ember egyenlő" szocialista elvet elébe helyezi annak, hogy valamennyien egyek vagyunk a hitben és az Úr szolgálatában. Jóllehet Balázs az egyház összetartó erejében viszont hisz, a vallás mégsem tud identitásvédő bástya lenni a mészkőiek számára. Helyesebben szólva: igenis tud, de a pap ellenére. Nem kis szerepe lehet ennek abban, hogy a közösség nem képes közös ideológiai platformra kerülni lelkipásztorával. Elvégre: „Az Isten fogalma majdhogy semmit nem jelentett nekem. Sem az unitárius, sem pedig a keresztény hagyományok iránt túlságos tisztelettel nem viseltettem."[20]

Sajátos pikantériája az ideológiai ellentmondásosságnak, hogy a szocialista elveket valló Balázs nem a nemzeti kisebbség többség általi elnyomása ellen küzd, hanem a kapitalizmus által kizsákmányolt többség felszabadításáért. Ezzel együtt jár, hogy az egyenlőség magasabb eszmény számára annál, amit magyarsága jelent neki. Összességében tehát Balázs foglalkozását tekintve lelkipásztor, de mivel hiányzik belőle a hit ereje, és nem felel meg annak, amit a korabeli falu elvár lelki-szellemi vezetőitől, nem tudja sem lelkipásztori, sem tanítói, sem a kibontakozóban lévő új világnézet reformeri szerepét betölteni.

A kisebbségi létben a nyelv, a kultúra, a hit, a szimbólumok megtartó ereje nem hagyható figyelmen kívül. Balázs gondolkodásának is egyik, bár nem a fő motorját alkotják. Figyelmen kívül olyannyira nem hagyja ő sem, hogy az új magyar templom építése az ő érdeme. Mint ahogy az is, hogy sikerült a Kós Károly-tanítvány Debreczeni László tervei szerint felépíteni az épületet. Beláttatta a gyülekezettel: nem az a cél, hogy templomuk nagyobb és korszerűbb legyen a románokénál, mert „[mi] sem vagyunk alábbvalóak a románoknál, márpedig ők a régi templomuk helyett cementből építettek újat",[21] hanem az, hogy az ősrégi magyar hagyományt megőrizzék, és fatornyos templomot építsenek. Szocialista létére itt nemzeti elvet fogalmaz meg: „magyarul kell moderneknek lennünk."[22]

Az iskola bővítésének problémáját is jó menedzseri érzékkel oldotta meg. Viszont néhány év tartózkodás a vegyes nemzetiségű faluban, és Balázsban is fokozatosan tudatosodik, miféle célokat szolgálnak a román állami tanfelügyelőség intézkedései. Jó stratégiai érzékkel oldja meg tehát a magyariskola-bővítést, vigyázva arra, hogy a magyar kisdiákok ne kerüljenek román iskolába, ahol esélyük sincs anyanyelvükön tanulni. Mintha annak mértékében, ahogyan kopik róla a szocialista ideológia – ekkoriban kezd ráébredni arra, hogy a szocialista eszmék a gyakorlatban nem működnek –, erősödne benne a nemzeti identitásérzés. A magyar iskola bővítése (mely a románoknak nem feltétlenül szívügyük) azonban oly mértékben keseríti meg az életét, hogy kiábrándul a nemzetiségek egymáshoz való közelítésének még a gondolatából is: „A társadalmi osztályokat még valamennyire lehetett közelebb hozni egymáshoz, bár az úr a pokolban is úr. De a fajokat nemigen."[23] A sajátjai sem méltányolják erőfeszítéseit. Végeredményben az interkulturális kommunikáció az – Balázs széles látóköre és világlátottsága ellenére –, ami itt elakad. Balázs interkulturális képességei épek és egészségesek, de az államhatalmi politika másként látja a többségi-kisebbségi helyzetet. Végül a falubeli magyarok által is nehezen értelmezhető eszközökkel tesz meg mindent azért, hogy a magyar iskola betölthesse funkcióját.

Az „országos kártyavetésbe"[24] továbbra sem hajlandó belekeveredni még községi választási szinten sem. Kötelességének érzi viszont, hogy a magyarság érdekeit védje. Az ebből adódó konfliktusokat is sajátos módon kezeli. Ezt sem értik a hívei sem, a politika sem. Balázs tiszteletes multikulturális próbálkozásai tehát minden szinten, minden vonatkozásban kudarcba fulladtak, a teljes feladásig: „távol tartani a két fajt egymástól. Egymás mellett, de mint víz és az olaj, össze nem vegyülten. Román tánc, magyar tánc, román cséplőgép, magyar cséplőgép, román kocsma, magyar sporttelep, román iskola, magyar iskola."[25]

Ehhez a kiábrándultsághoz társult ismét kiújuló tüdőbetegsége. Rendkívül nehéz idő következik, melyben a vallás felé fordul: „a magyar vallásosság. Amely tiltakozik és küzd, ameddig lehet, de a megváltoztathatatlanba nemcsak beletörődik szépen, hanem már boldoggá is teszi magát azokkal az új örömökkel, amelyek a legsötétebb sors felszínét is rózsaszínűvé festik."[26]

A szociográfia Balázs Ference nagy formátumú ember, aki ráadásul Trianon után külföldi ösztöndíjasként jut a lehetőséghez, hogy világot járjon, nyugati demokráciákban lásson és tanuljon multikulturális (ha ezt akkor még nem is hívták így) toleranciát, és egyúttal a szocialista ideológia is eljegyzi őt magának. Ehhez a formátumhoz kemény tenniakarás társul, a megszerzett tudást szűkebb pátriája javára akarja kamatoztatni. A hazatérés nemes elszántságában azonban tragikus fejlemény, hogy mindezt a tudást és akaratot olyan többségi-kisebbségi világba beszorítva kellene érvényesítenie, melyben az eredmények is hamar átfordulnak kudarcba. A kisebbség beolvasztására törő román hegemónia úgy fon mindent a hálójába, hogy erről Balázs szocialista ideológiája és nyugati stílusú demokrata volta naivságként pattan le. Miközben multikulturális törekvései rokonszenvesek (például: a magyarok is tanulják meg a románok nyelvét – de nem az állam által diktált módszerrel), alapjában véve ő, aki annyi kultúrát megismert, képtelen lesz a nemzetiségek közti interkulturális kommunikációra.

Abban is tévedett, hogy a nagy egyetemes eszmék segítségével megoldhatók lesznek a kisebbségek nagy problémái is. Meg kell tapasztalnia, hogy ez nem így van. És hogy mennyire nem – ez az ő lelkipásztori működését és emberi sorsát átszövő másik irónia –, azt az általa felkarolt szórványmagyar közösség nála is jobban tudja. Mire ezt a szocialista eszméktől elfordulva, a magyarság érdekeit felkaroló közéleti aktivitásba

magát belevetve (felépíti az új magyar templomot, és bővíti az iskolát) maga is belátja, addigra magára marad, és felőrlődik (krónikus betegsége végzetesen kiújul).

Az a világtapasztalat, melyet az általam vizsgált szépirodalom és szociográfiai irodalom képviselői közül egyedülállóan hoz haza, és rendkívül sokat ígér a kisebbségi sors kezelésére nézve, ugyanakkor megítélési bizonytalanságokat eredményez a többségi-kisebbségi, valamint multikulturális-interkulturális kérdésekben, és akadályozza a tisztánlátást, amint azt fentebb láthattuk. Ezeket a rendkívüli adottságokat és a világtapasztalatot olyan világba viszi bele, melyben a szórványmagyar közösség hozzá képest ugyan sokkal szűkebben – de az identitásmegőrzés szempontjából sokkal határozottabban – értelmez, a román többség pedig feltarthatatlan nyomulással figyelmen kívül hagyhatja a multikulturális világok legjobbikában helyes, de román ideológiai szempontból nemkívánatos törekvést. Ez a szociográfus lelkipásztor tragédiája.

Az életrajzi Balázs Ferencé és egyben a mészkői magyarságé pedig az, hogy a nagyszabású terveket tragikusan korai halála kettétörte. Ez a formátum és ez a felkészültség ugyanis feljogosította volna arra, hogy falujának (és általában a romániai magyarságnak) szellemi vezetője legyen a gazdasági, kulturális és politikai ellenszélben. Hiszen miután a kisebbségi sors kívülről történő megoldására tett kísérletekért minden pofont megkapott, és ezekből minden tanulságot levonva túljutott azon a közösségiidentitásmenedzselési szakaszon, melyben módszerei összeférhetetlenek voltak (magyar nézetből és a románokkal kapcsolatos naivitást tekintve egyaránt), a kisebbségi sors valós helyzetén belülre tudott helyezkedni.

Dani Erzsébet

■ JEGYZETEK

1. Pomogáts Béla: *Magyar irodalom Erdélyben (1918–1944)*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008. 268–270.
2. Láng Gusztáv: *Az első nemzedéki jelentkezés*. In: Cseke Péter (szerk.): *A Tizenegyek. Egy antológia elő- és utóélete*. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2003. 191.
3. Jancsó Béla: *Balázs Ferenc*. In: Cseke Péter (szerk.): i. m. 161.
4. Balázs Ferenc: *Bejárom a kerek világot (1923–1928). A rög alatt (1928–1935)*. Püski Kiadó, Bp., 1999. 232.
5. Uo. 235.
6. Uo. 237.
7. Uo. 239.
8. A Vetési-féle etnogramban a csoportban elhelyezkedő egyént különböző, egymásra épülő gyűrűk veszik körül, és ezekben a nyelvi-etnikai jellemzők különböző arányban keveredenek, mintegy oltalmazzák az egyént, majd egyre inkább szűkülnek, csökken a távolság, közelebb kerülnek az egyénhez. Az etnogram szerkezete: nagytársadalmi-etnikai tér: etnikailag beállítja a kultúra működését, szabályozza az együttélés normáit; politikai-hatalmi környezet: az adminisztrációhoz, a hivatalos állami intézményekhez való viszonyulás területe, a politikai-közigazgatási nyelv beállítása; gazdasági-munkahelyi viszony: bonyolult érdekszálakkal kötődik az előző környezethez; oktatás-kultúra: az etnikai tudat ebben a térben sérülhet a legjobban. A többségi kultúra nyomása leginkább itt érezteti hatását. A beilleszkedési, alkalmazkodási zavarok kivédése is itt történhet meg; egyházi-kultikus környezet: az egyénhez legközelebb eső terület, mely képes arra, hogy a többi szféra sérülése esetén is életképes védelmi rendszert biztosítson. A peremlét számára ez különösen fontos (kisebségi helyzetben is). Vetési László: *Juhaimnak maradéka. Anyanyelv, egyház, peremvilág: sorskérdések a nyelvhatáron*. Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, Kvár, 2001. 21–27.
9. Uo. 21–27.
10. Lásd Dani Erzsébet: *A nemzetiidentitás-narratívák interkulturális dimenziói az erdélyi magyar irodalomban a trianoni traumát követően*. In: Juhász Erika – Chrappán Magdolna (szerk.): *Tanulás és művelődés*. Debreceni Egyetem, 2012. 453–460.
11. A mimikri Homi K. Bhabha kategóriája, mely szerint a gyarmatosító és a gyarmatosított közötti kapcsolatban a gyarmatosított úgy tesz, mintha elfogadná a gyarmatosító kultúráját, viselkedését, felvenné szokásait. Ezen viselkedésnek három eredménye lehet: valójában így rejtve maradva őrzi és védi a saját kultúráját; miközben megjátssza a látszólagos alkalmazkodás szerepét, maga is átalakul valamennyire a gyarmatosító kultúra hatása alatt; ebben a folyamatban keverék kulturális reflexsor alakulhat ki. Lásd Homi K. Bhabha: *The Location of Culture*. Routledge, New York, 1998.
12. Rosengren szerint az emberi kommunikáció a következő szinteken valósul meg: az egyén (az individuum), a csoport, a régió, a társadalom, a nemzet és az állam szintjén. Karl Erik Rosengren: *Communication: An Introduction*. SAGE Publications, London, 2000. 64–65.
13. Balázs Ferenc: i. m. 247.
14. Uo.
15. Uo. 251.
16. Bözödi György többek között a *Romlás* című regényében ezzel a kérdéssel foglalkozik.
17. Balázs Ferenc: i.m. 251.

18. Assmann szerint a kulturális emlékezet az ember számára olyan teret nyit ki, melyben a napi élet valósága szűknek bizonyul. Előtérbe kerül a múlt felidézése, mely veszélyes a társadalom vezető rétege számára, hiszen az emlékezés felforgató tartalommal rendelkezhet, és fegyver az elnyomás ellen. Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 2004. 83–86.
19. Balázs Ferenc: i.m. 319.
20. Uo. 285.
21. Uo. 321.
22. Uo. 322.
23. Uo. 326.
24. Uo. 327.
25. Uo. 329.
26. Uo. 419.

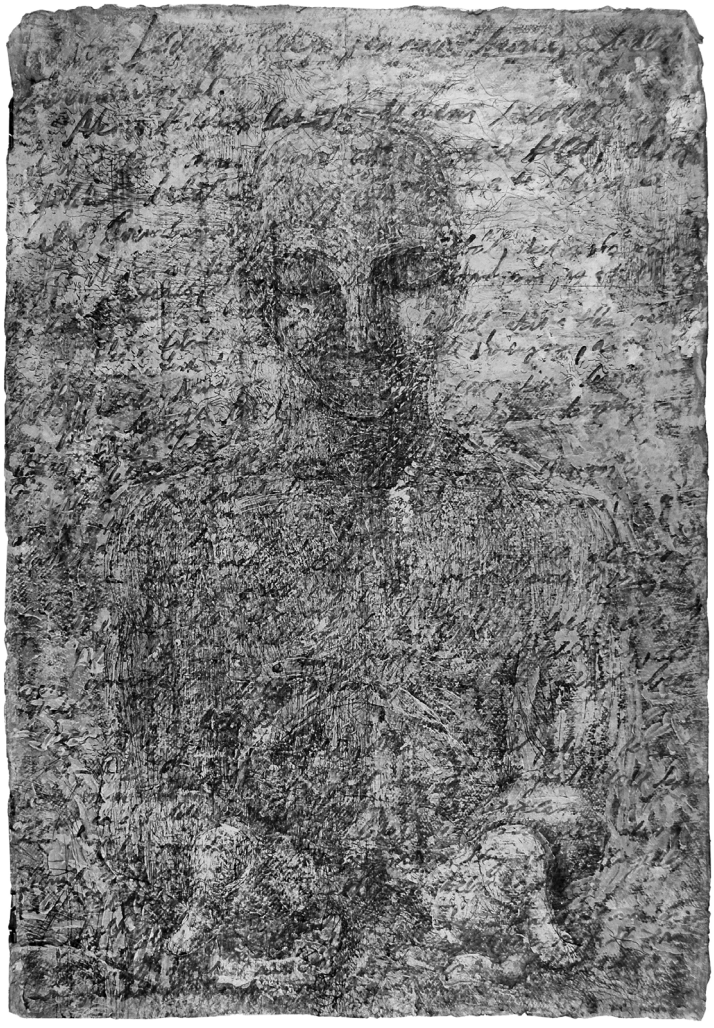

LÁSZLÓ SZABOLCS

BESZAKAD TŐLE AZ EMBER MELLKASA (EGY, VAGYIS INKÁBB KÉT AMERIKAI ÍRÓRÓL)

Jonathan Franzen: *Javítások; Diszkomfortzóna*

■ Van egy hipotézisem, amit szívesen megosztok, de előre jelzem, hogy csak temérdek olvasással lehet (talán) bizonyítani vagy cáfolni. Így hangzik: minél jobban hasonlítanak kelet-közép-európai társadalmaink az amerikaira, annál fontosabbá válik számunkra az amerikai irodalom. Vagyis: minél inkább kezd kultúránk, politikánk, gazdaságunk, munkahelyünk, ízlésünk, habitusunk hasonlítani a Nyugaton s főleg az Egyesült Államokban kialakult késő kapitalista és posztindusztriális világra, annál fontosabbak, érthetőbbek és aktuálisabbak kezdenek lenni az amerikai regényírók a mindennapokra fókuszáló irodalom által végzett önismereti és önelemzői gyakorlatban. Talán tévedek (ám a hipotézis kedvéért most ezt bevállalom), de modern, késő modern és posztmodern klasszikusaink, Adytól egészen Esterházyig, bármennyire is remekbe szabott és fontos művek megteremtői, valahogy mégsem erről a világról szólnak, nem ilyen társadalomban élő embereket szerepeltetnek, nem az így felmerülő problémákat boncolják, s így mai valóságunk, viszonyaink hatalmas dimenzióival nem kommunikálnak. Így hát, mondhatni, rá vagyunk szorulva, hogy John Updike, Richard Yates, Raymond Carver, Philip Roth stb. írásain keresztül újra szemügyre vegyük saját magunkat, szorongásainkat, neurózisainkat, rögeszméinket, illúzióinkat, kapcsolatainkat. És ha ezek az írók már megvoltak, akkor jöhetnek Jonathan Franzen könyvei, a *Javítások*, a *Szabadság* és a frissen megjelent *Diszkomfortzóna*.

Azt azért bevallom, hogy eredetileg nem is Franzent akartam olvasni – hét évvel ezelőtt, amikor egy New York-i könyvesboltban kortárs amerikai irodalmat vadásztam, a divatos irodalomelméleti koordináták szerint még David Foster Wallace, a posztmodern szövegzseni volt az abszolút célpont. *Infinite Jest* című, ezeroldalas, Pynchon és DeLillo nyomát követő, formabontó, disztopikus regénye teljesen meghódította az államokbeli irodalmárokat (majd a hipsztereket), s későbbi, depressziójából adódó öngyilkossága (Kurt Cobainhez hasonló) kultikus alakká változtatta az írót (nemrég már film is készült róla). A könyvmonstrum akkor nem fért be a bőröndömbe, de nem mondtam le róla, azóta is hordozom magamban ezt az adósságot, ezt az ezeroldalas belső hiányt (amely amúgy a teljes kelet-közép-európai könyvpiacot is jellemzi, lévén, hogy nem fordították le még a könyvet), s ezen csak az irodalomelméleti ködökből való fokozatos kitévelygésem enyhít. Ilyen előzmény fényében, úgy érzem, egyáltalán nem véletlen, sőt az átalakuló társadalmi érdeklődés és az olvasási habitus, élmény, tájékozódás szempontjából egyenesen szimptomatikus, hogy végül DFW közeli barátjának, Jonathan Franzennek a véletlenül kézbe vett, többkilós, általános népszerűségnek örvendő, számtalan nyelvre lefordított könyvét (a *Javítások*at) olvastam ki, szerettem meg, és tartom meghatározónak.[1] Egy olyan hagyományos formájú realista regényt, amelynek alapszüzséje annyi „csupán", hogy egy tipikusan „midwestern" idős anya karácsonyra saját fedele alatt szeretné látni szétszóródott családját, ami végül – hosszas, részletes felvezetés után – röpke tizenöt percre

Európa Könyvkiadó, Bp., 2012, 2014.
Európa Könyvkiadó, Bp., 2015.

meg is történik, és hatalmas veszekedés kerekedik belőle.

Franzen népszerűségének ellenére (vagy tán pont emiatt) nem könnyű eset. Már eleve gyanús, hogy egyszerre kedvelte meg a hivatalos kritika (a *Javítások*ért megkapta a National Book Awardot) és a nagyközönség is (pl. 2010-ben a *Time* magazin címlapjára tette, és kikiáltotta „Nagy Amerikai Regényírónak"); hogy a legklasszikusabb és legtipikusabb témáról, a polgári középosztályról ír, de ábrázolása, jelenet-, illetve karakterépítése egy pillanatra sem válik unalmassá, átfogó elemzései, feltárásai pedig magukkal ragadnak. Úgy tűnne, hogy a szerző maga egy élő anakronizmus, aki – mintegy időn kívül – a hősies modernizmus és realizmus sűrűjéből ragadt itt (pl. utálja az internetet és az e-könyveket, és saját bevallása szerint beragasztózza a modemét, amikor ír; szabadidejét pedig legszívesebben madárlesen tölti), ám mindeközben könyveiben korunk legkomolyabb és legaktuálisabb jelenségeit boncolja mélyreható éleslátással, átérzéssel.

Ám Franzen nem is igazán furasága, szokásai, kijelentései miatt érdekes jelenség, hanem pontosan a kínosságig tipikus amerikai, középosztálybeli, fehér, férfiúi mindennapisága foglalkoztatja azokat, akik a kortárs irodalmi folyamatokat figyelik és kommentálják (most, az érvelés kedvéért, tételezzük fel, hogy van egy így leírható, nem homogén „ők"). Kivetített személyében a tankönyvszerű típussá absztrahált és minden új kritikai elméletben szétszedett központi kategória sejlik fel: és kész kihívás, rejtély számukra, hogy a művészetben ez a „típus" még létezik, hogy alkotni mer, hogy ebből a szemszögből írja le Amerikát és a világot, s ráadásul roppantul jól, autentikusan és szórakoztatóan. Mert Franzen a hús-vér WASP; az elnyomó és diszkrimináló „the Man" látszólagos megtestesítője; a kanonikus, hagyományteremtő és ugyanakkor többször radikálisan elvetett, megdöntött „dead white males" örököse; a nyugati világban létező legtöbb privilégium potenciális kiélvezője. Mindennek persze köze is van az irodalomhoz, meg nem is – de összességében azt sugallná, hogy ilyen forrásból érvényes és izgalmas könyvek nem származhatnak. Pedig de. Ahogy Háy János mondta az idei Könyvfesztiválon elhangzott köszöntőbeszédében: a Franzen-könyv „…nagyon oda van téve!"[2]

Persze nem lehetünk naivak: a szerző WASP-szerűsége, fehér, fotogén, kisfiús arca belejátszott abba, hogy ilyen népszerű és elfogadott lett, de annak a vásárlóolvasónak, aki önnön privilégiumának, félreértelmezett, vállveregető „normalitásának" visszaköszönését, esetleg megerősítését remélte regényeitől, nagyon kényelmetlen és nyugtalanító felfedezésben volt, illetve lehet része. Számomra abban rejlik Franzen nehezen fel- és elismerhető bátorsága, hogy saját tudatosan középosztálybeli, „bennszülötti" pozíciójából kiindulva fel meri vállalni a trendek szempontjából „legunalmasabb" témákat (család, karrier, boldogság stb.), és belülről robbantja szét azokat, lassított ütemben. Azt a célpontot, amit a kritikai elméletek sablonos kategóriaként, a patriarkális társadalom megjelenítőjeként támadnak, a regényíró megrendült és esendő társadalmi lényként járja körbe, leplezi le, direkt ítélet nélkül.

Ez másként bátorság, mint a formaújító Faulkner és Cormac McCarthy vagy a formabontó John Barth, illetve DFW művészi bátorsága, akik azon igyekeztek, hogy a világ, de legtöbbször a határtapasztalatok, az extrém élmények elbeszélhetőségét a nyelv és a forma határainak feszegetésével, szétszedésével és újrateremtésével kíséreljék meg. Franzen nagy kísérlete, kockázata (főleg a posztmodern által meghatározott paradigmában[3]), hogy a leghétköznapibbnak, legbensőségesebbnek, legbiztonságosabbnak vélt dimenziókat új energiával világítsa meg, hogy az elbeszélői nyelvet, annak világteremtő és vizuális erejével, az újra- és újrakezdett, halmozott, rétegzett, árnyalt, történetbe beleszőtt, dinamikussá tett ábrázolás szolgálatába fogja. Vagy Háy János laudációjának szavaival: Franzen „olyan finoman és mélyen ábrázol, hogy beszakad tőle az ember mellkasa" – amely mondatban a meghatározatlan „ember" szó használata azt jelöli, hogy mindenki érintett a folyamatban: a szereplők, az olvasók és maga az író is. Addig építi a fikciós világát és szereplőit, amíg azok ténylegesen életre nem kelnek (az olvasó fejében), hogy aztán végre összeterelhesse őket, s minuciózus pontossággal meg leleményességgel leírja a szikrázó koccanások, ütközések, összegabalyodások részleteit. Ahogy a tekintélyes *The Paris Review*-nek adott interjúban kijelentette: „Az az irodalom, ami engem érdekel, amit én aka-

rok előállítani, arra irányul, hogy vegyük le a fedőt felületesen élt életünkről, és nyúljunk bele az alatta fortyogó forró anyagba."[4]

Ugyancsak az amerikai irodalom sajátos szerkezetéből adódik, hogy nemcsak regények, azaz a hivatalosan *fiction*nek titulált könyvek formájában alakul ki és jelenik meg a társadalomra, emberi viszonyokra való (szokás szerint kritikai) reflektálás, hanem a hasonlóan népszerű műfaj, az esszé révén is. Írótársaihoz hasonlóan Franzen is előszeretettel alkot ebben a formában, és a nemrég megjelent *Diszkomfortzóna* című kötete kapcsán érdemes pár szót ejteni az amerikai esszéről – főleg mert magyar nyelvterületen immár alig fedezhető fel ez a műfaj. Természetesen a helyi kulturális hagyományok mellett az esszé fenntarthatósága az amerikai irodalmi piac hatalmas méreteiből adódik: a folyóiratok (*The New Yorker*, *Harper's*, *Granta*, de olyanok is, mint az *Esquire*, *Rolling Stone* vagy *Playboy*) megengedhetik maguknak, hogy (akár kezdő) írókat kérjenek fel egy-egy téma, ötlet személyes hangvételű megírására. Önmagáért beszél, hogy vannak olyan jól ismert szerzők, akiket főként esszéistaként tartanak számon: a klasszikusabbak közül pl. Susan Sontag, Joan Didion, Tom Wolfe, Gore Vidal, illetve a maiak közül David Sedaris, John Jeremiah Sullivan, David Shields, Mary Karr és ismét csak DFW (aki, kirobbanó tehetségének köszönhetően ebben a műfajban is újított és maradandót alkotott[5]).

Az esszé széles körű népszerűsége azonban leginkább annak a rögeszmés lenyűgözöttségnek köszönhető, amely az (amerikai, de – legyünk őszinték – bármilyen más) olvasók túlnyomó részét a személyesség és a valóság konstrukcióihoz vonzza. Ezekben a szövegekben a felállított játékszabály úgy szól, hogy egy jól definiálható, ellenőrizhető, lehetőleg híres, egyéni elbeszélő hang találkozik magával a „valósággal", és a világnak a személyiségen keresztül történő átvilágítása, átszűrése eredményeként a tapasztalatok, vélemények s emlékek szavak formáját öltik. Az olvasó önfeledt örömmel adja fel szkepszisét, s megy bele a lejeune-i paktumba, ebbe a ki nem mondott, el nem ismert, implicit fikcióba, hogy tanúja, társfelfedezője lehessen a vele összefüggésben és egy valóságban levő eseményeknek, folyamatoknak, történeteknek, amelyekről az adott esszé szól. A műfaj tehát szinte hasonló arányban tudja kielégíteni az emberi társ(aság)ra való vágyat, a világgal való szolidaritás igényét és a bennünk lapuló szomjas voyeurizmust.

Franzen (félkomoly) bevallása szerint a *Javítások* sikere és a fogadtatás kisebb botrányai után azért írta meg ezeket a személyes, önelemző esszéket, hogy ne a médiában kialakított, kitalált vádak miatt támadják, hanem az általa felfedett hibái miatt nevessék ki. Azaz valamiképpen, reménytelenül persze, ellenőrizni akarta, hogy milyen kép alakul ki róla, ha már muszáj a szerzőről beszélni. De ez nem akadályozta meg abban, hogy kegyetlen őszinteséggel írjon magáról, családjáról és környezetéről, amihez különös képességet és felszabadultságot érzett, miután szülei elhunytak. A szövegek felnövésének, gyermek-, kamasz- és felnőttkorának egy-egy kritikus stációjához, jelenségéhez, felfedezéséhez kötődnek, és miközben saját kicsinyességét vagy nevetségességét elemzi, felsejlik előttünk az Egyesült Államok gazdasági és politikai tablója is. Amint az sejthető, nem narcisztikus indíttatásból beszél magáról Franzen, hanem egy konvencionálisan fiktív szereplő helyett most saját tipikusnak és ugyanakkor sajátosnak bemutatott személyén keresztül elemez emberi és társadalmi problémákat.

Esszéiben erőteljes a narratív vonal, alapvetően remekbe szabott elbeszéléseket kapunk a családi ház eladása kapcsán felelevenített gyermekkorról, felnövésének közegét, hangulatát, moralitását meghatározó tényezőkről (pl. a Charles M. Schulz által rajzolt *Peanuts* képregényről), kamaszkori, gimnazista körökben véghezvitt közösségépítő csínytevésekről, majd a német nyelvvel és irodalommal való meghatározó találkozásáról s végül a világszemléletét alakító természetvédelmi és madarászási foglalatosságairól. Ezeket a kiterjesztett, már-már regényes összefüggésben levő jeleneteket precíz analitikus, közéleti, kontextualizáló kommentárok fogják össze, illetve vagdalják fel. A legnagyobb befogadói élményt pedig a két regisztert, a vallomásosságot és a metareflexiót összefonó fura metaforák és humoros egymás mellé illesztések adják, amelyek révén hamar nyilvánvalóvá válik, hogy már rég nem az elbeszélőn nevetünk, hanem kínunkban saját magunkon, a szöveg által felmutatott visszás,

neurotikus, röhejesen vak kicsinyességünkön, emberi természetünkön. Mert érdemes még egy utolsó alkalommal visszatérni Háy szavaihoz: „Nem kockázatmentes Franzent olvasni. Megroppantja az élettel szembeni védőburkunkat. Nem azért, hogy jó vagy rossz szivárogjon be a repedéseken, hanem azért, hogy bejusson a valóság, az élet, a maga kockázatával."

■ **JEGYZETEK**

1. Kettőjük barátságáról lásd Franzen esszéjét: *Farther Away*. The New Yorker, 2011. április 18.
2. Elhangzott 2015. április 23-án, a XXII. Budapesti Nemzetközi Könyvfesztivál megnyitóján.
3. Regényeit egyes kritikusok már a posztmodern végeként, a poszt-posztmodern irodalom beköszöntéseként olvassák. Lásd pl. Stephen J. Burn: *Jonathan Franzen at the End of Postmodernism*. Continuum, London–New York, 2008.
4. Jonathan Franzen interviewed by Stephen J. Burn for The Art of Fiction, No. 207, The Paris Review, 2010. No. 195. Magyarul részletek, Karádi Éva fordításában: Magyar Lettre Internationale, 2015. 96. szám, 1.
5. Lásd remek esszékötetét: *Consider the Lobster and Other Essays*, 2005.

A MÚLT ARCAI ÉS A JELEN HARCAI

Romsics Ignác: *A múlt arcai. Történelem, emlékezet, politika*

■ Romsics Ignácot a 20. századi magyar történelem, azon belül is a Horthy-korszak kutatójaként és szakértőjeként tartja számon az olvasók többsége. Munkásságának alapos ismerői azonban jól tudják, hogy érdeklődése ennél jóval kiterjedtebb. Az ún. bethleni konszolidációról közzétett áttekintése (1982), Bethlen Istvánról írott nagy sikerű életrajza (1991) és az ugyancsak több kiadást megért 20. századi magyar története (1999) mellé méltán odatehető a közép- és kelet-európai nacionalizmusok és etnikai konfliktusok 19–20. századi történetéről készített monográfiája (1998), valamint a modern magyar történetírás historikumának nemzetközi keretekbe ágyazott elemzése (2011). És oda tehető legújabb, az idei könyvhétre megjelentetett tanulmánykötete is, amely a magyar történelem kilenc folyamatosan vitatott eseménye/személye köré konstruált és többnyire még napjainkban is konstruálódó diskurzusát mutatja be.

A kilenc tanulmány időhorizontja több mint ezer évet fog át: a kezdő tanulmány a magyarok eredetével, az utolsó Horthy Miklós megítélésének változásaival foglalkozik. A közbeeső korszakokból négy személy és három esemény emlékezetét vizsgálja: Szent Istvánét, Dózsa Györgyét, Bethlen Gáborét és Martinovics Ignácét, illetve Mohácsét, az 1867-es kiegyezését és Trianonét.

A Szent Istvánról, Dózsáról és Bethlen Gáborról írott tanulmányok két világosan elkülönülő részből állnak. Az elsőben a történetírás mai álláspontjának megfelelő képet nyújt a szerző szereplőiről, a másodikban pedig azt vizsgálja, hogy a múlt tág értelemben felfogott reprezentációi – a történetírás mellett tehát a különböző művészeti ágak és a publicisztika is – az egymást követő korszakokban milyen értelmezésekkel álltak elő, s hogy a mindenkori politikai akarat ezek közül melyeket preferálta és illesztette be emlékezeti kultúrájába és identitásépítő törekvéseibe. A másik hat tanulmányban ezzel szemben az egyes témák historiográfiájára koncentrált, és a kronológiai elvet érvényesítette. A kilenc tanulmány egyike – a Horthyról írott – 2007-ben, a többi 2013–2014-ben készült, s mindegyik – a Szent Istvánnal foglalkozó éppen a *Korunk*ban – megjelent már előzetesen, noha többnyire rövidített formában.

A kötet egyik legfontosabb tanulsága a magyar kulturális közösség történelmi emlékezetének nagyfokú variabilitása. A szerző szerint, aki vizsgálódásainak általánosítható tanulságait a könyv bevezetőjében foglalta össze, ennek egyik legfontosabb oka magának az emlékezésnek

a természete, amely individuális és kollektív formájában egyaránt szélsőségesen szelektív és markánsan szubjektív. Az egyéni és kollektív élethelyzetek által meghatározott percepciók különbözősége különösen szembeötlő a közelmúlt eseményeinek és alakjainak, például Trianon okainak vagy Horthy Miklós történelmi szerepének a megítélésekor. „Azok a tulajdonos rétegek – állapítja meg Romsics –, akiknek a vagyonát az 1919-es kommün alatt részben vagy egészben kisajátították, továbbá azok a kisemberek, akik bármilyen – vallási, nemzeti, személyes – okból szembekerültek a diktatúrával, megmentőjüket látták benne. A keresztény-nemzetinek nevezett új rendszer demokratikus és kommunista ellenzékének köreiben viszont, amelyek tagjait az 1919–20-as fehérterror, a numerus clausus és az internálások sújtották, országvesztőként és véreskezű gyilkosként gondoltak rá." (9.) Dózsa, Bethlen Gábor és Martinovics történelmi szerepét ma már jóval egységesebben és kiegyensúlyozottabban látjuk, ám a maguk korában őket is nagyon ellentétesen ítélték meg kortársaik. Bethlen Gáborban például a 17. századi magyarok – vallásuktól, lakóhelyüktől és társadalmi pozíciójuktól függően – vagy az isteni gondviselés által kijelölt államférfit, vallási és nemzeti szabadsághőst láttak, vagy a keresztény kultúrát pusztító, hitét és fajtáját eláruló s önös érdekből még a török hatalmi érdekeket is kiszolgáló Antikrisztust.

A kortársi, más néven kommunikatív emlékezet 80-100 év után átadja helyét a kulturális emlékezetnek (Jan Assmann), amely többé-kevésbé azonos azzal, amit régebben történelmi tudatnak neveztünk. Előbbitől eltérően ez nem spontán, hanem az állam vagy más intézmények/szervezetek által tudatosan ápolt és ébren tartott múlt- és egyben önértelmezés. Ennek kialakítására és fenntartására szolgálnak a különböző emlékművek és emléknapok, múzeumok és könyvtárak, szimbólumok és rítusok s persze a művészeti és társadalomtudományi alkotások széles skálája.

A kulturális emlékezet vagy történelmi tudat egyik legfontosabb alakítója a történetírás. A történészek sokáig azt gondolták, hogy képesek a múlt pontos rekonstruálására. Napjainkra azonban ez a hit alaposan megrendült; a posztmodern teoretikusok szerint a történészek történelme nem vagy alig különbözik a különböző művészi vízióktól. Korábbi írásaihoz és előadásaihoz hasonlóan, melyek közül a Mindentudás Egyetemén elhangzott 2002-es okfejtése a legemlékezetesebb, Romsics ezúttal is realistának nevezhető ismeretelméleti pozíciója mellett érvel. Vagyis elfogadja, hogy bizonyos mértékig az amatőr emlékezőkhöz hasonlóan a történészek is foglyai korukból és helyzetükből adódó előítéleteiknek. Az érdek nélküli megismerés vágya, vagyis az igazság folytonos keresése, ami hivatásetikájuk alapja, valamint a szakma módszertani szabályainak ismerete és betartása azonban olyan tudás létrehozására képesíti őket, amely tárgyilagos, adatokkal igazolt és mentes a szélsőséges szubjektivizmustól. Ez – írja – „akár a legvitatottabb történeti problémák esetében is lehetővé teszi konszenzuális álláspont kialakítását". (12.) Példái közül, melyeket állításának igazolására felhoz, legmeggyőzőbb a mohácsi csatavesztés, amelynek okaival kapcsolatban még az 1960-as és 1970-es években is nagyon különböző álláspontok forogtak közkézen. Az 1980-as évekre azonban lényegében elfogadottá vált, hogy a vereség az Oszmán Birodalom többszörös túlereje miatt elkerülhetetlen volt.

A történészek mellett fontos alakítói a történelmi tudatnak a különböző művészetek, a történeti publicisztika s természetesen az állami emlékezetpolitika. Utóbbinak éppen az elmúlt években nagyon markáns jelei mutatkoztak Magyarországon. Bethlen István várbéli szobrának a felavatása mellett erre utal az 1944-es megszállási emlékmű felállítása a Szabadság téren, a Parlament előtti Kossuth tér nemrég befejezett átrendezése s a különböző helyeken felállított Horthy-szobrok. Ezekkel a jelenségekkel Romsics érdemben nem foglalkozik. Mindössze annyit jegyez meg, hogy lényegük „a polgári radikális, agrárszocialista és szociáldemokrata hagyományvilág háttérbe szorítása, illetve elhalványítása s az annak idején politikai ellenfelüknek számító konzervatív, sőt alkalmanként jobboldali radikális irányzatok rehabilitálása és emblematikus alakjainak az előtérbe állítása és példaképpé emelése". Más írásaiból azonban lehet tudni, hogy ebben az ügyben is árnyalt, differenciált álláspontot képvisel. A várbéli Bethlen-szobor és a Kossuth téri Tisza-szobor felállításával

egyetért, a Szabadság téri emlékmű üzenetét azonban félrevezetőnek és önfelmentőnek tartja. Vagyis nem a konzervatív hagyomány felmutatását, hanem a történészek történelmének a semmibevételét és a nyilvánvalóan hamis értelmezéseket tartja ártalmasnak.

A kötet tanulmányaiból egyértelműen kitűnik, hogy a jobb- és baloldali emlékezetpolitikák harca korántsem 2010 után kezdődött. A 16–17. századi nemzeti katasztrófák, a megosztottság és a török elleni összefogás Habsburg-párti és nagyrészt katolikus interpretációi, illetve a református és törökpárti értelmezések már a 17. század elejére két olyan egymással polemizáló metahistóriává álltak össze, amelyek a magyar történetpolitikai gondolkodás tartós dualizmusának vetették meg az alapját. A 19. század végén és a 20. század elején ezekre a „kurucosnak'" vagy „labancosnak" nevezett sémákra épült rá a dualizmus kori Magyarország demokratizálására törekvő baloldali irányzatok „osztályharcos" múltképe, amelynek emblematikus alakjai nem a szentek és a nagy uralkodók, hanem a mindenkori status quóval szembeforduló lázadók, Dózsa, Martinovics, Táncsis és Petőfi voltak. Ez az 1945 után részleteiben is kidolgozott történelemkép az államszocialista időszak emlékezetpolitikájának olyan alapjává vált, amely minden más értelmezés felmutatását kizárta vagy legalábbis megnehezítette. Ismeretes, hogy a negyedszázaddal ezelőtti rendszerváltás eltávolította a kifejezetten kommunista jellegű köztéri szobrokat és emlékműveket. Ezek egy része ma megtekinthető a budaörsi szoborparkban. Azt lehetett hinni, hogy a múlt államilag irányított újragondolása ezzel befejeződött. Az elmúlt két és fél évtized fejleményei azonban bebizonyították, hogy korántsem ez a helyzet. A bal- és jobboldali múltképek egymás kiszorítására törekvő harca folytatódik, amit Romsics rezignált sajnálattal vesz tudomásul. Úgy véli, hogy ez a harc „[m]egfoszt bennünket a nemzeti múlt átélésének közös élményétől, hitelteleníti a történelemoktatást, s tartósan roncsolja a nemzet más, külső tényezők által gyengített kohézióját". Ez pedig nemcsak emlékezetpolitikai, hanem társadalmi szempontból is nemkívánatos következményekkel járhat. „Könnyen bekövetkezhet – figyelmeztet –, hogy az ifjabb generációk évekre, sőt évtizedekre olyan ideológiák befolyása alá kerülnek, amelyeknek a rendszerváltás szellemi-etikai alapjául szolgáló humanista embereszményhez és demokratikus világfelfogáshoz nagyon kevés vagy éppen semmi közük sincs." (17.)

Vajon észreveszik-e, s ha igen, komolyan veszik-e Romsics figyelmeztetését? A könyvheti beszámolók szerint az olvasók talán igen: *A múlt arcai* – a sajtó tanúsága szerint (is) – a vásár egyik sikerkönyvének bizonyult. Az emlékezetpolitika „hivatásos" alakítói viszont aligha. Ők ugyanis más szempontokat követnek – kimunkált céltudatossággal alkalmazkodva a hatalom megszerzésére vagy megtartására törekvő politikusok elvárásaihoz. Mint ahogyan tették ezt mindig a történelem folyamán.

Kovács Kiss Gyöngy

ÚJABB BÚVÓPATAKOKAT FELTÁRÓ MÉLYFÚRÁSOK

Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok – mélyfúrások*

■ Jelen kötet egy 2011-ben elkezdett kutatási projekt befejező része. 2011 decemberében kormányzati döntés nyomán jogutód nélkül megszűnt az 1956-os Intézet, illetve annak feladatait az Országos Széchényi Könyvtár hatáskörébe helyezték, munkatársainak egy része a nemzeti könyvtár alkalmazottja lett. Ebben a formában indította el az intézet a Búvópatakok projektet, amelynek tárgya a konzervatív-jobboldali politikai ideológia, gondolkodás és értékrend, valamint az ezt hordozó csoportok útja 1945-től. A projekt kezdete óta három kötetben tették

Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, Bp., 2014.

közzé annak a munkacsoportnak az eddigi eredményeit, amely immár túllépte az 1956-os Intézet kereteit, külső munkatársak és kutatók, doktorandusok kutatásaival kiegészülve.[1] Jelen kötet már címével is az írások vállalásaira reflektál. Anyagát többnyire a kutatási projekt bemutatását célzó, 2013 decemberében tartott konferencia előadásai alkotják.[2] Egyben ez az utolsó, a projektet ilyen formában lezáró munka, amelyet egyébként érdemes az előző kötetekkel együtt forgatni, mivel formatervileg (lévén szó három esetben évkönyvekről) egy kivételével ugyanazt a szerkesztési koncepciót és külalaki megoldást követik. A szövegek angol nyelvű fordításainak a közzétételét is kilátásba helyezték, illetve az egyes szerzők tanulmányait egy monografikus, külön kötetekben megjelentető tervről is beszámol előszavában a szerkesztő. Ahogy ez a többszerzős tanulmánykötetek ismertetésekor lenni szokott, nehéz kiegyensúlyozottan beszélni mindegyikről, illetve bizonyos szempontból ezek bemutatásakor a recenzens személyi preferenciái is előtérbe kerülnek.

A kötet kilenc, három tematikai csoportba osztott tanulmányt tartalmaz. Az első, *Eszmék és értékek* című tematikus tömb három tanulmánya elsősorban fogalmi problémákat elemez a politikatudományokban használt és politikatörténeti szempontok szerint. Schweitzer András doktorandus írása politikatudományi keretbe fogja a fogalmi tisztázásokat – egy olyan, a közbeszédben is igen népszerű, fogalompárról értekezik, amely meghatározza akár napjaink aktuálpolitikai diskurzusait is –; ez a jobb- és baloldal fogalompár történeti, ideológiai problematikája. A jobb- és baloldal – egyszerű térmetaforákként – gyakran a politikai pártok, csoportok vagy ezek ideológiai hátterének a besorolására felhasznált fogalompárt jelölik, azonban a valós kialakulásukat követő változások miatt egyre problematikusabbá vált úgymond „fajtiszta" értelmezésük. A szerző magyarországi és nemzetközi politikai gondolkodók által használt modellekkel és szakirodalommal támasztja alá mondandóját, és lényegében a már létező skálák mellé egy alternatív modellt ajánl. Ez tetraédert ábrázol, amely segítségével univerzálisan modellezhetőek a nyugati világ 19–20. században kialakított legfontosabb politikai ideológiái.

Tabajdi Gábor írása nem kisebb feladattal birkózik meg, mint Kádár János mentális politikai térképének a felvázolásával. Ez különösen nehéz – ahogyan ezt a szerző is kiemeli –, mivel Kádár János egydimenziós politikai tér szereplője volt, valamint zárkózottságáról volt ismert, ezért leginkább a zárt körben elmondott beszédei vagy elszólásai nyújthatnak betekintést gondolkodásának mélyebb rétegeibe. A bevallott nehézségek ellenére a szerző korábbi kutatásaira is támaszkodva elsősorban Kádár Jánosnak a „jobboldalhoz" való viszonyára, értelmezésére kíváncsi, így az általa bemutatott felszólalásokból kirajzolódik a következtetésben is bemutatott címkefelhő, amely a Kádár által említett „jobboldal" jelentéseink asszociációit jeleníti meg.[3] A vizsgált példák alapján a szerző megállapítja, hogy a jobboldaliság egyfelől hatásos, másfelől túlzottan leegyszerűsítő térbeli metafora, viszonyfogalomkénti alkalmazása a rendszerváltások következtében a politikailag legterheltebb kifejezése egyike lett, így a kortárs vagy történeti elemzéseket is tévútra vezetheti. Tabajdi továbbá arra is rávilágít, hogy a fentiekből következőleg Kádár vagy mások politikai gondolkodásának elemzése aprólékos analízist kíván. Ez remélhetőleg be is fog következni a szerző gondolatmenetét követve, ugyanis izgalmas olvasmányok lehetnének a szocialista felső vezetésnek a nacionalizmus és/vagy a határon túli magyar kisebbségekről kialakított politikai képének változásai.[4] A kötet harmadik tanulmánya – a jobboldaliság értelmezésének többdimenziós kísérlete – kissé kilóg a szerkesztői koncepcióból, ugyanis Molnár János írása főképp egy szamizdattörténet, amely nem tartalmazza a jobboldal fogalmának előszóban beígért meghatározását „a hazai szamizdat egy jellegzetes csoportjának szöveg- és magatartáskorpuszában".[5] Hacsak a szamizdatmozgalom, a kommunizmusellenesség vagy a megtorlásokat is átélő ellenzéki mozgalom nem tekinthető jobboldaliságnak, ezt azonban az adott szöveg nem fejti ki. Ennek ellenére Molnár János szövege viszonylag kimerítő kísérlet a *Demokrata* című szamizdat és a körülötte felbukkanó ellenzéki csoportosulás bemutatására. Az írás nagyobbrészt a szamizdat egykori munkatársaival készített interjúk feldolgozásából áll, kisebbrészt pedig egy minimális könyvészetet dolgoz fel, tehát első-

sorban az oral history módszertanára alapuló munkáról van szó.

A kötet második tematikáját a *Csoportok és egyének* címmel ellátott tanulmánysorozat képezi, amely négy munkát foglal magában. Lénárt András szövege módszertanilag társadalomtudományi, mikrotörténeti feldolgozás.[6] A szerző „mélyfúrása" az 1967-ben 19 volt nyilaskeresztes vádlotthoz kapcsolódó információra irányul. Ez főleg azért lehet érdekes, mert a fegyveres nyilasok sorsa a második világháború után részben a kivégzés, a hosszú ideig tartó börtönbüntetés vagy az emigráció volt, mégis legjellemzőbb a gyors felszívódás és beilleszkedés a szocialista rendszerbe. Egy ilyen beilleszkedést megkísérlő csoportról olvashatunk, amely a háborút követő nehézségek ellenére mondhatni sikeresen beilleszkedett, ezért tagjait teljes meglepetésként érte a letartóztatásuk és az ellenük indított bírósági eljárás.[7] A tanulmány amellett, hogy izgalmas élettörténet-feldolgozásokat rejt, módszertanilag is figyelmet érdemel, ugyanis a szereplők életútját szinte kizárólag rendőrségi és bírósági iratok alapján lehet rekonstruálni. Ebben a vonatkozásban a szerző komoly forráskritikának vetette alá vizsgálatát, amelyet módszertani és elméleti tudatossággal végzett, beszámolva annak nehézségeiről: a források összegzése során az információk torzulhatnak. Vannak ugyanis olyan rendőrségi iratok, amelyek esetében a leírtak valóságtartalmát lehetetlen megbecsülni, mivel mind a megfigyelt, mint a jelentéstevő állíthat valótlant, hiszen a vészterhes körülmények között mindkettő igyekezett a saját érdeke szerint manipulálni az információkat. Mindezek ellenére az elítéltek életkörülményeinek, eltűnésüknek, rejtőzködésüknek és újbóli felbukkanásuknak viszonylag teljes történetét olvashatjuk a tanulmányban. A következő két tanulmány szorosan kötődik az előzőhöz. Mindkét esetben olyan csoportok kerülnek bemutatásra, amelyeknek közük volt az 1945 előtti rendszerhez. Rainer M. János írása egy sajátos keresztény köztisztviselői csoport vizsgálatához kötődik: a hivatásos katonatisztek sorsának 1945 utáni bemutatásához. Erről a csoportról lehet elmondani leginkább, hogy a két világháború közti rendszer alapértékeivel azonosult. A kötet szerkesztőjének mintacsoportját a Magyar Királyi Ludovika Akadémián 1939-ben végzett tisztek alkották, ugyanis a generációs korosztályuk révén primer szocializációjuk a Horthy-korszakra esett. A szerző nyolc felépített pontban összegzi a következtetéseit a csoport sorsáról (és ahol a források megengedik, teszi ezt az egyéni sorsok előtérbe helyezésével), amely során kiderül, hogy a szocializmus első évtizedeiben a tisztekkel legtöbb esetben csak tartalékosként számolt a rendszer, így hivatásos katonai pályafutásuk nem folytatódhatott. Presztízsük semmiképp nem volt azonos az 1945 előtti megítélésükkel, azonban az 1956-os forradalom során kivizsgálásuk ismét napirendre került (főképp azoknak, akik nem vettek aktívan részt a forradalomban). Későbbi sorsuk és élettörténetük összevetésére hasonló középosztálybeli sorstörténetekkel várhatóan egy nagyobb munka keretében kerül sor. A másik idekapcsolódó írás olyan csoportot vizsgál, amelynek tagjai az 1935-ös, illetve az 1939-es országgyűlési választáson valamelyik szélsőjobboldali párt jelöltjeként indultak, a választási eredménytől függetlenül. A hasonlóság ez esetben is az, hogy a tanulmány az 1945 utáni sorstörténetüket követi. A csoportleírásba beleillő 299 politikusból 1945 után csak 96 személy életútja követhető nyomon, ezért igencsak problematikus a mintavételből nyert eredmények reprezentativitása, azonban Ungváry Krisztián ezt rutinosan oldotta meg: több kontrollcsoportba és több kérdéskörbe pozicionáltan vizsgálta alanyait, a források félreértése vagy az eredmények téves interpretációjának elkerülése végett. Noha a tanulmány a kötet egyik legrövidebb írása, eredményei igencsak elgondolkodtatóak: a szerző szerint a szélsőjobboldal (ez esetben a volt nyilas képviselők vagy jelöltek) sem a Rákosi-, sem a Kádár-rendszer számára nem jelentett markánsan meghatározott ellenségképet. Azonban ennek a hozzáállásnak a feltárása, lehetséges bővebb magyarázata még várat magára. A már említett *Csoportok és egyének* címmel ellátott tematikának az *egyénekről* szóló részét Szegő Iván Miklós tanulmányában találhatjuk,[8] aki egy igencsak izgalmas életutat mutat be: Csikó-Nagy Béla három rendszerváltást átívelő karriert maga mögött tudó magyar közgazdászét. A szerző annak próbált utánajárni, hogy az ideológiailag egymással ellentétes politikai rendszerekhez hogyan adaptálódott Csikós-Nagy életműve,

valamint ezen belül hogyan tudta azt elérni, hogy minden esetben, ha nem is a legfelsőbb vezetésben, de annak a középrétegében elhelyezkedve komoly befolyást gyakorolt a gazdaságpolitikai életre. A szerző szerint ez Csikó-Nagy örökös opportunizmusának volt köszönhető, valamint az ehhez hozzájáruló szakmai profizmus és időszerű helyzetfelismerés is hozzájárult ahhoz, hogy a 45 éves karrierje során, ha kellett, „zsidózott", majd hasonló könnyedséggel „fasisztázott", és ugyanolyan gátlástalanul ítélte el az opportunizmust is. Az olvasmányos tanulmány forrásait tekintve ugyan tartalmaz levéltári kutatásokat, azonban a munka nagy része a kortársakkal készült interjú, valamint az ehhez szükséges szakirodalom segítségével készült.

A kötet utolsó tematikáját két tanulmány alkotja, amelyek kronológiailag is a rendszerváltás utáni időszak bizonyos aspektusairól szólnak. Turbucz Dávid írása a rendszerváltás utáni szélsőjobboldali pártok Horthy-képét elemzi. A szerző számára abszolút nem ismeretlen téma a Horthy-kultusz kérdése,[9] a Búvópatakok projekt keretében pedig a mostani íráshoz kapcsolódó tanulmányt közölt, ekkor Antall József volt miniszterelnök Horthy-képét vizsgálta. Következtetései szerint a volt miniszterelnök Horthy-képe a mérsékeltek közé sorolható.[10] Ezúttal a szerző elsősorban a MIÉP és a Jobbik magyarországi szélsőjobboldali pártok Horthy Miklósról alkotott képét, valamint kultuszának felhasználási módozatait vizsgálta, táblázatosan is ábrázolva azokat a megnyilatkozásokat, amelyekben a volt kormányzóra történtek markáns utalások valamilyen esemény kontextusában. A tanulmány következtetései azonban kevésbé megalapozottak, ugyanis a szerző a saját weboldalán végzett és saját bevallása szerint sem reprezentatív kérdőíves felmérés eredményeit tette közzé. Úgy gondolom, hogy a tanulmányában alkalmazott módszertan segítségével a baloldali pártokat megvizsgálva egy megalapozottabb következtetésre jutott volna. Ennek ellenére kutatása igencsak fontos, mivel a Horthy-korszak értékelése a rendszerváltás után a magyarországi politikai diskurzus egyik fontos identitásképző eleme. A kötet utolsó írásának szerzője, Sárközy Réka filmtörténész egy nemrég megjelent magyar dokumentumfilm, a Biszku Béláról szóló *Bűn és büntetlenség* című munkáját elemzi. Annak ellenére, hogy könnyed olvasmány, komoly kérdéseket feszeget a film készítőinek etikailag megkérdőjelezhető lépéséről, a dokumentumfilm történeti-műfaji besorolásáról, illetve azokról a sokszor manipulatív technikákról, amelyek segítségével készült. Aktualitását pedig az is jelzi, hogy a film hatására keltett közfelháborodás miatt jelenleg is folyik a botrányoktól sem mentes Biszku-per.[11]

Összességében elmondható, hogy a Búvópatakok projekt utolsó *mélyfúrásaival* példás lezárást tudhat maga mögött a kutatócsoport, ezáltal egy igencsak olvasmányos kötetet tarthat a kezében az olvasó. Bár a szövegek – ahogyan ez tanulmánykötetek esetében gyakran előfordul – a szerzők változatos szakmai preferenciáját és színvonalát tükrözik, mégis elmondható, hogy az egységes szerkesztői koncepció nem engedte az írásokat széthullani, hanem logikusan felépített tematikákban fűzte össze őket. A munka nem kimondottan folytonos olvasásra ajánlott, illetve a szerzők kutatásai elsősorban a szakmának nyújtanak igazi csemegét, azonban a kötet illusztrációja, valamint szerkesztési megoldásai (a szöveg mellé beépített lábjegyzetek) könnyen elcsábíthatják az átlagolvasót. Ebben az esetben, illetve a jobb értelmezés érdekében érdemes a már említett sorozat többi tagját is beszerezni. Tartalma mindenképp hozzájárul a múlt megismerése mellett a jelenlegi politikai közhangulat értelmezéséhez.

Fodor János

■ JEGYZETEK

1. Az első kötetben fogalmazták meg a Búvópatakok projekt céljait, fogalmi kereteit: Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok – a feltárás.* Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, Bp., 2012. A második kötetben a környező országokra vetített kutatásokat mutatták be: Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok – széttekintés.* Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, Bp., 2013. A harmadik kötet pedig az állambiztonsági szervezet által „feldolgozott" személyekről és csoportokról közölt esettanulmányokat: Ungváry Krisztián (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989.* Jaffa Kiadó, Bp., 2013.
2. A konferencia programja: http://www.oszk.hu/rendezvenyek/jobboldal-magyar-1945-utan-konferencia (Letöltve: 2015-06-16)

3. Tabajdi Gábor az 56-os Intézet tudományos munkatársa. 2013-ban megvédett doktori disszertációjának címe *Az MSZMP „szövetségi politikája" 1956–1963.* Ez később átdolgozott változatban könyv formájában is megjelent. Lásd Tabajdi Gábor: *Kiegyezés Kádárral*. Jaffa Kiadó, Bp., 2013.
4. Bár ezt érintőleg született írás, elemzése az újabb kutatások tükrében kiegészítésre szorul. Lásd Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989.* Napvilág Kiadó, Bp., 2007.
5. Rainer M. János: *Szerkesztői előszó*. In: Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok – mélyfúrások*. Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, Bp., 2014. 8.
6. Lénárt András az 56-os Intézet munkatársa. Eddigi munkássága is közvetlenül a szocializmus idejét feldolgozó társadalomtörténeti kérdéskörökhöz kapcsolódik. Lásd http://www.rev.hu/portal/page/portal/rev/eletrajzok/lenart (Letöltve: 2015-06-16)
7. A szerző a Búvópatakok projekt keretében már korábban is foglalkozott a tematikával, ennek előzményeként tekinthető két előző munkája: Lénárt András – Paksa Rudolf: *Nyilasok a BM aktáiban*. In: Ungváry Krisztián (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989.* Jaffa Kiadó, Bp., 2013. 319–353, valamint Lénárt András: *A megtalált ellenség. Egy nyilasok ellen folytatott nyomozás a hatvanas években.* Uo. 353–399.
8. Szegő Iván Miklós újságíró, doktorandus, az 56-os Intézek munkatársa. A Búvópatakok projektben közreműködött egy más tematikájú tanulmánnyal, legtöbb publikációját azonban a HVG hasábjain olvashatjuk. Lásd http://www.rev.hu/portal/page/portal/rev/eletrajzok/szego (Letöltve: 2015-06-16)
9. Turbucz közel 9 éve foglalkozik a Horthy kultuszával, többek között PhD-disszertációját is ebből írta, de számos tanulmányában is vizsgálta a témát. Publikációs listája megtalálható a honlapján: http://www.turbuczdavid.hu/publ_lista.html (Letöltve: 2015-06-16).
10. Turbucz Dávid: *Antall József miniszterelnök Horthy-képe*. In: Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok – széttekintés*. OSZK – 1956-os Intézet, Bp., 2013. 196.
11. A legújabb fejlemények ezzel kapcsolatban: a bíróság hatályon kívül helyezte az első fokú döntést, és az eljárás újrakezdéséről döntöttek, amely a fővárosi főügyész felháborodását is eredményezte. Lásd http://hvg.hu/itthon/20150617_Fovarosi_fougyesz_Csorgosipkas_bohocot_cs (Letöltve: 2015-06-16).

EGY ÚJ KLEBELSBERG-MONOGRÁFIÁRÓL

Ujváry Gábor: *„Egy európai formátumú államférfi". Klebelsberg Kuno (1875–1932)*

■ Klebelsberg Kuno neve jól ismert a Horthy-korszak iránt érdeklődők körében. Az első monográfia a grófról már 1942-ben – Huszti József tollából – megjelent (*Klebelsberg Kuno életműve).* Az elmúlt évtizedekben számos résztanulmány jelent meg működésének egyik vagy másik aspektusáról, és 1995-ben napvilágot látott a *Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete* című tanulmánykötet, amelynek egy szegedi konferencia előadásai szolgáltak alapul. Egy átfogó és a tudományosság minden kritériumának megfelelő biográfia azonban egészen mostanáig váratott magára. Az adósság törlesztése Ujváry Gábornak köszönhető, aki immár évtizedek óta foglalkozik az 1919 és 1945 közötti magyar kulturális és szellemi élettel. A 2014-ben megjelent monográfia, amely az *„Egy európai formátumú államférfi"* címet viseli, igen részletesen mutatja be a gróf életét. Kezdve a Klebelsberg család grófi címének megszerzésétől Klebelsberg Kuno gyermekkorán keresztül a vallás- és kultuszminiszteri kinevezéséig bejárt hivatali lépcsőfokokig és különösen miniszteri tevékenységéig az életpálya minden mozzanatát alaposan tárgyalja.

Klebelsberg szorgalmas és igen tehetséges, ám gyenge fizikumú ifjú volt, akit a családja katonai pályán szeretett volna látni, mivel ősei vitézi szereplésükkel vívták ki a grófi címet. Gyorsan megmutatkozott azonban, hogy Klebelsberg inkább való szellemi pályára, mint katonaira. A budapesti tudományegyetem jogi és államtudományi karán tanult, valamint két félévig a berlini egyetem hallgatója volt. A Berlinben eltöltött hónapok alatt szembesült Magyarország külföldi megítélésével és az ottani tudományos és felsőoktatási rendszerrel, amelyet későbbi munkássága során mintának tekintett. Meghatározó személyiség volt az életében Adolph Wagner, aki a jövő zálogát a népoktatásban és az elitképzésben látta. Később, amikor Klebelsberg vallás- és kultuszminiszter lett, elsősorban a két említett terület felvirágoztatását tűzte ki céljául.

Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2014.

Ám az út a kultuszminiszterségig több évig tartott. Lépésről lépésre, a ranglétra minden egyes fokát végigjárva jutott el 1922-ben a számára nagyon fontos kinevezésig. Pályáját segédfogalmazóként kezdte, később segédtitkár, titkár és miniszteri tanácsos volt. 1914-ben ügyvezető igazgatója lett a Julián Egyesületnek, amely a szórványokban élő magyarok identitásának ápolását és erősítését tekintette fő tevékenységi körének. Dolgozott a Közigazgatási Bíróságon is, amit nem szívelt. Az ott szerzett tapasztalatoknak köszönhetően mindazonáltal a közigazgatás fontos részleteit ismerte meg. Az I. világháború alatt Pogány Frigyessel kidolgozta a magyar népiskolai hálózat fejlesztési programját, ami csak 1925-től, a magyar gazdaság stabilizálódását követően valósulhatott meg. Az elitképzés és a tudományszervezés is ebben az időszakban vált igazán fontossá számára. Munkálkodott a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet és a Magyar Keleti Kultúrközpont felállításán, amelyekkel ugyancsak a magyar kultúra felemelését kívánta elérni. 1917-ben a Magyar Történelmi Társulat elnökévé választották, így lehetősége nyílt arra, hogy a magyar tudósszervezést, a történeti források összegyűjtését, valamint a történelem iránti érdeklődés növelését hivatalos keretek között művelje. Javasolta, hogy a magyar történelem írásos forrásainak felkutatására Bécsben kutatóintézetet hozzanak létre. Az 1919-es Tanácsköztársaságot Klebelsberg egyértelműen elítélte, és a bukásáig rejtőzködni kényszerült. A trianoni békekötést is passzívan figyelte, a politikai élet ebben az időszakban számára a soproni képviselőséget jelentette a nemzetgyűlésben. 1920 szeptemberében, az antiszemita jellegű numerus clausus felsőoktatási törvény megszavazásakor elhagyta az üléstermet, jelezve, hogy annak megfogalmazásával nem ért egyet. Később, 1928-ban már mint miniszter indítványozta a törvény enyhítését, amelyre akkor sor is került.

Bethlen István 1921-es kormányalapításakor nem kapott miniszteri tárcát, csak 1922-ben kérték fel belügyminiszternek, amit nem szívesen, inkább kötelességtudatból vállalt el. Fél év eltelte után azonban kinevezték vallás- és közoktatásügyi miniszternek, amely számára a hivatali élet legfelsőbb csúcsát jelentette. Bethlen osztotta Klebelsberg véleményét, miszerint a kultúra meghatározó fontosságú. Ennek tudatában kezdett hozzá Klebelsberg a trianoni döntés következtében romokban heverő magyar kulturális intézményrendszer megújításához. Az elemi iskolák háromnegyed része maradt az ország határain belül, két nagy kulturális központ, Pozsony és Kolozsvár, valamint középkori és kora újkori műemlékek, várak mind más ország határai mögé kerültek. Márpedig Klebelsberg azt vallotta, hogy a művelődés az, amellyel az országot körülvevő nemzetekkel szemben versenyezni érdemes.. „A szellem és művelődés fegyverével kell védeni a hazát" – jelentette ki egy alkalommal. Ennek érdekében a szívügyének számító tudománypolitikára rengeteg energiát fordított. A közgyűjtemények, könyvtárak, múzeumok, levéltárak, egyetemek és a Magyar Tudományos Akadémia helyzetének a megszilárdítását akarta elérni. Létrehozta az Országos Magyar Gyűjteményegyetemet, amely arra szolgált, hogy az Országos Levéltár, a Magyar Nemzeti Múzeum, a Szépművészeti Múzeum és az Iparművészeti Múzeum gyűjteményeit egy felsőbb fórumon, szakértők vezetésével tudják gyarapítani. A felsőoktatás körülményeit pedig azzal szerette volna javítani, hogy a fővároson kívül, vidéken is magas színvonalú intézményeket hoz létre. Egyrészről a magyar határokon kívül maradt egyetemeknek, a pozsonyinak és a kolozsvárinak nyújtott segítséget azzal, hogy Magyarországra településüket és beilleszkedésüket Pécsett és Szegeden lehetővé tette. Másrészről pedig a már korábban elkezdett debreceni egyetem épületeinek befejezésére is sor került. Terveiben az szerepelt, hogy német mintára minden egyetemhez specializációt rendel, hogy az egyes szakágak minél hatékonyabban tudjanak működni az adott városokban. Így Pécsen a modern nyelvek és az irodalom, Szegeden a természettudományok, Debrecenben a hungarológia, Budapesten pedig a történeti szakok oktatására és kutatására fektettek volna hangsúlyt, ám ez az elképzelés soha nem valósult meg. Az elitképzést külföldi magyar intézetek létrehozásával kívánta magasabb szintre emelni. A Római Magyar Történeti Intézet, a római, bécsi és berlini Collegium Hungaricum nyújtott lehetőséget a friss diplomásoknak arra, hogy külföldön szerezzenek tapasztalatot, és Magyarország megítélését más szemszög-

ből is megismerjék. Annak érdekében, hogy minél többen élhessenek a lehetőséggel, és kijussanak az említett intézményekbe, Klebelsberg felállította az Országos Ösztöndíj Tanácsot, amely segítségével 1920 és 1944 között 1600 fiatal jutott külföldi ösztöndíjhoz. Az ösztöndíjasok között volt Mályusz Elemér, Kosáry Domokos, Hajnal István és Bibó István is.

Miniszterségének első felében tehát a tudománypolitikával és az elitképzéssel foglalkozott, 1925-től kezdve pedig a népoktatás és a középoktatás fejlesztése felé irányult a figyelme. Utaltunk rá, hogy az 1910-es években elkezdte felmérni az iskolai hálózatot Magyarországon. Anyagi fedezet a hiányzó épületek felépítésére csak 1925-től állt rendelkezésére, amikor 8,5 millió koronát kapott a népiskola hálózatának fejlesztésére. Munkatársaival, Petri Pállal és Kornis Gyulával úgy gondolták, hogy 1931-ig 8562 objektumot építtetnek. Ez nem valósult meg teljes mértékben: 1930-ra „csak" 5000 népiskolai tanterem és tanítói lakás készült el. Az analfabetizmus csökkentésének érdekében a felnőttek számára írás- és olvasástanfolyamokat szerveztek. A népiskolák mellett a polgári iskolák hálózatának kiszélesítése is a tervének része volt. A polgári iskola elvégzése arra jogosította fel a diákokat, hogy felső kereskedelmi, mezőgazdasági, tanítóképző iskolába mehessenek tovább az ott tanulók, vagy átjelentkezzenek a gimnáziumok felső osztályaiba. A középiskolai képzést új tanterv keretein belül három iskolatípusra osztották szét: humán gimnáziumra, reál gimnáziumra és gyakorlati reáliskolára, amely leginkább a műszaki tárgyak oktatását foglalta magában.

Az iskolákon kívüli népművelés és a leventeképzés rendszerének felállítására is sor került. A 12 és 21 év közötti fiatal férfiaknak kötelező volt egy leventeegyesülethez csatlakozni, és évi 5-8 hónapon keresztül katonai jellegű gyakorlati képzésben részt venni. A téli hónapokban pedig népművelő előadásokra kellett járniuk. Klebelsberg a testedzés miatt is fontosnak vélte a leventeképzést, viszont ez a mozgalom elsősorban azért jött létre, mert a trianoni döntés megtiltotta az általános hadkötelezettséget. A Testnevelési Főiskola 1925-ben történő megalapítása is az ő kezdeményezése volt, ami valóban a sport iránti szeretetét mutatta. Létrehozta az Országos Testnevelési Alapot is, amelyet különböző mérkőzések belépőinek és a lóversenyek fogadásának adóiból tartottak fenn. Mindezen kívül pedig Klebelsberg kultuszminiszterségének idejére esik számos világverseny Magyarországon történő megrendezése és sportcentrumok megépítése is.

Két fogalommal lehet Klebelsberg szemléletét és tevékenységének egészét jól jellemezni: az egyik a kultúrfölény, a másik pedig a neonacionalizmus. Ezek a kifejezések azt takarták, hogy a gróf szerint a magyar nemzet azzal tudja a környező országokat „legyőzni" és az elszakított országrészek magyarsága számára is vonzóvá válni, ha kultúráját, ami egyfajta összetartó erő is, magas szinten műveli.

A kulturális teljesítmények megbecsülése érdekében létrehozta a Corvin kitüntetéseket, amelyekben nemcsak rendszerhű, hanem ellenzéki beállítottságú alkotók – például Bartók Béla és Kodály Zoltán – is részesültek. Széchenyi István emlékezetének az ápolása is ekkor kezdődött, március 15-e nemzeti ünneppé nyilvánítása is megtörtént, és Kossuth Lajos érdemeinek a fontosságáról is törvény született. A gazdasági válság miatt 1931-ben Bethlen István lemondott, s ezzel Klebelsberg miniszterségének is vége lett. A gróf remélte, hogy a Bethlen-kormány néhány hónapon belül újraalakul, és folytathatja tevékenységét. Ám a kormányzó nem Bethlent bízta meg az új kormány alakításával, így nem volt lehetőség arra, hogy Klebelsberg további terveit megvalósítsa. Egy év múlva, 1932 októberében a gróf betegség következtében elhunyt.

Mindent egybevéve Ujváry Gábor monográfiája átfogó és kiegyensúlyozott képet ad gróf Klebelsberg Kuno életéről. Bár jól érzékelhetően nagyon nagyra tartja hősét, egyáltalán nem apológiát írt róla. A tárgyilagosság és az adatszerűség könyvének nagy értéke. Ujváry szerint Klebelsberg Kuno a bethleni konszolidáció keretein belül olyan mértékű kulturális megújulást hajtott végre, amely a mai napig az egyik legsikeresebb és legelismertebb 20. századi kultuszminiszterré teszi. A szerző mondanivalójának befogadását segíti, hogy munkáját könnyen olvasható, gördülékeny stílusban írta.

Bodonyi Bettina

JÁRT-E PÓSAHÁZI JÁNOS ANGLIÁBAN?

■ Nem vagyok sem filozófus, sem filozófiatörténész, viszont eléggé jártas vagyok a régi angol–magyar kapcsolatok történetében. Engedtessék hát meg nekem egy kiigazítás Mester Béla *A magyar filozófia, amint saját történetét írja* című tanulmányához. Mester teljes alfejezetet szentel Pósaházi János „fiktív angliai peregrációjának", és határozottan cáfol egy olyan korábbi hipotézist, ami szerint Pósaházi „franekeri tartózkodása közben [...] módját ejtette annak is, hogy átlátogasson Angliába". Mester ezt az elképzelést mereven elutasítja, mondván, hogy „semmilyen adatunk nincs az angliai tanulóévekről".

Mármost az a helyzet, hogy van adatunk. Ha Mester megnézte volna, megtalálhatta volna ezt *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789* (ELTE Lvt., Bp., 2005.) című adattáramban. Pósaházi angliai látogatása viszont minden valószínűség szerint utrechti tanulása után és franekeri beiratkozása előtt történt. Nem tudjuk megmondani, pontosan mikor kelt át Hollandiából Angliába, és hogy mennyi időt töltött ott, de tudjuk, mikor tért vissza onnan: 1656. július 8-án kapott utazási engedélyt az angol hatóságtól, hogy Szántai Molnár Mihállyal együtt Amszterdamba hajózhasson.

Szántai oxfordi tartózkodását bizonyítja beiratkozása a Bodley könyvtárba – ez 1656. május 29-én történt. Bár Pósaházi neve ezen a listán nem szerepelt, nagyon valószínű, hogy Szántaival (régi sárospataki ismerősével, talán barátjával) együtt járt Oxfordban, ahol meglehet, nem töltött több időt, mint pár hetet. Ha nem olvasgatott a Bodley könyvtárban, lehet, hogy bejárást kapott valamelyik oxfordi kollégium könyvtárába, és ott volt alkalma olvasni. Több adatunk van arra, hogy például John Owen és Thomas Barlow szívesen látott magyarokat a Christ Church, illetve a Queen's College könyvtárában. Júniusban már, úgy hiszem, szüneteltek az egyetemi előadások, tehát igazából nem „járt" az oxfordi egyetemre.

Még az is lehetséges, hogy Pósaházi nem sokkal utrechti magisztériuma (1655. június 19.) után már átment Angliába, és csak később, Oxfordban csatlakozott Szántai Molnár Mihályhoz. Ebben az esetben alighanem Londonban élt, és járt szabad előadásokra, tegyük fel, a Gresham College-ba. Viszont az angol empirista gondolkodók valóban kevéssé hatottak rá, igaz, hogy a Descartes-ellenes empiricizmus igazából csak John Locke munkásságával, részben a Royal Society égisze alatt bontakozott ki valójában. Ha tehát Bacont már idézi, Pósaházinak nem kellett szégyenkeznie filozófiai „elmaradottsága" miatt. Viszont Angliában azért – sok magyar peregrinustársával együtt – ő is megfordult. (*Korunk* 2015. 6. sz.)

Gömöri György

VÁLASZ GÖMÖRI GYÖRGYNEK

■ Igaza van Gömöri Györgynek, valóban újra föl kellett volna ütnöm a korszak angol és skót irányú magyar peregrinációjának tárgyában alapvető munkáját. (Annál is inkább, mivel a szerző ajándékaként közkönyvtári állományba került, dedikált példánya érhető el környezetemben; vagyis Gömöri György tényleg mindent megtett, hogy az információ hozzáférhető legyen.) Így a 30. oldalon található 22. tételből megtudtam volna, hogy 1656. július 8-án Pósaházi engedélyt kap az angol hatóságoktól az Amszterdamba való *távozásra*, vagyis *ennek előtte* Angliában kellett már lennie. Ez a Gömöri György által feltárt adat régi bizonytalanságot tisztáz. Előtte több nemzedék, ahogyan a *Korunk*ban megjelent írásomban is utaltam rá, pusztán spekulatív alapon említette Pósaházi angliai peregrinációját, igaz, mind óvatosabban: Szinnyei József még tényként, bár adatokkal nem alátámasztva, Makkai Ernő, amint azt írásomban idéztem, már gyanakodva, ám a hagyományos adatot alapjában elfogadva, míg a kilencvenes években Szabó Miklós és Tonk Sándor már egészen szkeptikusan: „talán Angliában is megfordult". (Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1526–1700*. Fontes Rerum Scholasticarum IV. Szeged, 1992. 125; az adattár 1291. tétele.)

Az angliai tartózkodás kérdése tehát Gömöri Györgynek köszönhetően végre eldőlt. Ezek után az a kérdés, hogy ezt a tényt hogyan tudja hasznosítani a filozófiatörténet-írás. Abban egyetértünk – nem csupán Gömöri György és jómagam, hanem mindenki, aki egy kissé tájékozott a kor filozófiatörténetében –, hogy a 17. század ötvenes éveiben az angol akadémiai szférában való forgolódásból nem vezethető le olyasmi, amit elnagyoltan brit empirista szemléletnek nevezhetünk. A Szántai Molnár Mihállyal való kapcsolat, a lehetséges londoni tartózkodás inkább azt valószínűsíti, amit általános formában cikkemben is említettem: a brit hatást inkább Pósaházi teológiai műveiben kereshetjük. (Ezek elemzésére azonban kompetencia híján nem vállalkozom.) Nem állhatom meg, hogy ne idézzem a két fentebb hivatkozott munka tömör filozófiai összefoglalását Pósaházira vonatkozóan. Szabó Miklós – Tonk Sándor: „[Pósaházi] a coccejanizmus és a kartezianizmus képzett ellenfele". Gömöri György: „Az első magyar filozófus, aki Descartes tételeit fejleszti tovább." Filozófiatörténet-írásunk jelen állapotában nem lehet megállapítani, hogy melyik kijelentés helytálló a kettő közül, már ha ezek között lehet csak választanunk, és a döntést nem is lehet pusztán recepciótörténeti adatokra alapozva meghozni. Nem lesz Pósaházi érvelése lényegesen jobb vagy rosszabb attól, hogy kimutatjuk vagy cáfoljuk, hogy kikre hivatkozott vagy nem hivatkozott azokon a szerzőkön túl, akikről eddig tudtunk. Szégyenkeznie vélelmezett filozófiai elmaradottsága miatt nem neki kell, hanem a magyar filozófiatörténészeknek az elvégzetlen elemzőmunka miatt. A soron következő elemzői, filozófiatörténészi feladat ugyanis szerintem Pósaházi saját gondolkodási rendszerének és magyar vitapartnereivel szemben elfoglalt vitapozíciójának megértésében áll, ahogyan erre írásomban próbáltam fölhívni a figyelmet.

Jól tudom, hogy nehéz a recepciótörténeti szemléleten túlmutató megközelítési módokról beszélni a magyar filozófiatörténet-írásnak abban az állapotában, amikor filozófiai hagyományunk még messze nincsen számba véve a recepciótörténet mentén sem. Filozófiatörténetet azonban nem lehet úgy írni, hogy a magyar kontextus elemzésével várunk addig, amíg nincs minden tisztázva a recepciótörténet vonalán. A kettő egymással párhuzamosan, egyszerre működik, és csakis így működhet.

Mester Béla

ABSTRACTS

Gusztáv Mihály Hermann

■ ***The Case of Mór Jókai and the Szekler Chronicle: A Story on the Border of Fiction and the Exploration of Facts***

Keywords: *Mór Jókai, Szekler chronicle, The Castle of the Idols, The Viceroys*

The author analyzes the relationship between historical reality and two novels of the most prolific writer of Hungarian Romanticism, Mór Jókai. In his novel entitled Bálványosvár (The Castle of the Idols), published in 1882, he explores the content of the Szekler chronicle, presenting the early history of the Szeklers, forged in the 18th century, as fact. In the novel *A kiskirályok* (The Viceroys), published in 1885, he already writes ironically about persons falsifying history for profit and about those deceived by their forgeries. Some hints in this novel suggest that at the time he had already reconsidered the Szekler chronicle as being a forgery also. The article's author believes that archaeologist-historian Nagy Géza, director of the Székely Nemzeti Múzeum (Székely National Museum) of Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgy) might have contributed to this change in attitude sometime between the publishing dates of the two novels.

Ildikó Horn

■ ***Zsigmond Móricz, the Amateur Historian***

Keywords: *Zsigmond Móricz, Gábor Bethlen, Erdély trilogy, the Principality of Transylvania*

In his *Erdély* trilogy, Zsigmond Móricz commemorated Gábor Bethlen, who brought peace and restored his country after a long period of war. The author's goal was to create a new image for Bethlen, which could serve as an example for post-Trianon Hungarians. He paid attention to historical accuracy, and researched the subject for roughly one and a half decades. He amassed a large library that contained all the important literary works and historical sources. He consulted historians and archivists, gaining plenty of advice and additional information. The planned locations of his works were visited by him personally, and he found the accurate depiction of the 17th century Hungarian language very important; he included many original texts, almost word for word. Móricz's trilogy was considered a huge success, and it drew the attention of historians, writers and the cultured readership to 17th century Transylvania. The Gábor Bethlen-image he created plays a significant role in Hungarian historical consciousness to this day.

Péter Kasza

■ ***Hungary in 1526: Krúdy and his King Novels***

Keywords: *Gyula Krúdy, Mohács, Hungary in 1526, king novels*

Between 1926 and 1931 Gyula Krúdy has dedicated three novels to the decisive events around 1526. Although the first novel, entitled *Mohács*, is the most popular, it is worthy to read and investigate all three works as a whole, since it is obvious that Krúdy's intention was to write a trilogy about the "damned" year, 1526. The most important figure of the novels is Queen Mary, who is in close connection to all Hungarian Kings of this period. Louis II is her husband, John Szapolyai is her would-be-fiancèe, and Ferdinand I is her brother. In all the three novels, we see the events through Mary's eyes and from her point of view. But the real protagonist is the tragic year, 1526, considered as the fall of the old Hungarian Kingdom and the dawn of a new period, that of the Habsburg-era.

Although Krúdy was a novelist and not a historian, he made ample preparations before writing his novels by reading the most relevant and up-to-date literature (i.e. the works of Pál Jászay, Tivadar Ortvay and Vilmos Fraknói), and in some cases he followed them word by word. On the other hand, however, he wrote a novel, therefore he gave ample room to fantasy in his works, e.g. in the scene in which a certain fictitious Knight Crudy (the alter ego of the writer) escorts the disguised Queen Mary to the cathedral of Székesfehérvár to take part at the burial ceremony of King Louis, where Mary was not present in historical reality.

Teréz Oborni

■ ***"I Have Been Writing the Summary of Eger Castle": Historical Information on the Heroes of Gárdonyi's Novel***

Keywords: *Géza Gárdonyi, siege of Eger Castle, 1552, historical heroes*

One of the most famous Hungarian historical novels is *Egri csillagok* (Eclipse of the Crescent Moon) written by Géza Gárdonyi in 1899. It covers the story of 1552 siege of Eger Castle, where nearly two thousand defenders repelled the attack and defended the castle successfully against the Ottoman army. The captain of the castle was István Dobó (around 1505-1573), who – in return for the victory – received donations and the title of baron from King Ferdinand I. Then he came to Transylvania as the voivode of Ferdinand in 1553. Later on, following the time when he served again the Kingdom of Hungary, he was charged of conspiracy against King Maximilian and imprisoned in 1569. Although he denied the charges, historical sources point to a different theory. It is almost proven that he had a close relationship with the Transylvanian court of John Sigismund, and he was likely to go over to that side. This paper aims to briefly introduce the historical back-ground of the siege of 1552 and to highlight the role of István Dobó throughout his carrier, based on historical sources. It also provides additional background information about Isabella, the Hungarian Queen, and Gergely Bornemissza, the most famous defender of the siege in Eger Castle.

Ignác Romsics

■ ***The Message of Hollóidő***

Keywords: *István Szilágyi, Hollóidő (Age of the Raven), Transylvania, 16th Century*

István Szilágyi, a native and also current resident, of Kolozsvár (Cluj-Napoca), is an outstanding master of Hungarian prose. He attained international recognition with his 1975 novel *Kő hull apadó kútba* (Stones Falling Down a Dying Well). His next novel, *Agancsbozót* (Antler-Thicket, 1990) proved to be less successful, while the third one, *Hollóidő* (Age of the Raven), published in 2001, earned the author the Kossuth Prize, the highest award given to artists in Hungary. Set in the late 16th century, *Hollóidő* guides us to an imaginary town called Revek located in southern Hungary and dominated by the Ottoman Empire. The main characters of the novel are pastor Lukács Terebi, the town's enigmatic schoolmaster, Illés Fortuna, and an even more mysterious youth, the Student, whose real name is never revealed, but about whom the novel suggests that his father must be Master Fortuna. Through these three characters, the author illustrates three patterns of human behavior. Pastor Terebi symbolizes the acquiescence to foreign domination while Master Fortuna advocates the armed fight against it. However, neither of them seems to achieve much. Acquiescence does not pacify the enemy, while violence only breeds violence. We conform to the oppressors even when we rebel against them. The young boy's struggle to become an educated, free thinker seems to be more fruitful, but we do not know if it is really successful. However, one thing seems certain: being able to rule one's own realm, however small it may be, is of vital importance to men.

László Veszprémy

■ ***Fiction and Reality under King Stephen***

Keywords: *Károly Kós, Builder of a Nation, historical novel, King Stephen, Hungary, 11th Century, fiction and reality*

This historical novel of Károly Kós deals with the subject of the life and rule of the first king of Hungary, who reigned between 1000-1038. King Stephen had been canonised a mere 45 years after his passing, and he has become a myth and a hero by the 1100s. He is a role model for kings even in modern historiography, and therefore the mission undertaken by the writer is a courageous one indeed. Kós's writing had provoked tremendous interest and a number of critical comments upon its publication. His character was different from the traditional saintly picture of a king known from legends, and became a living human person, full of conflicts, doubts and personal tragedies. Kós took great pains to follow the historical sources available to the contemporary writer, and no inaccuracies could be labelled as faults of his, as historians debate the process of the creation of Hungary's state and church organisation even to this day. This essay analyses Kós's novel based on his use of real and accessible historical elements. My conclusion is that, in spite of minor anachronisms, Kós had handpicked with utmost care and proportionality the reliable components of historical remembrance that made up his now classic novel.

Attila Zsoldos

■ ***Shamans and Kings***

Keywords: *Sándor Makkai, Táltoskirály (Shaman King), 13th century, Transylvania, Hungarian history, Béla IV*

The historical novel of Sándor Makkai, the *Táltoskirály* (Shaman King) (1934) is set during the reign of Transylvania by Prince Béla, the future king Béla IV (1235-1270). However, the novel is at least as close to the debates of the 1930s in political and public life, in which Makkai himself has participated as the bishop of the Reformed Church of Transylvania, as to the times of Prince Béla. Most conspicously, the novel includes several political commentaries which could serve as a basis for reconstructing the discourse of the 1930s on actual topics. At the same time, the novelist is remarkably well informed on the epoch of András II, with up-to-date historical knowledge on the subject. The historical subject itself must have been very attractive for a Transylvanian novelist. It offered a possibility to present an alternative to András II (1205-1235), traditionally viewed as a "bad king", in the figure of his own son, Béla, for the rise of the Kingdom. And, at least as significantly, this alternative was a Transylvanian one, both in geographic and spiritual sense.

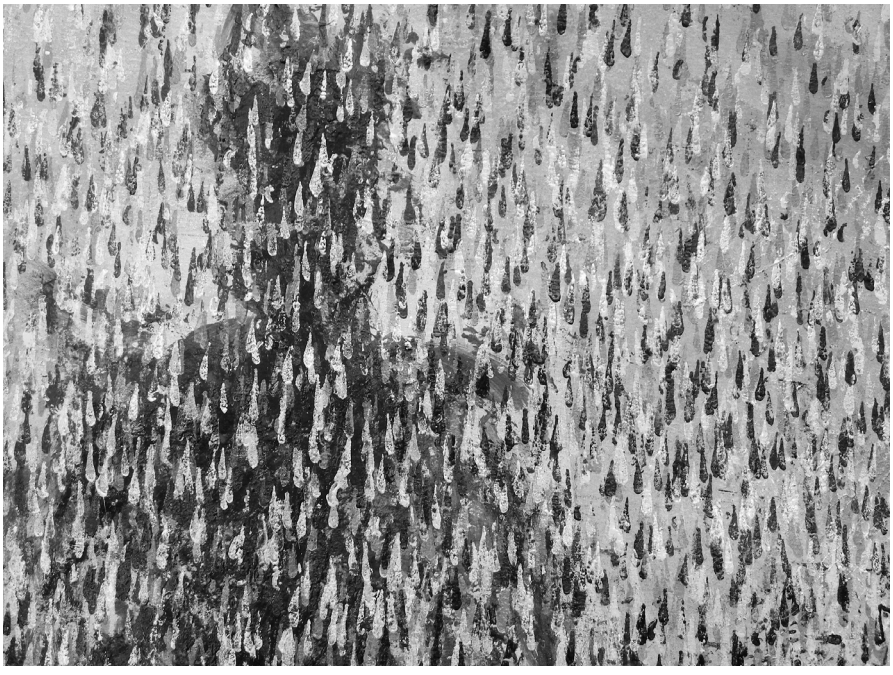

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette:
Kovács Kiss Gyöngy

Bodonyi Bettina (1991) – mesterképzős hallgató, Eszterházy Károly Főiskola, Eger
Bogdán László (1948) – író, Sepsiszentgyörgy
Csillag István (1976) – képzőművész, Csíkszereda
Dani Erzsébet (1968) – egyetemi adjunktus, PhD, Debreceni Egyetem
Fodor János (1989) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Di Francesco, Amedeo (1946) – irodalomtörténész, egyetemi tanár, Università degli Studi di Napoli "L'Orientale"
Gömöri György (1934) – költő, irodalomtörténész, London
Hermann Gusztáv Mihály (1955) – történész, PhD, egyetemi docens, BBTE, Székelyudvarhely
Horn Ildikó (1963) – történész, az MTA doktora, egyetemi tanár, ELTE, Budapest
Kasza Péter (1974) – történész, PhD, egyetemi adjunktus, SZTE
Korpa Tamás (1987) – költő, Debrecen
Kovács Kiss Gyöngy (1960) – történész, PhD, főszerkesztő, Korunk, Kolozsvár
Markó Béla (1951) – költő, politikus, Marosvásárhely
Mester Béla (1962) – filozófiatörténész, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA BTK Filozófiai Intézet, Budapest
Oborni Teréz (1960) – történész, CSc, tud. főmunkatárs, témacsoport-vezető MTA BTK TTI, egyetemi docens, ELTE, Budapest
Pomogáts Béla (1934) – irodalomtörténész, az MTA doktora, Budapest
Romsics Ignác (1951) – történész, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Főiskola, Eger
Szász Zoltán (1940) – történész, CSc, tudományos tanácsadó, MTA BTK TTI
Szegedy-Maszák Mihály (1943) – irodalomtörténész, az MTA rendes tagja, professor emeritus, ELTE, Budapest
Varga Gábor (1948) – író, vegyészmérnök, Nagyvárad
Veszprémy László (1958) – történész, az MTA doktora, igazgató, HM HIM Hadtörténeti Intézet, Budapest
Zsoldos Attila (1962) – történész, az MTA levelező tagja, tudományos tanácsadó, témacsoport-vezető, MTA BTK TTI, Budapest

TÁMOGATÓK

„Sok író álma a példaadó nagy történelmi regény megírása, sok történész rémálma pedig ezek olvasása. Móricz Zsigmond megélte mind a kétfajta álmot. Amikor már jó ideje gyűjtötte az adatokat Bethlenről szóló könyvéhez, az általa imádva megvetett korai ideáljához, Jókaihoz fordult. De úgy járt, mint a kutatott korszakukról szóló regényeket olvasó történészek jó része, nem bírta elviselni az általa megismert múlt és az írói fantázia között feszülő fájó különbségeket: »Mikor történeti regényhez nyúltam, elővettem az *Erdély aranykorát*, de harminc-negyven oldal után letettem. Nem tudom olvasni. Nem elég, hogy teljesen légből kapott, hogy történelmi gyökerei csak olyanok, mint a pipafüst vékony csíkja, amely odafent bodrokká s felhőkké terebélyesedik, de azért csak dohányfüst marad s nem valóságos felhődzés.«"

(Horn Ildikó)

ISSN 1222 8338
9 771222 283304 15008
5 LEJ
500 FT

ISTORIE – ROMAN (ISTORIC)
HISTORY – (HISTORICAL) NOVEL